

ANGLIA VILÁGURALMA
ÉS A HÁBORÚ

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIA
KÖNYVKIADÓ-VÁLLALATA

ÚJ FOLYAM,
1917—1919. CYKLUS

ANGLIA VILÁGURALMA
ÉS A HÁBORÚ

ÍRTA
HETTNER ALFRÉD

FORDÍTOTTA
SZÁNTHÓ GYULA

AZ 1918-IKI ÉVI ILLETMÉNY III. KÖTETE.

ANGLIA VILÁGURALMA ÉS A HÁBORÚ

ÍRTA

HETTNER ALFRÉD

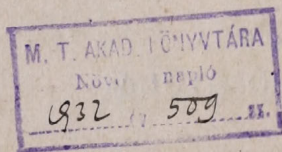
FORDÍTOTTA

SZÁNTHÓ GYULA

BUDAPEST,
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA.
1918.

408793

Hornyánszky Viktor könyvnyomdája Budapest

Előszó.

Ennek a könyvnek a tárgya nem szorul igazolásra, mert az Anglia világuralma ellen irányuló harczennek a rettenetes háborúnak egyik nagyobb, sőt talán épen a legnagyobb problémája; sürgősen szükséges tehát, hogy tisztába jöjjünk az angol világuralom lényegével és okaival. Történeti és nemzetgazdasági szempontból már többszörösen tárgyalták; de még mindig hiányzik annak földrajzilag való tárgyalása, már pedig tulajdonképen csak e mellett a tárgyalás mellett foghatjuk fel egészen az angol világuralmat mélyebben fekvő okaival és az egész föld kereksegére kiterjedő nagy változataival együtt.

Ez a könyv nem tudományos fejtegetés, habár általa a tudományos felfogás előmozdítását is remélem; inkább az a célja, hogy lehetőleg széles köröknek szóljon. Ennélfogva kerültem a tudós kifejezéseket és elhagytam minden tudós mellékdolgot, irodalmi jegyzeteket és az ellenvélemények fejtegetését.

A mű kidolgozásában ifjú barátom, dr. Schmitt-
henner Henrik segített, a ki névszerint a kábel- és
hírszolgálatfejezetet írta meg. A nyomdai korrekturá-
ban dr. Shorbecke Ferencz tanár, dr. Häberle Dániel
és dr. Michel Ernest urak, a másolásnál pedig Mall
Mária kisasszony támogattak. Legszívesebb köszönetet
mondok nekik.

Dr. Hettner Alfréd.

Bevezetés.

Az angol veszedelem ránk nézve még nem régi, alig húsz éves, tehát jelentékenyen későbbi, mint a francia és az orosz veszedelem.

Franciaországról már 1870 óta tudjuk, hogy ellenségünk; azóta Franciaország felé mindig be volt borulva az ég, a melyen, daczára a mi néha túlhajtott előzékenységünknek, csak ritka világos pillanatokban hatolt keresztül egyszer-egyszer a barátságos viszony napsugara. Franciaország majdnem mindig ellenségesen viselkedett velünk szemben, még akkor is, midőn igazi érdekeinél fogva velünk együtt kellett volna haladnia. Franciaország körül kristályosodott ki az a szövetség, a mely bennünket most ezzel a borzalmas háborúval támadott meg. Ezt az ellenségeskedést szívünk mélyéből sajnáljuk, magunkért is, a kiknek roppant megerőltetést és áldozatot okoz, Franciaországért is, a melynek talán életerét találja el; de bizonyos fokig képesek vagyunk megérteni, hogy a becsületét szerető nép egy szép tartomány elvesztését és a régi nagyságtól való megválást nem képes elszenvedni. Moltke már évekkel ezelőtt kijelentette, hogy nekünk Franciaország ellen még egyszer kell

a rettenetes döntőharcot kivívnunk, mielőtt Elsass és Lotharingia birtokát és egy erős Németbirodalom állandóságát biztosítotttnak tekinthetjük. Ezt a harcot vívjuk most.

Az Oroszországgal való leszámolás is elháríthatatlan végzetként jelentkezik a 70-es évek óta, a mióta Bismarck kijelentette, hogy Németország Oroszországnak Ausztria-Magyarország elleni támadását nem nézheti közömbösen és miután (1879) Ausztriával megkötötte a kettősszövetséget. Az úgynevezett viszontbiztosító szerződés ezt a veszedelmet csakis egy ideig háríthatta el. Oroszország és Ausztria kívánságai homlokegyenest ellentétesek, a német birodalomnak pedig védenie kell az Osztrák-magyar monarchiát, s a maga számára nyitva kell tartania az utat a Balkán-félszigeten át kelet felé s nem engedheti meg, hogy Oroszország ide közbe tolakodjék. Az orosz medve régóta tudja, hogyha talpát ütésre emeli, hogy Törökországot és Ausztria-Magyarországot leverje, Németország kivédi az ütést: ezért támadott meg most minket is; Franciaországgal és Angliával szövetségben le akar minket verni, hogy azután Ausztriát szétदारabolja és a Balkán-félszigeten és Kis-Ázsiában szabad kezet nyerjen. Megkíséreltük — sajnos, nagyon sokáig — az orosz barátságot előzékenységgel és baráti szolgáltatokkal megnyerni; most már tudjuk, hogy Oroszország bírvágya telhetetlen és hogy nem a nyájasság, de egyedül az erő képes ellene gátat vetni. De mégis megértjük ezt az odatódulását a félig bárbar földéhes birodalomnak, a mely az egész földkerekség szárazföldjének majdnem a hatodrészét bírja, de ezzel sem elégszik meg, sőt inkább a hódításokra és a világuralom megállapítására irányuló ős-

tönzést meríti belőle. Mi pedig e törekvés ellen régóta felkészültünk.

De hát Anglia? Jóllehet Németországban tudták, hogy már a 70-es évi háború alatt, körülbelül azóta, hogy a sedani csata a mi győzelmünkre dőlt el, Anglia barátságtalan állást foglalt ellenünk és nagy szolgálato-
kat tett Franciaországnak, mégis mindezt aránylag közömbösen vették. Még azt a barátságtalan magatartást sem vették nagyon figyelembe, melyet Anglia gyarmatpolitikánkkal és hajóhadunk keletkezésével szemben tanusított. Ámde a 90-es évek óta gyakrabban és hangosabban hallatszottak át fenyegető szavak a Csatornán túlről. Még sem lehetett hallatlanná tenni, midőn egy tekintélyes folyóiratban ezt a nyilatkozatot tették: ha Németország ma a világból kiirtatnék, akkor holnap nem volna a világon egyetlen angol sem, a ki annyival gazdagabb ne lenne. És épen oly kevésbé ezeket a szavakat sem: a németek egyidejűleg a háború kitörésének hírével, egy szép reggelen azt olvashatják majd az ujságokban, hogy egész flottájuk a tenger fenekére süllyedt. Most már kezdték érezni a veszedelmet Németországban. De akkor még senki sem ismerte fel nálunk egészen, és teljes nagyságában nem is állott fenn még akkor. Csak a 90-es évek utolsó éveit és az új évszázad első éveit lettek döntőkké. A búr államoknak Anglia által való galád meghódítása, a melyet Németország kénytelen volt tétlenül végignézni, elsőízben tette a német nép előtt egészen világossá, hogy Anglia idegen világrészekben túlnyomólag erős, és hogy Németország keveset tehet ellene; másrésről a németek felháborodásáról szóló híradások — a melyek sokkal becsületesebbek voltak, mint okosak — Angliában nagy lehangoltságot idéz-

tek elő és flottánk fokozott kiépítésével kapcsolatban nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy az angol politika Németország ellen forduljon. Az új évszázad kezdetével állítólag Anglia egy Oroszország ellen irányuló szövetséget ajánlott fel nekünk, a melyet — miként Bülow kijelentette — elutasítottunk, mert igen nagy függőségbe juttatott volna bennünket Angliától. Ekkor egészen ellenünk fordult Anglia, szövetséget kötött Franciaországgal és mindinkább közeledett Oroszországhoz. Eduard király politikájának — melyet halála után Grey folytatott — vezérlőgondolata: Németország bekerítése. Az angol politika arra irányult, hogy Németországot megszükitse, viasszaszorítsa, megalázza; kiváltképen a Marokkó fölötti tárgyalásainknál, melyeket Franciaországgal folytattunk, de a Balkán zavarok alkalmával is mindig épen Anglia állott mereven velünk szembe és többször már egészen a háború küszöbén álltunk.

Nagyon jellemző, hogy az Anglia és Németország közti ellentétnek és pedig a kiengesztelhetetlen ellentétnek érzete Angliában sokkal korábban és erősebben kapott lábra, mint nálunk. A világforgalomban és a világ-gazdaságban való részvételünk és gyarmatbirtokunk mintegy naiv módon növekedett meg, mert másként nem tehattünk; alig gondoltunk annak lehetőségére, hogy Anglia vagy általában más népek ahhoz való jogunkat elvitathatnák. Anglia azonban az első pillanattól kezdve birtokának és vélt jogainak csorbitását látta benne. Mi — és ez nagy cselekedete császáruk-nak — flottát szereltünk fel, mert szükséges volt kereskedelmünk és tengerentúli érdekeink védelmére bármely ellenség ellen és sohasem jutott eszünkbe, a mienket olyannyira túlszárnyaló flottával rendelkező

Anglia ellen támadni; de hát Anglia a mi flottánkat fenyegetésnek vette és félt tőle. A legutolsó időig sokan, én is, azt a reményt tápláltuk, hogy Anglia az ellenünk való ellenségeskedés útjáról letér, régi ellenfelével, Oroszországgal, az általa megvetett bárországgal való szövetségének természetellenes voltát felismeri, a velünk való faj- és érzelmi rokonságra ráemlékezik, a közös nagy érdekekkel számot vet, nemkülönben a Németországgal való háború veszedeelmének nagyságát kellőképen mérlegeli s ekként a háborútól eláll. A Balkánháború alatt többszörösen együtt láttuk haladni a két államot; hallottuk, hogy a Keleten és Afrikában való érdekeikre nézve meggyeztek. Sőt a midőn a háború Oroszországnak és Franciaországnak megüzentetett, a német nép többsége azt a be nem vallott reményt táplálta, hogy Anglia távol marad tőle. És a midőn az angol követ Anglia hadüzenetét augusztus 4-ének estéjén áthozta, a levertség érzülete fogta el a német népet; állítólag még a birodalmi kancellár is megrendült a fájdalomtól, hogy munkája Németország és Anglia kibékítésének műve körül hiábavaló volt. De azután a harag és gyűlölet lángolt fel a rokon nép, az unokafivér ellen, a ki nyomorult ürügyeket használ fel, hogy be ne vallja üzleti irigységét és flottánktól való félelmét, a ki nem átallotta a sarajevói orgyilkosság védelmére fegyvert ragadni, a ki Oroszországgal szövetkezett, hogy a mi „militarizmusunk“ ellen harcoljon, a ki a legnagyobb frivolitással vetette belé magát a borzalmas világháborúba avval a kijelentéssel, hogy a háborúban való részvétele üzleti életében nem okozna sokkal nagyobb kárt, mint a semlegesség. S ez a harag és ez a gyűlölet napról napra nagyobbra gerjedt,

a hadviselés angol módjának láttára. A felháborodás érzete reszketett rajtunk végig, hogy egy egyénileg becsületes és igazságszerető férfiakból álló nép ennyire tervszerűleg képes élni a hazugság és gyanúsítás fegyvereivel, hogy egy nép, a mely magát minden mások előtt az erkölcsiség és keresztyénség bajnokának tekinti, képes a háborút ilyen gyalázatosan átjátszani a magánéletbe, képes a kiéheztetés háborúját viselni az egész német nép ellen s képes a megsemmisítés háborúját viselni nemcsak Németország minden gazdasági érdekei ellen, de ezenfelül a németek egészsége és élete ellen is. Bármily kimondhatatlan förtelmeket követtek is el az oroszok és a francziák, de ezek még sem izgattak fel minket annyira lelkünk mélyéig, mint az angolok cselekedetei. Teljes szívünkben és teljes lelkünkben örülünk mindannyian az oroszok és francziák fölött elért minden eredménynek; de a lelkesedés örömujjongása harsog keresztül Németországban, ha az angolokat erős ütés éri. Ámde nem szabad magunkat ámítanunk: rettenetes az a hatalom, a mely Angliában velünk szemben áll. Talán sokan vannak közöttünk, a kik e veszedelem teljes nagyságának nincsenek elegendőleg tudatában. Franciaország elsőrendű állam, a mely le nem becsülhető katonai és pénzügyi erővel rendelkezik, de tudjuk, hogy mi erősebbek vagyunk és hogy Franciaországot mihamar leküzdenénk, ha egyedül vele volna dolgunk. Érezzük, hogy Franciaország immár minden erejét kifejtette és kezd hanyatlani. Oroszország a földkerekség legnagyobb szárazföldi hatalma, az emberek félelmetes sokaságával; ámde a ki Oroszországot ismeri és a kit a nagy számok el nem ámítanak, tudja, hogy daczára a japáni háború óta bekö-

vetkezett előhaladásnak, Oroszország ereje az országnak és népének csekély gazdasági és szellemi általános művelődése miatt és a sokféle kedvezőtlen állapotok miatt csorbát szenved.

Örvendve bizakodunk, hogy Oroszország ereje a kapott csapások folytán mielőbb megtörik és hogy ezt a túlhatalmas ellenséget hasonlóképen leküzdhetjük. De hogy mire megyünk Angliával szemben, miként ragadhatjuk meg, ezt mai rapszág néhány vezető egyéniségen kívül senki sem tudja. A szárazföldi katonák és azok, akik belföldön nőttek fel, hajlandók a nehézségeket kevésre becsülni és az angol veszedelmet könnyen venni, mert az ellenfelet leginkább a katonák száma szerint ítélik meg. Azok ellenben, akik kint jártak és az egész föld kerekiségén mindezt a brit birodalomra és a brit hatalomra bukkantak, sőt még sokan tengerészeink közül is, a kik tudatában vannak az angol flotta számszerint való túlsúlyának, az angol hatalmat és veszedelmet talán igen magasra becsülik. A háború alatt már sok kiderült: a szárazföldi haderő nagyobb és teljesítőképessége több, ellenben a tengeri hatalom kevésbbé túlhatalmas és könnyebben megfékezhető, mint azt közülünk a legtöbben gondolták volna. Nem Oroszország, de Angolország a sphinx, a mely az emberiségnek a talányt feladja és némely államot már a mélységbe döntött. Vajjon Németország lesz-e az az Oedipus, a ki e talányt megfejti és a Sphinxet a világ fölött uralkodó talapzatról lelöki?

Sötét órákban Angolország rémként áll előttünk, a mely átkarol, megfojt és szívünk vérét szívja ki. Kibontakozhatunk-e ebből a rettenetes átkarolásból és képesek leszünk-e az erős ellenfelet torkon ragadni,

miközben Franciaország és Oroszország ellen kell védekeznünk? Kijuthatunk e győzelmesen ebből a hatalmas élethalálharczból? Igenis, kijuthatunk és ki is fogunk jutni. Teljes bizalommal vagyunk dicső hadseregünk és dicső flottánk iránt, a melyekben népünk legjobb ereje van megtestesülve, hogy az ellenséget végre leveri. De bizalommal viseltetünk birodalmunk gazdasági vezetése iránt is, a mely el tud bánni kiéheztetésünk tervével. Komolyan, de erős bizalommal nézünk elébe a rettenetes háborúnak.

És hát ha a béke közeledik? Mindnyájan meggyezünk abban, hogy a fegyvert, a mit ellenségeink kezeinkbe erőszakoltak, addig le nem tehetjük, a míg olyan békét nem köthetünk, a mely lehetetlenné teszi a jövőre ilyen háború ismétlődését, kárpótlást ad javakban és vérben hozott rettenetes áldozatainkért és utat nyit a biztos, boldog jövő felé. Azt azonban nem híz megmondani, hogy ez az általános követelmény egyes részleteiben mit jelent, s miként alakuljon ki különösen a mi békénk Angliával. Ebben is teljes bizalommal kell viseltetnünk népünk vezetősége iránt. Egyedül a kormány képes a részletekben meghatározni, mit akar elérni és győzelmünk nagyságához mérten, mit képes elérni. Mindenesetre még korán van határozott kívánalmakat formulázni. De azoknak a követeléseknek, a melyeket Németország ebben a békében támaszt, hogy áldásthozók legyenek számunkra, nem szabad a pillanat sugallataiból eredniök, s csupán a legközelebb fekvő előnyre irányulniök, hanem olyan gondolatokból kell származniök, a melyeket jövőnkől meritünk. Egy lépés legyen a béke azon az úton, melyen a német nép hajóját kormányozni akarjuk. Annak az államférfinak és diplomatának, a ki a

békét megköti, reápolitikusnak kell lennie; de lel-
kében és szívében a német nép ideálját kell hordoznia
és kell, hogy a vezetők ezen ideálja a német nép
többségének ideálja legyen, ha csak a béke meg nem
zavarja az érzelmek ama szép egységét, melyet né-
pünk számára a háború hozott meg. Az ideálnak
azonban nem szabad agyémnek lennie, hanem a
megvalósítás lehetőségét kell tartalmaznia, a dolgok
világos felismeréséből kell erednie, úgy miként azok
léteznek és létrejöttek; mert csakis az mondhatja
meg, a ki a ténykörülmenyeket és az okokat pontosan
ismeri, hogy a változtatás, a melyet óhajt, lehetsé-
ges-e és mely ponton kell azt alkalmazni. Gazdasá-
gunk és hadügyünk a tudományon épültek fel és
ezért értek el nagy eredményeket; politikánknak is
tudományos alapokon kell nyugodnia. Hogy az angol
világuralomnak lehetőleg világos és tökéletes felfogá-
sával hozzájáruljon, ez a feladata ennek a könyvnek.

Épen az angol világuralom nagysága és sajátsze-
rűsége költi fel kíváltképen a tudományos érdeklő-
dést. Többi ellenségeinkkel, névszerint Franciaország-
gal és Oroszországgal, épen úgy, miként barátainkkal
is, tudományos szempontból kell tisztában lennünk
kívánalmaikra, szükségleteikre és erőviszonyaikra
nézve; megkíséreltem már korábban, az orosz-japán
háború alatt, Oroszország nemzeti és állami sajátossá-
gát földrajzilag felfogni. Ámde az Anglia feletti elmél-
kedés feladata egészen sajátos, mert világuralma
egészen magában álló, egyike a világtörténet legna-
gyobb és legsajátosabb eseményeinek. Már évek hosszú
sora óta előszeretettel fordult a tudományos érdeklő-
dés Németországban a brit probléma felé. Azonban
eleinte merőben elméleti volt az érdeklődés és ha más

érdek is belevegyült, az inkább esztetikai gyönyörködés volt a két világhatalom nagysága és csodaszerű felépítése felett. Csak a midőn mindinkább jobban éreztük a nyomást, a melyet az angol világuralom gyakorolt saját nemzeti fejlődésünkre, vált mindinkább gyakorlativá a reá irányuló érdeklődés; csak akkor tettük fel azt a kérdést, vajjon az angol világuralom elkerülhetetlen végzet-e és vajjon van-e lehetőség arra, hogy ellene védekezzünk s magunkat tőle megszabadítsuk. Magam személyesen is foglalkoztam már évek óta az angol világuralom problémájával és az elmélkedés módjának hasonló változásán mentem én is keresztül; de amíg a kérdés engem először, mint az ember földrajzának kiválólag érdekes problémája kötött le és arra törekedtem, hogy a mostani állapotot megértsem, később mindinkább egy küszöbön álló változás nyomai után néztem és földrajzi szempontból alapot kerestem Angliával hasonlatos jogaink számára és lehetőséget az angol világuralom megsemmisítésére.

Megszoktuk, hogy a történész, a nemzetgazda és a jogász politikai problémákat fejtegetsenek: a geographus csak ritkán csatlakozik hozzájuk. Ez bűnös mulasztás, mert az államok törekvései, valamint erőviszonyai az országok természetén nyugsznak és teljesen csakis földrajzilag tárgyalva érthetők meg. Sőt politikai kérdések annyival inkább engedik meg és követelik a földrajzi elmélkedést, minél nagyobb és minél különfélebb az a tér, a melyen játszódnak s minél inkább lép az európai politika helyébe a világpolitika. Kézenfekvő dolog, hogy éppen olyan világbirodalomnál, mint az angol, a legnagyobb mértékben forog fenn ez az eset és éppen ezért a földrajzi el-

mélkedés mellett itt lehet remélni a politikai megértés előmozdítását.

Régóta teszik és sok kutató, névszerint történész teszi még ma is, hogy a földrajzi és történeti okokat egymással szembeállítva, a természeti feltételeket örökké egyforma hatásúaknak és a változást előidézőknek tekintik és azután a földrajzi okokat hatástalanoknak állítják; mert első tekintetre latjuk valamely ország történetében, hogy az emberi életviszonyok ugyanazon talaj és éghajlat mellett idők folytán megváltoznak. Az emberiség fejlődésével számolnia kell minden földrajzi elmélkedésnek, éppen úgy, a mint időközökben számolnia kell a növény- és állatvilág fejlődésével. Az emberiség más lesz egyik pillanatról a másikra, de az átalakulás módja minden pillanatban a földrajzi feltételektől függ és az emberiség mindig újból alkalmazkodik hozzájuk. Épen Anglia története bizonyítja be legvilágosabban az emberi életviszonyok átváltozását és egyúttal mindenkor függő voltát az ország természeti viszonyaitól. Mendelssohn a Germán Európa című szép könyvében (1836), a melyet, sajnos, nagyon is elfelejtettek, igen jól adta elő Anglia átváltozását a 16-ik században és ezt földrajzilag a világhelyzet változásából magyarázta meg. Annak a nagy átváltozásnak, a mely a jelenben megy véghez, az az alapja, hogy az emberek helyzete a természeti feltételekkel szemben más lett. Egyetlen bilincsük sem oly erős és szoros, hogy az ember magát végre is meg ne szabadítsa tőle vagy legalább meg ne lazíthassa őket; ámde a természetnek sincs olyan kegye, mely örökké tarthat. Azok a viszonyok is, a melyeknek Anglia a világuralmát köszöni, mulandók; Anglia számára nem jelentenek örökké tartó ke-

gyet és nem jelentenek mások számára elkerülhetetlen végzetet, hanem átmeneti állapotként jelentkeznek az emberiség fejlődési történetében. Ma állott-e be a változás döntő pillanata? Meg nem tört erőben halad-e Anglia ma is előre és fölébe van-e helyezve minden más népnek, vagy már tőkét fogyasztja, avagy más népek, névszerint mi németek képesek vagyunk-e Anglia túlhatalmát megtörni és a világban mint egyenjogúak oldala mellé állni? Ezek — a földrajzi felfogás mellett — Anglia számára és a mi számunkra egyformán fontos életkérdések, a melyeket ez a háború fog eldönteni.

Még egyet akarok kijelenteni e bevezetés záradékaul. A tudománynak minden körülmények közt hűnek kell maradnia az igazsághoz, ezzel szolgál legjobban a hazának is. Nem szabad magát legyőznie az ellenség ellen táplált gyűlölettől, hanem azzal szemben is az igazságot kell keresnie. Mi németek nem szorultunk a hazugságra és a túlzásra, hogy lángra lobbantsuk a kedélyeket és felkeltsük a vitézséget; csakis saját látásunkat homályosítanánk el. A tudománynak még a kemény szavaktól is tartózkodnia kell, mert nem kemény szavakkal verjük meg a harczban az ellenséget, hanem aczélfegyverekkel. Nem azok a legbátrabbak, a kik leghangosabban beszélnek s a hangoz beszéd megzavarhatja az értelmet. Fojtott hangon beszélek, okokkal igyekszem hatni, s néha csak a sorok közt olvastatom el azt, a mit mai napság oktalanságnak tartok kimondani. A megtartóztatás és a szerénység, a melylyel vezéreink beszélnek, szolgáljanak például nekünk is a front mögött és különösen nekünk tudósoknak.

I.

Természetadta feltételek.

1. Fekvés, szigetjelleg és a part alakulása.

A brit szigetek Európa északnyugati szélén fekvő kontinentális peremszigetek. Ezekkel a szavakkal fejezhetjük ki röviden a jellegüket meghatározó legfontosabb ténykörményt és történeti fejlődésük legfontosabb feltételét; de ahhoz, hogy jelentőségüket kellőképpen méltassuk, még hozzá kell adnunk, hogy a brit történet régibb idejében a „szárazföldi“ szót kell erősebben hangsúlyoznunk, az újabb történetben pedig a „sziget“ szót.

Ezek a szigetek nem fekszenek az óceán közepén, miként Izland, a ferői szigetek, vagy az azori szigetek, melyek majdnem éppen úgy tartozhatnak Amerikához, mint Európához, hanem fekvésüknél és jellegüknél fogva Európa tartozékai; már külsőleg is az európai szárazföld körzetébe illeszkednek be, mivel északnyugati partjuk a norvég partok meghosszabbításaként, nyugati partjuk pedig a francia partok meghosszabbításaként jelentkezik. Anglia és a vele szemben fekvő Franciaország alakulásukra nézve tel-

jesen azonosak. Csakis egy keskeny tengerág, a melyet jellemző módon csatornának neveznek és a mely Dover felé 31 km.-nyire szűkül meg, tehát a melyet egy vasuti vonat félóra alatt futna meg, választja el Nagybritanniát délen a szárazföldtől; ennél fogva majdnem mint félsziget szögellik ki észak felé. E mellett a közbeeső tengerek vize sekély. Már a szárazföld felemelése avagy a tenger tükrének lesülyesztése 40 méternyire elegendő volna a doveri út elzárására, és arra, hogy egy délnyugati Angliától Flandria felé vezető földhát keletkezzék. Száz méter emelés pedig a Csatornában és az Ir-tengeren csak kevésszámú horpadást hagyna meg és széles összefüggést teremtene az Északi-tengeren át a német és a dán partokkal, s ide kapcsolná a Shetland-szigeteket is. 200 m. emelkedés mellett még tovább terjedne a szárazföld és csupán a keskeny norvégiai horpadás maradna még fenn. A brit szigetek minden valószínűség szerint még a fiatalabb geológiai alakulás korában tényleg összefüggésben álltak egymással és egy részét képezték a szárazföldnek; úgy látszik, hogy még a jégkorszak után az Északi tenger helyén síkság terült el, a melyen keresztül észak felé hullámozott a Rajna, hogy a Shetland-szigetektől keletre ömöljön a tengerbe; Nagy-Britannia keleti részének folyói a Rajnába szakadtak; a mai Csatorna fenekén a Szajna ömlött be nyugati irányban az Atlanti-Oceánba. Ez a szárazföldi összeköttetés a történelmi időkben már régóta megszűnt és csak a régiebb kőkorszak legrégebbi emberei vándoroltak be talán száraz lábbal a brit szigetekre; de a növény- és állatvilág éppen ezen kapcsolatnál fogva majdnem ugyanaz, mint a szárazföldön. És egyedül az a tény, hogy ez a száraz-

földi kapcsolat fennállott, de a föld kérgének felületes megindulása által megszakított, világosabban illusztrálja minden egyébnél az angol történelemben megállapítható két főtényt, t. i. a szárazföld történetével való összefüggést és az insularis különlegességet.

A brit szigeteknek, eltekintve szigetjellegüktől, atlanti tengermelléki fekvésük van, hasonlóan, de még kifejezettebben, mint Spanyolországnak, Portugáliának, Franciaországnak és Norvégiának. Ennek a tengermelléki fekvésnek a jelentősége a történelem folyamán megváltozott, sőt megfordítottá lett. Mielőtt az ember megszerezte azt a képességet, hogy az oczeánt áthajózza, a meddig tehát az Atlanti Oczeán pusztaság volt, a partmellék a végpontot jelentette: itt volt a világ vége. Ez által egyrészt hátuk szabadsága volt biztosítva, a mi a központi fekvéssel szemben, mint a minővel Németország és korlátoltabb mértékben Franciaország is rendelkezik, biztonságot is jelent, másrészt azonban a cultur-összeköttetések is egyoldalúak voltak. A brit szigeteknek az egész ó- és középkorban az európai culturvilágban olyan helyzetük volt, mint egy távolfekvő partmenti vidéknek, ennél fogva csak lassan fejlődtek és Amerika felfedezése idején hátramaradtak a szárazföld déli országai mögött. Csak a midőn a hajózás az oczeánt is hatalma alá hajtotta s a midőn mindig számosabb hajó járta végig, jutott nagyobb jelentőséghez a tengerentúli kereskedelem és gyarmatosítás a szárazföldi part szélén; ekkor az oczeán partján való fekvés előnynyé vált, amely által Anglia világítengeri hatalommá lett és elérhette mai nagyságát.

Continentális partmenti vidékek a mögöttük fekvő belföldet egészen elzárják az oczeántól. Ha a part-

menti vidék félsziget vagy sziget, tehát mögötte vagy mellette a tenger a szárazföldre hatol be, akkor a hátsó országok is a tenger mellett fekszenek, de csakis mellék- vagy beltengerek mellett. Abban a geológiai őskorban, midőn az Északi-tenger és a Csatorna feneke szárazföld volt, a mai Németország a szárazföld belterületén feküdt; annak következtében, hogy a szárazföld a tenger alá süllyedt, Németország Németalföld mellett jutott partokhoz, de csupán csak melléktenger (az Északi-tenger) és beltenger (a Keletitenger) mellett. A brit szigetek előttük fekszenek és elzárják Németországot az oczeántól. Németország oczeáni forgalmi útvonalai a brit szigetek előtt vezetnek el és ezek uralkodnak fölöttük. Ha ez a békés forgalomban nem is jelent sokat, ennek ellenében, háború esetén — miként most látjuk — a legnagyobb veszedelmet rejti magában. Talán ez Angliának ellenünk a legerősebb fegyvere. A jövőtől függő nagyon nehéz kérdés, vajjon van-e arra mód, hogy megtörjük azt a hatalmat, amelyet Anglia az oczeánhoz való kijutásunk fölött gyakorol.

A brit szigetek fejlődésének általános iránya közös Európa többi atlanti tengeremléki államaiéval; mert a többi államra nézve is — a felfedezések kora óta — az oczeáni hajózás volt mértékadó. De Nagybritannia szigetjellege által különbözik tőlük. Ennek mindenekelőtt politikai hatása van, mert kijelöli és megszabja a látókör határát, úgy hogy itt határkérdések a szó valódi értelmében nincsenek. Még fontosabb az a körülmény, hogy Nagybritanniát csak a tengeren át lehet elérnünk, de szárazlábbal nem. Bevándorlások történtek ugyan Nagybritannia földére, — de ezek a szárazföldi népvándorlásoktól abban

különböztek, hogy inkább lökésszerűleg, tartósabb utólökés nélkül mentek végbe s a bevándorlóknak az őshazával való kapcsolata többnyire megszakadt. Anglia népének, államának és culturájának fejlődése a szárazföldi népekkel, államokkal és culturával szemben bizonyos elzárkózottságot és elszigeteltséget tüntet fel, a mely bizonyára külön insularis gőgöt szült. Az új idők békés kereskedelmi forgalmára nézve a tenger által való szétválasztás semmi nehézséget sem jelentett, sőt inkább kedvező volt, mert ámbár általa a forgalom megszakított, de annak gyorsasága és tetteje nem korlátoltatott; csakis legújabban válik a megszakítás hátrányossá. Anglia állami és katonai túlkapásait a szárazföldön megnehezíti a tenger, úgyde az ellenséges támadásokat is megnehezíti. Anglia belháborúi lezárása után sohasem volt harczszíntér, a pusztulásoktól tehát óva maradt, a melyek a mi csontjainkból a velőt szívták ki; persze ekként Anglia a biztonság érzetében ringatta magát, a mely ránézve végzetes lehet. Mindez Anglia hadügyére azal a befolyással volt, hogy flottáját ápolta, szárazföldi hadseregét pedig elhanyagolta. Ellenséges támadásoktól való megvédettsége tette világpolitikáját lehetővé.

A brit szigetek területe összesen 314,000 négyzet km., tehát körülbelül a Németbirodalomnak háromötödrésze, kevesebb, mint Poroszország területe. Két nagy szigetből és a Nagybritannia észak-nyugati és északkeleti részén levő három kisebb szigetcsoportból áll.

A fősziget, a szorosabb értelemben vett Nagybritannia, 224,000 négyzet km. nagyságú, tehát körülbelül Poroszország hét keleti tartományával egyenlő.

Aránylag hosszasan és keskenyen nyúlik délről észak felé, mert délről észak felé való 900 kilométeres kiterjedés mellett, délen körülbelül 500 km. széles és észak felé mindinkább keskenyedik. Több helyen tengeröblök veszik körül, a melyek mindkét szélén behatolnak a szárazföldre. A sziget hosszúsága — a mely majdnem Itáliára emlékeztet — a forgalmat északról dél felé megnehezíti, az összefüggést meglassítja. Ezen alapszik — miután a domborzati alkotás egy és ugyanazon irányban hatékony — a szigetnek régi kétfelé osztása két országra, a kisebb Skóciára és a nagyobb Angliára. Másrésről ebből az alkotásból származik a tengerrel való szoros kapcsolat; a szárazföld egyetlen pontja sincs tőle 120 km.-nél messzebbre, tehát annyira, mint Berlin Stettintől; még a partok legtávolabb pontjaitól is gyorsan és olcsón érhetjük el a tengert.

A sziget háromszögletes alakjánál fogva három arczvonalat lehet megkülönböztetni, ú. m. a déli- vagy a csatorna-arczvonalat, a keleti- vagy az északi-tengeri s a nyugati arczvonalat. A déli arczvonalt és kisebb mértékben a keleti arczvonalt a szárazföld felé fordul, a nyugati arczvonalt Irland és az Atlanti-oczeán felé néz. A múltban, a midőn általában az európai szárazfölddel való kapcsolatok állottak előtérben s kiváltképen minden culturális kedvezményezés a szárazföldről jött: a szárazföld felé eső rész, a mely főképen talajalakulásánál és éghajlatánál fogva is kedvező helyzetben volt, elő- és culturrészként, az atlanti tengermellék pedig hátsórészként szerepelt, a melynek rendeltetése tulajdonképen az Irlanddal való viszonylatok közvetítésében állott. Az atlanti-tengeri forgalom létrejöttével ez megváltozott és az

atlanti tengermellék hozzácsatlakozott a szárazföld felé eső részhez.

Irland a szárazföldről nézve Nagybritannia mögött fekszik, mintegy annak árnyékában és egész története Nagybritannia árnyékában játszódott le. Csak kevés culturesira — mintegy a legmulékonyabbak — jutottak be közvetlenül Irlandba; legtöbbjét a fősziget fogta fel és Nagybritannia közvetítése mellett elgyöngítve és megváltoztatva jutnak el Irlandba. Később és mindenestre elgyöngítve culturelles behatások is jutnak el oda, úgy hogy régibb culturbehatások megóva maradnak az elpusztulástól. Egészben véve Irland a partmelléki fekvés hátrányait fokozottabb mértékben tünteti fel. Azt lehetne hinni, hogy azután megfordítva az oczeán melletti fekvés előnyeit még fokozottabb mértékben kellett volna élveznié, miután az Atlanti-oczeán forgalmát mintegy a legelső kézből kapja és az Angliából — vagy legalább annak nyugati részéből kiinduló forgalmat — hasonlóképen, mint Anglia a német forgalmat — hatalma alatt tartja. Ámde, midőn az az időpont beállott, a melyben az Atlanti-tenger melletti fekvés jelentőséghez jutott, önállóságát már nagyon is elvesztette és Angliától nagyon is függő helyzetbe jutott. Minthogy, 84,000 négyzetkilométer terjedelemmel, körülbelül csak kétötödét képezi az angol területnek, kicsisége, kedvezőtlen éghajlata és ásványkincsekben való szegénysége miatt Angliával szemben felette hátrányos helyzetben van. De mindig számolnunk kell azzal a lehetőséggel — saját szempontunkból szabad talán mondanunk: azzal a reménnyel —, hogy a tagadhatatlanul fennforgó földrajzi indíték érvényesülni fog és Nagybritannia főszigetét előnyös helyzetétől megfosztja.

A tengerhez való vonatkozások, melyeket a szigetek fekvése és alakja nyújt, természetesen a forgalomra nézve csak a jó partalakulás által nyernek teljes jelentőséget. Ebben a vonatkozásban Anglia kedvezőbb helyzetben van, mint régi vetélytársa Franciaország; a kik Anglia és Franciaország tengeri tevékenységét egymással összehasonlították, ezt a különbséget gyakran nem vették eléggé tekintetbe és Franciaország csekélyebb tevékenységét nagyon is a népjelleg és nem az ország természeti viszonyai rovására írták. Franciaország tengerpartjának legnagyobb része zárt lapos part vagy zárt meredek part, tengeröblök nélkül. A brit szigeteken ellenben lapos alluvialis partok jóformán egészen hiányoznak és szirtes partok is csak rövid vonalakon fordulnak elő; ekközben azonban mély öblök torkolnak be a szárazföldre, a melyek Irlandban, Skótszágban és még Walesban is fjord-szerűek, de az angol partokon a riastypushoz számíthatók, vagyis a szárazföldnek és völgyeinek a tenger tükre alá történt elmerülése folytán keletkeztek. A természetnek ez a kedvezése még azzal is fokozódik, hogy az itt előforduló tengerjárás messzire behatol a folyók torkolatába. Mindezekben az öblökben már korán kifejlődhetett a halászat és hajózás és a jelenkor nagyhajói is azok legtöbbszörében alkalmas kikötőre találnak, a melyek aránylag csekély pótlójavítást kívánnak. Miután pedig legtöbbször a síkságba nyúlik be, kényelmes összeköttetésük van a belfölddel is. Ekként növelhetett fel Angliában és Skóciában egy tengerre termett népesség és igazán el lehet mondani, hogy az egész népre a tenger nyomja rá bélyegét. Irlandban a partalakulás kitünő volta talán még nagyobb, és csak a többi viszonyokon mult, hogy nem vált hatékonyná.

2. Domborzati alkotás és vízrendszer.

Alkotásuk szerint a brit szigetek a nyugat-európai rögös-vidék egy részét képezik. Messzeterjedő fiatal lánczhegységek és üstszerű nagy beszakadások épen úgy nincsenek rajtok, mint terjedelmes alföldek. Fiatal vízholdta talaj vagy glaciális hordalék jóformán nincs is.

Talajuk majdnem egészen szálban álló közet, a melyen azonban a mai domborzati alkotásra irányadó újabb időben redők nem támadtak, hanem csak rögyszerű mozgásnak és boltíves elhelyezkedésnek volt kitéve. Egészen véve, ha minden finomabb tektonikai megkülönböztetéstől eltekintünk, a talajalakok két fajtaját különböztethetjük meg, ú. m. először a középhegységeket, a melyek a német középhegységek alakáéhoz hasonlóak, tehát a plateau-jelleg felé hajolnak, azután legnagyobb részben nem annyira a folyók, mint inkább — sokkal nagyobb mértékben, mint amazok — a jégkorszaki eljegesedés által nyerték alakjukat. Ez okból a széles, tavakban gazdag, gyakran az egész hegységen keresztül húzódó völgyek bizonyos könnyű járhatóságot tesznek lehetővé, viszont azonban a hegyek igen gyakran nagyon meredek alakúak, feltűnő ellentétben állanak a tenger színe felletti csekély magassággal és többnyire igen kevés rajtuk a termőföld takarója. A talaj második alakjaként a középkorú, lapályosan fekvő közeteket, Írlandban és Skóciában pedig a régebbi korban alkotott síkságot találjuk. Írlandban a hegyek és mélységek megoszlása szabálytalan; egészen véve azt mondhatjuk, hogy a hegyek az északi és déli partmelléket foglalják el, a síkság pedig egy középzónát alkot és

öblözetekben a hegyek közé is behatol. Skócziában túlsúlyban van a hegység és a felvidék. Csak a keleti part áll nagyobb részben lapályból és egy nem nagyon széles sávon, a mely Firth of Myde-től Firth of Forth-hoz húzódik, van az északi és déli felföld, a Highlands és Southern-Uplands közé az alföld (The Lowlands) beékelve, a melyből azonban még egyes hegyvonulatok emelkednek ki. Angliában a hegyek a nyugati oldalon vannak; azonban nem alkotnak zárt tömeget, hanem a síkság nyúlványai folytán, melyek kelet felől nyomulnak közéjük, bizonyos számú hegységtörzsökre oszlanak: északnyugaton van a cumberlandi hegyvidék, a mely tavakban való gazdagsága miatt Lake District-nek neveztetik, ettől keletre van a hosszan elnyúló pennini hegység, a melynek folytatásaként még egynéhány kisebb hegy emelkedik fel, a négyszögletű walesi félszigeten a walesi hegyvidék és a délnyugati devonshirei és cornwalli félszigeten egy alacsony letarolt hegység néhány kisebb hegygyel. A síkság ezektől a hegyektől keletre és délre fekszik; északon, tehát a pennini hegyek keleti szélén meglehetősen keskeny, azután hirtelen kiszélesedik és délen majdnem az atlanti partokig terjed; a pennini hegyek és a walesi hegyvidék közé pedig a lancasteri alfölddel együtt, a bristoli öböl mindkét oldalán nyomul be délre Walestől, keskeny sávokkal. Ez az angol síkság kifejezetten lépcsőzetes vidék, a mely fekvésére nézve megfelel a délnémet lépcsőzetes vidéknek és attól csak csekélyebb magassága által különbözik. Az északi részen mint többé vagy kevésbé széles sávok vonulnak északról dél felé szabályos egymásutánban a különböző formatiók, a déli részen pedig délnyugat felé és a közet minőségének

megfelelőleg hegyhátak, a melyek a nyugati oldal felé lépcsőzetesen kanyarodnak, lapos besülyedésekkel; a felső krétaréteg hegyháta egészen az északi-tengerig ér. Délkeleti Angliában az alakulás valamivel bonyolultabb, minthogy itt nyugatról keleti irányban gyöngöboltozatos képződés következett be; a londoni medence széles völgyületére következik a Dawns-ra és a közbeeső Weald-re tagolt széles boltozatos képződés és tovább dél felé még egy második kisebb boltozat. Ha tehát az angol síkság tájakban és talajban változatos, ha száraz mész- és krétamagaslatok alantasterületekkel váltakoznak, a melyekben a talaj inkább agyagos, ha tehát a vidék eredeti képe valószínűleg olyan volt, hogy a ritkás, és a telepítésre inkább alkalmas növényzet a lábas erdővel váltakozott s ha a termékenység és megközelíthetőség még ma is vidékenként különbözik: mégis bizonyos (és ez alapvető jelentőségű tény), hogy az ország a maga egész kiterjedésében a letelepülésre és földművelésre alkalmas. E szerint épen azon az oldalon, mely a szárazföld felé néz és ennél fogva már régebben is kedvezésben részesült, s melynek éghajlata is kedvezőbb volt, egy zárt letelepülési terület fejlődhetett ki, sűrű és földműveléssel foglalkozó népességgel, a mely terület nagyságra és a népesség számára nézve a brit szigetek minden többi vidékét messze túlszárnyalta s ennél fogva az uralmat természetszerűen elnyerhette.

A szigetek mérsékelt magassága és a fősziget hosszúkás alakja mellett természetesen nem lehetnek nagyobb folyói; a legnagyobbak közöttük mint a Shannon, Humber, Severn és a Themze, csak kisebb német folyókkal, például a Majnával és a Mosellel hasonlíthatók össze. De csekély esésüknél, vízbőségük-

nél és egyenletes folyásuknál fogva, felfelé aránylag messzire hajózhatók, ez a hajózás pedig, minthogy a folyók torkolatánál tengeri kikötők vannak, közvetlenül a tengeri hajózáshoz csatlakozik. Nagyobb jelentősége azonban nincs. A vízvásztók kisebb magassága mellett csatornák által való kapcsolatok könnyen létesülhettek és a modern gazdasági fejlődés kezdetével a csatornák meglehetősen nagy szerepet játszottak, a mi azonban a vasúti hálózat kifejlődésével elenyészett.

3. Ásványtelepek.

A brit szigetek ásványtelepekkel jól el vannak látva. Némileg jelentős arany- és ezüstérczük mindenestre nincs. Az ókorban a cornwalli óntelepek jóval fontosabbak voltak; csalétekül szolgáltak arra, hogy a phöníciaiakat odavonzzák s ezáltal Nagybritannia culturfejlődésének alapját rakták le. Még ma is bányászszák; de az eredeti gazdagság kimerült, az ón-ércz már csak nagy mélységekben fordul elő, a hol a vájás annyira nehéz és drága, hogy a tengerentúli érczbehozatal versenyét csak nehezen bírhatja ki. Ugyanez az eset Cornwall és Wales réz- és ólom-érceivel, sőt már a vasérczczel is, a mely különböző vidékeken fordul elő legszorosabb kapcsolatban a kőszénnel.

De habár az ércztelepek a kimerülés felé közelednek, vagy legalább is a hazai kohászati ipar szükségletét többé ki nem elégítik, mégis a legnagyobb jelentősége van annak, hogy egykor bőven voltak, mert bizonyos iparágak egyáltalában csak az ő segítségével fejlődhettek ki.

Legvilágosabban mutatkozik az összes földrajzi feltételek változékonysága a kőszénnél. A XVIII. századig a kőszénben való gazdagság meglehetősen közömbös dolog volt; mai napság a legnagyobb jelentőségű, mert rajta nyugszik, ha nem is az angol közgazdaság keletkezése, de bizonyára nagysága. De az angol kőszéntermelés már elvesztette elsőbbségét; más országok, a melyek később kezdtek hozzá, felülmulják; sőt könnyen eljőhet annak az ideje, a mikor a technika megváltozásával jelentőségét egyáltalában elveszti. Felette figyelemreméltó az a tény, hogy Irland kőszéntelepei egészen jelentéktelenek és hogy azokban csupán a carbonformationnak inproduktív faja fordul elő. Ha nem is ez a fogyatkozás Irland lehanyatlásának a tulajdonképeni oka, fellendülését mégis ez nehezítette meg; gazdag kőszéntelepek egészen más gazdasági fejlődést biztosítottak volna Irlandnak. Skócia-nak gazdag kőszéntelepei vannak a skót alföld nyugati részén. De Anglia van leggazdagabban kőszénnel megáldva. Egy kis telep van Carlisle mellett, a Cumbri hegyvidék északi szélén. Számos kőszénvidék van a pennini hegység szárnyain, ú. m. a nyugati oldalon a lancasteri, az észak-staffordi, a dél-staffordi és shropshirei és a keleti oldalon a durhami és newcastlei kőszénmedenczék, mely utóbbi közvetlenül a tengernél van, sőt még a tenger alá is benyúlik, tovább délfele az ú. n. Miland-vidék a York-grófsági West-Ridingben. Kisebb kőszéntelepek találkoznak még szigetszerűleg a pennini hegység déli nyúlványán, a központi síkságon. De jóval nagyobb a walesi hegyvidék déli szélén levő kőszén-medencze a Bristol-csatorna északi partján. Délkeleti Angliában is fúrtak ki fiatalabb rétegek alatt nagyobb mélységben kőszén,

mely azonban eddig még nem jutott nagyobb jelentőségre.

Távolról sem olyan fontosak, mint a köszén, habár nem is jelentéktelenek a harmadkori képződmény kősótelepei, névszerint Chester mellett; minthogy ezek a tengerhez nagyon közel fekszenek, a só könnyen szállítható, s a hajók gyakran ballasztként viszik magukkal.

4. Éghajlat.

Ha a távolfekvő Shetland-szigeteket mellőzzük, akkor a brit szigetek körülbelől az északi szélesség 59-ik fokától az 50-ik fokig fekszenek, tehát körülbelül Stockholm földrajzi szélességétől a Majna melletti Frankfurt földrajzi szélességéig; az 54-ik párhuzamos kör tehát, a mely Németország északi partjait átszeli, északi Anglián és Irlandon húzódik keresztül. Éghajlata azonban, Németországhoz hasonlítva, sokkal inkább oceáni jellegű; csak az északi németpartok éghajlatát lehet hozzá hasonlítani. Általában, a golf-áramlat melegítő hatása mellett, irányadók az atlanti-tengerről áthúzódó légsúlyminimum túlnyomó volta és a beáramló nyugati szelek; mindkettő az egész évre irányadó, habár intenzitásuk őszzel és télen nagyobb, mint tavasszal és nyáron. Ezért az időjárás szeles és viharos, felhős és esős. Az évközi hőmérsékingadozás csekély: a tél enyhe, de az enyhe hőmérséklet, a mely a védett déli partokon a Riviera hőmérsékletéhez hasonlít nincs, mint ott, ragyogó napfényvel összekötve; homályos időjárással és felhőkkel kell ennek az enyheségnek az árát megadni. A nyár valamivel hűvösebb és a mellett nedvesebb, mint nálunk.

Az éghajlatnak ez a jellege a szigetek különböző részein különböző erővel jut kifejezésre. Teljes kifejlődéshez jut az oceáni éghajlat Írlandban és a fősziget nyugati részén, különösen a hegyeknek nyugat felé néző magaslatain. Az időjárás itt rendkívül esős, némely helyen a csapadék évi mennyisége közel 4 m. Természetesen a magaslatok is hűvösek és a téli csapadék mint hó esik le és meg is marad, a mi az alföldön ritka eset. A skót keleti partokon s különösen az egész angol keleti lapályon az éghajlat kevésbé oceáni; a rajnai tartományával lehet összehasonlítani. Néha hosszabb ideig itt még napsütés és derült idő is szokott uralkodni; a nyár melegebb, sőt időnkint érzékenyen meleg.

Az angol éghajlat physiologiai és psychologiai közvetlen befolyásáról nem lehet sokat mondani. Azonban egészben véve aczélozóan hat, de gyakorta rheumatikus és tüdőbajokat okoz. Az angol spleent a sok köddel hozzák összefüggésbe. Nyilvánvaló az életmódra való befolyása. A szabadban és az utcán való élet — a minőt a délvidéki ember folytat — itt alig lehetséges. A hűvös éghajlat és az eső — miként minden északi országban — az embert a házba utalják; mindez a magas culturával együtt okozza, hogy nagy súlyt fektetnek az otthoniasságra és az otthon ápolására. Az angol ember nyáron is csak ritkán képes nyugodt és kellemes életet élvezni a szabadban. A szabadban csak úgy lehet tartózkodni, ha mozog az ember. Az angol jár vagy szalad, evez és mindenféle mozgó játékot játszik és sportot űz. Ilyen éghajlat alatt az ember nagyobb igényeket is támaszt táplálkozás, ruházkodás és lakás dolgában, mint a napos délen; az éghajlat erősebb munkára is kény-

szeríti és valóban elmondhatjuk, hogy a klíma az angol embert tevékenységre és gazdasági érzékre nevelte.

5. Növény- és állatvilág.

A természeti állapot növényvilágáról nem vagyunk képesek határozott képet alkotni magunknak. Nagyan és egészben a szárazföld állat- és növényvilágához kellett hasonlítania, de mégis bizonyos különbségekkel. A szélnek kitett helyeken az erdő minden időben rosszul fejlődött és a pusztaságnak engedett helyet. A belföldön azonban hiányzik a lősz, a mely déli és közép Németország alantabb fekvő részeit elfoglalja, s itt nyílt vidéket és a földművelés számára termékeny talajt teremt. A belföld legnagyobb része erdő volt, túlnyomó részben lomberdő és valószínűleg vegyes állományú. A száraz mész- és krétadombokon mindenestre elég ritkás volt vagy pedig csalt meg rétség pótolta. Az ország megszállása tehát a brit szigeteken is nagy részben az erdőséggel való harc volt, a mely sok kitartást és munkát követelt. Ez a harc nagyrészen a történelemelőtti időre esik, helyenkint azonban még a történelmi időben is megfigyelhetjük, így Wealdban vagy a walesi hegyvidéken, a hol az erdőt az angolok azért irtották, hogy a keltáktól menedékhelyeiket elragadják.

A földművelés mai kiterjedése és eloszlása is nagymértékben az éghajlattól és a mellett a talajtól függ, habár gazdasági szempontok, a melyeknek földrajzi feltételei másneműek, szintén közrehatnak. Német bírálók gyakran nem veszik észre, hogy a földművelés — nevezetesen a gabonatermelés — feltételei csak keleti Angliában némileg jók, de hogy a szárazabb hegyhátak jóformán itt is rossz szántóföldek.

Az északi és nyugati országrészekben pedig és Irlandban a nyár különösen a gabonatermelésre túlhevös és túlnedves, úgy hogy a termés csekély. A magaslatokon az éghajlat és talaj egyesülnek arra, hogy a gabonatermelést egészen lehetetlenné tegyék.

Az állatvilágról kevés a mondanivaló. Eredetileg a szárazföld állatvilágától alig különbözhetett; csak kevés állatfaj, a mely később költözött be Európába, nem érhetette el a brit szigeteket, mert a szárazföldtől ezek már akkor el voltak különítve. A szigetjelleg azonban annyiban mégis érvényesül, hogy a kívülről jövő utánpótlást megakadályozza. Tehát a nagyobb ragadozó állatokat könnyebben lehetett kipusztítani és a többi vadat is könnyebben ejthette el a lesben álló ember.

Ekként hatnak az emberre az ország minőségének összes jelenségeiből képződött befolyások. Egyetlen természeti feltétel sem hat egyedül maga és egyiket sem lehet magában véve az angol világuralom okának tekinteni; ámde bizonyos mértékben mindenik hozzájárul ahhoz, a mennyiben a nép jellegét vagy tevékenységének módját határozza meg. Ezeket a hozzájárulásokat együvé kell foglalni. Némely természeti feltétel minden időben egyformán hat; de legtöbbnek a hatásmódja idővel megváltozik s csak akkor kezd újra hatni, ha a fejlődés egy meghatározott pontjához eljutott, ellenben a fejlődés egy másik pontján ismét másféle lehet. A természeti feltételeknek, mint ilyeneknek megfigyelése a megértéshez csak az egyes szálakat adhatja meg, melyeket azután a történeti fejlődés megfigyelése mellett kell felfognunk s belőlük egységes képet alkotnunk.

II.

Nép és állam.

1. Történeti fejlődés.

Az angol világalom feltételeinek második sorozata a nép és állam kialakulása, mely a szárazföddel szoros összefüggésben, de mégis tőle való határozott elkülönítéssel ment végbe.

Úgy látszik, hogy már a történelemelőtti lakosok között is volt rokonság, mert az alacsony, barna népesség, a melynek létezését, ezen typus gyakori előfordulásánál fogva, már a kelták előtt fel kell tételeznünk, minden valószínűség szerint Franciaország hasonló népességével és talán a spanyol félsziget lakosaival, az ibériaiakkal áll rokonságban. Ezután érte el a brit földet az indogermán népvándorlás nyugati hulláma, a kelta népvándorlás; úgy látszik ide kétszer vándoroltak be a kelták. A régibb culturelőhaladásokat is — a melyeket későbbi kő-, bronz- és vaskorszak nevek alatt foglalunk össze — a szárazföldről vitték át a Csatornán túlra. Caesar — a keltáknak a Csatorna mindkét oldalán való összetartása miatt — szükségét érezte annak, hogy a római sást a brit szigetekre is kitűzze és sok évszázadon át tartott a

római uralom a brit szigetek egy része felett. Ezekben az időkben verhetett gyökeret a keresztény vallás is. Később a népvándorlás hullámai elborították a brit szigeteket is; a római legiók visszavonulásával anglok, szászok és jüttek germán törzsei hódították meg az országot. Majd a dánok és a norvég wikingek foglalták el a brit partokat, ép úgy mint a hogy a német, francia és déleurópai partokat nyugtalanították és elfoglalták. Angliának az északi Franciaország földjére bevándorolt és elfranciásodott normannok által való meghódítása, a kikkel sok vérbeli francia is együtt ment, sok évszázadon át Angolország és Franciaország barátságos és ellenséges érintkezését eredményezte.

Ekként a népességnek és a culturának folyvást új elemeit látjuk a szárazföldről a brit szigetekre behatolni. De a kialakulás módja eltérő a szárazfölditől. A szárazföldi népvándorlásnak csupán egy része éri el a brit szigeteket; a kelet lovasnépeitől teljesen megkíméltetnek; csakis tengerésznépek jutnak oda át. A fejlődés is kevésbbé nyugtalan, mert a tenger a népek és államok ide-odahullámzását meggátolja. A meghonosodás és összeolvadás lefolyása tehát könnyebben történik meg.

A fejlődés módjára nézve nagy jelentősége van annak, hogy éppen a szárazföld felé eső rész síkföld; száraz éghajlata is kedvező körülmény, úgy hogy itt a sűrűbb letelepedés kedvező feltételei és ezzel nagyobb nemzetek és államok alakulásai biztosítva vannak; ellenben a nedvesebb és zordabb hegyvidék, a hol a letelepedés és földművelés nagyobb nehézségekbe ütközik, a főszigetnek, valamint Írországnak a szárazföldtől elhajlott nyugati és északi részét foglalja el.

A szárazföldről átjött népek és a culturának áthozott csirái tehát először a keleti angol síkfeldön vertek gyökeret, itt erősödtek meg és majd gyorsabban, majd lassabban, majd kisebb, majd nagyobb eredménnyel terjedtek el innen észak és nyugat felé, hogy az ott levő népeket és culturelemeket vagy megsemmisítsék, vagy pedig magukba olvaszszák.

Miként viselkedett az első kelta — az ú. n. gael — bevándorlás a barna népességgel szemben, nem tudjuk; magát ezt a bevándorlást a későbbi kelta, az ú. n. kymri vagy a tulajdonképeni brit bevándorlás Irlandba, a Man-szigetre és északi Skótországba szorította vissza. A római hódítás és elrómaiásítás főképen a délkeleti síkfeldre szorítkozott s csak átmenetileg és felületesen terjeszkedett ki a nyugati és északi vidékekre. De délen sem hatolt nagyon mélyre, valószínűleg azért, mert a mindig nedves és zord éghajlat nem felelt meg a rómaiaknak s megakadályozott minden erősebb római bevándorlást. Ezért jóformán semmi maradandó nyomot sem hagytak hátra. De a keresztyén vallás, a mely, mint minden szellemi mozgalom, nagyobb elterjedésre volt képes, nemcsak a római provinciákban terjedt el, de hitbuzgó hittérítők elterjesztették azt Irland szabad keltái közt is, és fennmaradt itt akkor is, midőn az angol-szász hódítás következtében a főszigeten megszűnt; innen hozták vissza hittérítők a szárazföldre. Az angolok és szászok, a kik valószínűleg az Alsó-Rajnáánál bizonyos érintkezésben voltak a római culturával, legalább egyelőre, ismét keleti Angliában és a skót alföldön telepedtek meg; bizonyára keltákat is olvasztottak be magukba, de nagyrészen a hegyvidékekre és Irlandba szorították vissza őket. Majd csak lassankint kezdtek

itt is hódítva előrenyomulni. A dánok és norvégek pedig északibb kiindulási pontjuknak és terjeszkedési módszerüknek megfelelően, nemcsak a keletangliai, de a skót és ír partokat is megszállották, azonban Irlandba csak kevéssé hatoltak be. A Franciaország-ból átjött elfranciásodott normannok hódítása ismét csak az angol sík földre terjed ki. Az idetelepült angolszászokat meghódoltatták és velük lassankint egy nemzetté olvadtak össze, miközben a germán nemzetalkotótömeg bizonyos francia hatás alatt is állott. Az ilymódon létrejött angol és skót nép, háborús és békés hódítással a hegyvidékekbe és Irlandba is előrehatolt és a keltákat mindinkább kiszorította és magába olvasztotta.

Ma tehát egészen más néprajzi kép tárul fel előttünk, mint az ó-korban. Az ó-korban a kelták a Csatorna mindkét szélén egymással összekapcsoltan és barátságban éltek. Mai napság a brit szigetek azon keltái közé, a kiket északra és nyugatra szorítottak s a kik már csak alárendelt szerepet játszanak, és a szárazföld elrómaiásított és francziákká lett keltái közé germán éket vertek; mert habár legújabbán sok angol a németek elleni gyűlölete folytán nem szívesen veszi, ha germán származásukról és a germánokhoz való tartozásukról emlékeznek meg és inkább keltának vallja magát és megfordítva egynémely német is az angolokat lehető távolra tolja el magától és ezért germán voltukat elvitatja, mindazonáltal testalkatuk, valamint nyelvük igen kevés kétséget tűr meg az iránt, hogy germánok, kik aránylag kevéssé éreztetik a kelta és francia behatást. Franciaországnak az elrómaiásított, de alapjában kelta eredetű népességével szemben tehát a Csatorna másik partján többé nem kelta, ha-

nem lényegileg germán nép szállásol, a mely másféle, másképen gondolkodik és érez, s a melyet — daczára minden politikai barrátságnak —, nagy mélység választ el amattól és a mely sokkal közelebbi rokonságban van velünk, politikai ellenfeleivel. Nem szabad tehát kételkednünk abban, hogy az angolok a háborút egy eredetre és culturára nézve rokon nép ellen indították és ilyen alávaló módon folytatják.

2. A nép jelleme.

Az angol nép történeti fejlődésével egyszersmind jelleme is meg van alapozva. Ha Angliának a világuralomra irányuló fejlődését meg akarjuk érteni, ismerünk kell és meg kell értenünk az angol nép jellemét; mert a népjellem, vagy — miként ma örömet mondják — a faj, habár semmi esetre sem az egyetlen, sőt nem is a legfontosabb tényezője. A népjellemének felfogása és megértése mindazonáltal nem könnyű dolog.

Mindenekelőtt óvakodnunk kell attól a gyakran előforduló vaskos tévedéstől, hogy azt az angol népjellemet tüntessük fel a fejlődés okának, a melyet ma ismerünk; hiszen elsősorban önmagától, a dolgok fejlődésével kapcsolatban lett ilyenné. Az angol nép kereskedői szelleme és általában sok más tulajdonsága, a melyeket érdemük szerint csudálunk vagy megvetünk, elsőben is a tengerészfoglalkozással, a kereskedelemmel és a világhatalommal kapcsolatban fejlődtek ki és azokat nem lehet okokként a fejlődési folyamat élére állítani. Ennélfogva úgy kell felfognunk az angolt, a minő a XVI-ik században volt, tehát oly-

formán, miként Shakespeare-nél találkozunk vele és a milyenné a következő században a puritanismus befolyása következtében átalakult. Ha teljes megértésre törekedünk, akkor ezt a régi népjellemet sem szabad úgy tekintenünk, mint adva levőt és nem szabad a népies tulajdonságokat megváltoztathatlan faji tulajdonságokként felfognunk, hanem a lehetőség szerint eredeti alkotóelemeire kell szétbontanunk.

Alapvető tény az angol népnek túlnyomólag germán származása, mert az angol nép egészben véve azon germán bevándorlóknak az ivadéka, a kik a népvándorlás alatt jöttek a szigetekre. Hogy az angolszászok erősebben vegyültek volna össze a kelta lakossággal, arra sem a testalkat, sem a nyelv nem nyújt támaszpontot. Csakis az egyes vidékek népességének a hegyvidék kelta népességével történt összekeveredése által hatolt be újabban nagyobb mértékben kelta vér és kelta goldolkozásmód az angol népbe. Még a francia vérvegyülés is, a mi tagadhatatlanul megtörtént a normannok révén, egészben véve csekély, habár a hódítók társadalmi helyzeténél fogva aránylag nagy befolyást gyakorolt.

A germán jelleget itt tovább nem fejtegethetjük; bizonyára megerősödött az, az északi éghajlat alatt, az erdőségekben és a tengeren a zord természettel folytatott harczban és ettől nyerte sajátosságának legnagyobb részét.

Az északi tenger partjának friz lakosairól, nemkülönben igen sok angolról, ha eltöröljük róluk a modern vonásokat, megrajzolhatjuk az angolszász bevándorlók képét ekként: magastermetű erős emberek, fehérbőrűek, kékszeműek, szőkehajúak s többnyire keskenyfejűek. Anglia éghajlata és földjének

természete, habár enyhébb, de hasonló volt a szülőföldjéhez, tehát lényeges átalakulást nem okozott, sőt inkább megerősítette az öröklött germán jelleget. A tengerrel való érintkezés mindenesetre csökkent, habár egészen sohasem szűnt meg. Fontos a sziget-jelleg befolyása, a mennyiben a külvilág behatásait korlátozta, a más népektől való szigorúbb elzárkózást előmozdította és a nép és állam kialakulásának különálló irányt adott. Megmondták, hogy az angol nép inkább önmagából fejlődött ki, nem úgy, mint a szárazföld többi népei.

Különösen fontos, hogy a római cultura befolyása a régi időben oly csekély volt. Római befolyások nyelvben és intézményekben a normannokkal hatoltak be, azonban az angol nép lényegét inkább csak külsőleg érintették és itt is csak a felsőbb társadalmi osztályokat s nem a nép tömegét. A keresztyénség az angol-szászoknál a VII. században terjedt el s a többi európai népekkel szorosabbra fűzte a kapcsolatot; culturát hozott és lehetővé tette jövőben az általános európai culturjavak elterjedését, nevezetesen a későbbi középkor fejedelmi-udvari és városi culturájának, a renaissance-nak és a reformationnak meghonosítását, a mely utóbbi nemcsak vallási és egyházi téren hatott, de mint általános szellemi erő az egyház tekintélye alól való felszabadítást is létrehozta. A reformatio, a melyet a felvilágosodottság tett bevégzetté, általában a tekintélytől és a hagyományoktól való felszabadításhoz vezetett és helyreállította a szellemi individualitás jogát. Ezért sokan az angol világkereskedelem és világuralom kifejlődése legfontosabb tényének tekintették; a mi bizonyos mértékben helyes is, csak hogy meg kell gondolni, hogy a protestantizmus, nem any-

nyira az anglikán magas egyházat mint inkább a puritánságot értve rajta, megtalálta a szükséges előfeltételeket ezen germán és szigeti fekvése folytán független nép számára.

Igen fontos feltételül szolgált az angol nép eredeti lakóhelyének elzárt volta és egyformasága, a mi éles ellentétben áll a németek lakóhelyének szétszórtságával és változatosságával. Ezen alapszik (a szigetjelleggel együtt), hogy az angol népjellemen sokkal csekélyebb tájszerinti eltérések mutatkoznak, mint a német népjellemen. Csak a skótok ütnek el élesen az angoloktól.

A népek lélektana, sajnos, még sokkal kevésbé van kifejlődve, hogysem lehetséges volna némileg megfelelő tudományos képet rajzolni az angol népjellemről. Csupán a tulajdonságok bizonyos számát lehet egymás mellé sorakoztatni és okaikat megjelölni.

Egyike a legfeltűnőbb és legfontosabb tényeknek az angol typus egységes és zárt volta. Ennek bizonyára az az oka, hogy az angol nép aránylag kevés alkotórészből van összetéve, a melyek a szigeti elzárkózottság és a belső korlátok csekély volta miatt, úgyszintén a természet egyenlőségénél fogva, nagyon könnyen összeolvadhattak; egy másik ok, hogy a kívülről jövő culturhatások mind ugyanazon irányból jöttek és egyformák voltak. A nemzeti élet egyszerű utakon haladt. Az akaratnak és az ösztönöknek ezen egysége nagy ütközőerőt ad az angol népnek. De az elkülönülés folytán hiányzik az előhaladás erős ösztöne; a tömegérzés végzetesen nagy szerepet játszik az angol népnél.

A testierő és egészség, a mely elsősorban ötlik szemünkbe, a germán faj osztályrésze, s hogyha a

modern városi élet befolyásaitól eltekintünk, épségben marad Anglia zord, de mégis nem sarki természeti viszonyai mellett. Egész a brutalitásig és durvaságig menő egészség és erő az angol psyche tulajdonságai, a melyek a nép emberénél, sőt az egész nemzet minden cselekményében mai napság még feltünőbbben szemünkbe szöknek. Figyelemreméltó már az erős állban kifejezett akaraterő, a mely azonban nem úgy mint legtöbbször a román népcsaládhhoz tartozó és általában déli népeknél, egyes erős impulsusokban mutatkozik, hanem, mint az alsónémetországi németeknél, szívósságban és állhatatosságban nyilvánul és gyakran a gondolkozás lassúságával van egybekapcsolva; az akaratnak e sajátossága valószínűleg azon alapszik, hogy az ember csak szakadatlan megerőltetés és állandó harcz mellett lehet úr a természet fölött. Az erős önfejűség az egyéni igazságszeretnek és a becsületességnek is az alapja, a mely csudálatos ellentétben áll az angol kormány, a sajtó és a közvélemény minden mértéket túlhaladó hazudozásaival és becstelenségeivel. Rokon vele s egyszersmind a bevándorlás és a gazdaság különféle módján alapul az individualismus, t. i. az a szellemi irány, a melynél fogva az ember önmagára támaszkodik, másoktól s névszerint a felsőbbiségtől függetlenül tud cselekedni s az élet minden helyzetében tette kész. Ez a protestantismus alapja, a melyet ez még meg is erősített; de bizonyára éppen a népesség magasabb rétegeiben lévő s a román népcsaládhhoz tartozó alkotórész okozza, hogy a magas anglikán egyház mégis csak félig protestans.

A zord északi éghajlat alatt, melyben az embernek bővebb táplálkozásra, melegebb ruházatra és jobb

lakásra van szüksége, hogy az éghajlat keménységétől és kedvezőtlen befolyásaitól megmentse magát, az egész nép vagyonszerzésre irányuló érzékének jobban ki kellett fejlődnie, mint a melegebb délen, a hol ez inkább egyes külön hivatású osztályokra szorítkozik. Azután legerősebb kifejlődését a calvinismusnak vagy puritanismusnak köszönheti, a mely az élet örömeiről egészen lemondott és az üdvöt a mindennapi élet kötelességeinek teljesítésében látta, mely a Merry old Englandot szétrombolta és a farizeismus szellemét szülte, a melynek ideálja az, a mit az angol a Respectability szóval fejez ki és a mely az egyéni igazságszeretet daczára igen gyakran a képmutatáshoz és az álszenteskedéshez, a hirhedt angol Cant-hoz vezet.

Az angol ember szelleme. — mint általában a germánoké — inkább a gyakorlati, a lényeges, a dolog veleje, a tartalom felé irányul, a román népcsaládhoz tartozó emberé pedig a szépre, a formára, a külszínre; amazt tartalomculturának, emezt formaculturának nevezik. Úgy látszik, hogy ez az ellentét is az éghajlat eredménye, mert ott, a hol a zord éghajlat alatt az élet az ember egész erejét igénybe veszi, kevés idő marad a külső szépség számára. Hozzájárul még, hogy az északlakó élete inkább a házban, a délenlakóé inkább a szabadban folyik le, ennél fogva amaz inkább a házas kényelmet szereti, de kevesebb ösztöne van arra, hogy magát előtérbe állítsa és több értéket tulajdonít annak, a mi praktikus és kényelmes, mint annak, a mi csillog. A délen lakóval összehasonlítva esetlen és ügyetlen, de e helyett többnyire bensőségesebb, kedélyvilága gazdagabb és a mysticismus felé hajlik. Ettől eltekintve, az angol ember gondolkodás-

módja józan és gyakorlati s élesen elüt a délen lakó phantasiájától. Emerson mondja: az angol ember nem phantasmákért, hanem realis előnyökért küzd.

Evvel függ össze, hogy az angol ember az életben és a tudományban egyformán a tények mellett marad, empirikus. A tudományos empirismusnak Bacon által való megalapítása olyan időre esik, a melyben a kereskedelem alig tett valamely hatást az angol nemzeti jellemre. Tudomány és élet Angliában nem elméleteken és eszményeken épülnek fel, hanem tapasztalatokon, a melyeknek egyike mindig közvetlenül csatlakozik a másikhoz. Az angol nem épít légvárat, mint gyakran a román népcsaládhoz tartozók, hanem rövidesen kitüzi maga elébe a czélt; a technika még mainapság is inkább a routine-ra, mint az elméletre támaszkodik, a tudomány nélkülözi a termékeny deductiót és systematikát, a közélet pedig a szervezettséget. Ennek egyik következménye az angol conservativismus, a melyet az insularis elzárkózottság még inkább megerősít. Ezt a szót itt nem a politikai pártirányzat megjelölésére, hanem szószerinti értelemben használok, mint a gondolkozásmód és az életmód megjelölését. Valósággal félnek az új gondolatoktól. Nem a forradalom, de a reform volt minden időben Angliában a politikai, gazdasági és társadalmi élet legfontosabb alapelve. Megőrzik a sajátosságos erkölcsöket és szokásokat, a régi czopfokat mindaddig, a míg ártalmatlanok és nagyobb bizonyítható kárt nem okoznak. Gondoljunk csak az angol helyesírássra, a kényelmetlen mérték- és súlyrendszerre, a bírák és lakájok parókáira. A hagyomány szent. A vallásos dogmát és az egyházhoz való tartozást aggódalmasan megtartják, a tudomány s általában az ismeretek kell

hogy alárendeljék magukat a dogmának, az erkölcsnek és a szokásnak. Másrészt pedig a felforgatások ellen való ellenszenv angol kutatókat, úgymint Lyell és Darwint, annak a megállapítására képesítette, hogy a földnek és élőlényeinek átalakulása időről időre nem katastrófhákon — mint azt különösen francia kutatók tanították —, hanem kisebb változások sommázásán, tehát a fejlődésen vagy evolucion alapszik. A nemzeti büszkeség és fennhéjázás is, a melyek mai napság a legfeltűnőbb nemzeti jellemvonások, úgy látszik, hogy ezen régibb időből erednek. Ez a gög, a mely a legtöbb népnél megtalálható, mértéken túl fokozódott talán a kelták fölötti uralom és a puritán önbírálat folytán, a mely az angolokat Isten választott népének tekintette. Kellemetlenné vált túlsúlyát azután mindezenetre az angol nép által elért nagy eredmények és a világuralomra való feljutás által érte el. Közvetve tehát a szigetjelleg is okozója annak, de a megszkott megjelölés, hogy ez insularis dölyf, alig fejezi ki a tulajdonképeni okot.

A szigetek második germán népe a skót. Eredetileg a skót alföldön laktak és innen a hegyvidékekre is benyomultak. Egészen véve az angolokhoz hasonlóak, de a vérben és nyelvben való római befolyás elmaradása, az erősebb skandináv vérvegyülés, az ország zordabb éghajlata bizonyos szellemi és testi különbségeket okoznak, a melyeket mind a két nép maga is erősen érez. A skót sötétebb kedélyű és szigorúbb, phantasiája még szegényebb; még szorgalmasabb és még inkább törekszik vagyonszerzésre, mint az angol. Egynémely angol tulajdonságot, jót és rosszat egyaránt túlhajt. Ezért játszanak a skótok olyan szerepet, a mely túlhaladja számszerű osztályrészüket.

Sok, talán a legtöbb olyan tulajdonság, melyeket mint az angolokra nézve jellemzőket felsoroltam, a németeknél és hasonlóképen a többi germán népeknél is ki van fejlődve. Az ellentét inkább a román fajhoz tartozó népek s általában a déli népek tulajdonságai-val szemben áll fenn. Tényleg úgy látszik, mintha a XVI. század angol emberei és a németek, kivált az alsónémetországi németek között, nem lett volna különbség, mert miként lett volna különben lehetséges, hogy Shakespeare nálunk éppen olyan nagy megértésben részesüljön, mint magában Angliában s hogy majdnem éppen oly nagy mértékben tartsák német, mint angol nemzeti költőnek? Bizonyos különbségeket az egyik oldalon mindenesetre a felsőnémetországi német elem befolyása eszközölt, a másik oldalon pedig az éghajlat bizonyos különbsége s a szigetjelleg befolyása; a mit azonban ebben az időben nem szabad túlmagasra becsülnünk; továbbá a Franciaországhoz való erősebb vonatkozások, a kálvinizmus és más történeti tények.

Itt most az a kérdés merül fel, mennyiben tekinthető az angol népjellem az angol tengeri-, kereskedelmi és világuralom okának. A román népfajhoz tartozó népekkel szemben ez a népjellem bizonyára számításba jön. Az északeurópaiak győzelme a spanyolok és portugálok fölött, és bizonyos tekintetben az angolok győzelme a francziák fölött, részben a népjellem különbségén nyugszik. A spanyolok és portugálok személyes tulajdonságait sokszor hajlandók vagyunk kevésre becsülni; az ő erejükéről, bátorságukról, a nélkülözésekkel és erőfeszítésekkel szemben való kitartásukról, a felfedezőknak és hódítóknak (olyan férfiaknak, mint Cortez, Pizarro és sok mások-

nak) cselekményei fényes bizonytságot szolgáltatnak. De az angolok ezeknél nagyobb egyéni önállósággal, nagyobb szívósággal s nagyobb praktikus érzékkel vannak megáldva és ezek segítségével haladtak előre. De hogy vajjon az angolok, a hollandiaiak vagy mi fölöttünk németek fölött valóban olyan tulajdonságokkal rendelkeznek-e, a melyek nekik a viláгурalmat biztosítják, sőt arra igényt adnak nekik — miként ezt hiszik is — kétségbevonhatnám; azokat a tulajdonságokat, a melyeket e célból fel lehetne hozni, nagyrészből csak a hajózás alatt és általa, továbbá a távoli országokban való hódítások és kereskedelem által szerezték meg. A mi nekik az elsőséget megadta, nem jellemük, de a körülmények kedvezése, névszerint az Atlanti tenger melletti fekvésükkel együtt insularis elzárkózottságuk volt.

A kelta népelem a főszigeten mindinkább elvesztette a talajt a lába alól. Cumberlandban, Cornwallban és a skót délhegyvidéken a kelta nyelv a XVIII. századtól fogva kihalt és még csak az angol tájszólásokban csillámlik föl; ámde az uralkodó barna típus könnyen fölismerhetővé teszi a nem germán leszármazást. Walesben még 900,000 ember beszéli a kymri nyelvet, mint anyanyelvet és nemcsak a népesség külseje, de a nép jellege is világosan különbözik az angoloktól. A skót felföldön és a Hebridákon a keltaság hasonlóképen észrevehetően háttérbe szorult; azoknak a számát, a kik az erse nyelvet — a gael nyelv egyik alfaját — beszélik, csak 250,000-re becsülik. A kelta nyelv és pedig a gael nyelv Irlandban és az ulsteri, connaughti és munsteri hegyvidékeken maradt fenn és azt nem egészen 700,000 em-

ber beszéli; de Ulster kivételével — a hova erős angol és skót bevándorlás történt — az angolul beszélő irek is eredetük szerint kelták és egész lényük s meggyőződésük kelta. Meg is maradtak katolikuskoknak, a mi további erős ellentétet szült az angolokkal szemben.

Mindazonáltal nem szükséges jellemüket közelebből megvizsgálni, minthogy az angol világuralomban semmi részük sincs.

3. Államterület.

A szigetek állami összeolvadása a nemzeti összeolvadással többé-kevésbé párhuzamosan történt, de mindinkább előrehaladt s legalább külsőleg czélt ért.

Az első tény a tulajdonképeni Angliának t. i. a délkeleti síkföldnek egyesülése, a mely éppen lapályos mivoltánál fogva és a természeti akadályok hiánya miatt könnyen mehetett végbe. A hét angol-szász királyságot már Nagy Alfréd egyesítette egy birodalommá és a norman hódítás következtében ez a birodalom a kapcsolatot még szorosabbá tevő alkotmányt nyert. A későbbi középkorban itt is érvényesültek a hűbéres fejedelmek önállóság utáni vágyódásai; de a birodalomnak Németországgal és Franciaországgal összehasonlított csekély kiterjedése, az insularis elzártság, a települési területnek térbeli összefüggése és bizonyára azon körülmény is, hogy a normann uralom mégis csak inkább idegen uralom volt és ezt sokáig ilyennek is tekintették: fenntartották és megerősítették az állami egységet s Anglia nagyságának alapját vetették meg. Mert a szigetek többi államainak

csatlakozását csak az állami egység tette lehetővé s csak ez adta meg azt a túlsúlyt Angliának a Hanza fölött és Németalföld fölött is, a melyre a világuralomhoz szüksége volt.

1603-ban véghezment az egyesülés a fősziget másikkal germán királyságával, a skóttal, a melylyel Anglia már gyakran állott háborúban. Az egyesülés békésen ment véghez és pedig úgy, hogy a skót királyi ház az angol trónt is megszerezte; ámde az egyesült államban Angliának nagyságán és lakosai számán alapuló túlsúlya mégis annyira érvényesült, hogy ezt a skótok gyakran nyomasztólag érezték s csak fegyveres hatalom tartotta meg őket az unióban.

Walest és Irlandot Anglia meghódította. Walesnek az angolok által való elfoglalása — habár mint hegyvidék kedvező terület volt is védekezésre — de mert népessége számban és culturában nagyon is mögötte állt az angol népnek, mégis korán megkezdődött és a XIII. század közepe táján befejezettnek tekinthető; ezóta viseli az angol trónörökös a walesi herczeg címet. Irland meghódítása — jöllehet nagyobb és önállóbb, mint Wales, de nagyság és culturális erő tekintetében hasonlóképen Anglia mögött állt — a XII. század közepén kezdődött II. Henrik alatt, a ki az ír Markot (The Pale) a keleti part középrészén alapította meg, Erzsébet királyné és Cromwell pedig a XVI. és XVII. században befejezte. Ez a hódítás Anglia számára a legnagyobb jelentőségű esemény és szükségképen előfeltétele volt világuralmának. Mert ha itt, a hátában, egy önálló ország maradt volna fenn, ez esetben Anglia épp oly kevésbé tudta volna magát, mint a többi szárazföldi állam, teljes erővel és kizárólagossággal, világpolitikájának szentelni. Azután

nem is lett volna szabad közlekedése az oczeánnal, a melyen világállásának biztonsága nyugszik; sőt inkább Irland az oczeánhoz való hozzájuthatását oldalról fenyegette volna. A mi különösen szövetségekötés esetében válhatott volna végzetessé.

Irland helyzete évszázadokon át éppenséggel egy meghódított országé volt és pedig nemcsak államjogilag, hanem magánjogilag is. Az országot angol földesurak között osztották fel. Azokat a kereseti ágakat, melyekben Anglia versenyzést látott, elnyomta, minden önálló hajózást és minden közvetlen kereskedelmet a külfölddel megakadályozott, annyira, hogy az egész ír kereskedelem még ma is Anglián vonul át és nagy összegek szerzését teszi számára lehetővé. A gazdasági állapot mindinkább nyomorúságosabbá vált, a népet éhínségek lepték meg és a múlt század közepétől kezdve közel felényire olvadt le a népesség száma: az 1841. évi 8·2 millióról az 1913. évben 4·4 millióra. A felkeléseket kegyetlenül levérték. Az ősi katolikus vallás nem volt egyenjogú. Az írek helyzete alig volt jobb, mint az idegen népeké az Oroszbirodalomban. Csak mindig megújuló nyugtalanságok és fölkelések után engedélyeztek az angol urak, a XIX. század utolsó évtizedeiben, a sajnálatraméltó országnak nagyobb szabadságot. Az 1903. évi földbirtoktörvény által az agrár reform útjára léptek és arra törekedtek, hogy a legsúlyosabb bajt eltávolítsák. Éppen most, a háború kitörése előtt, szorította keresztül a parlamentben a liberalis kormány a saját parlamenttel bíró nemzeti önállóságra irányuló régi ír követelések (Home Rule) teljesítését, de erős ellenállásra talált a conservatív pártnál és Ulsternek túlnyomó részben angol és skót s a mellett protestans lakosainál, a kik az írektől való

elnyomatásuktól féltek. Úgy látszott, hogy a súlyosabb zavargások elkerülhetetlenek, mert mind a két párt katonaságot toborzott. Egészben véve még mai napság is az írek, különösen az Amerikába kivándorolt írek érzülete Anglia iránt a gyűlöleté; az ír kérdés még mai napság is egyike a legnehezebb nemzetiségi problémáknak, a melyekkel európai államok foglalkoznak. Rendes időkben a gyűlölet mindenesetre csak passiv ellenállást és kisebb zavargásokat érlel meg; valóságos fölkelésre bizonyára csak akkor lehetne gondolni, ha valamely ellenség Angliát oly erősen szorongatná, hogy nem állana Irland ellen semmi erő rendelkezésére: Irland állandó különválasztása, a mely Angliára a legsúlyosabb ütetést mérné, csakis annak teljes legyőzetése után látszik lehetségesnek.

4. Alkotmány.

A brit világpolitika szempontjából a belső államélet is tekintetbe jön. Ennek talpköve a parlamentaris alkotmány, a mely a Magna Charta (1215) óta áll fenn, azóta mindig tovább fejlődött és hosszú, szakadatlan fennállása által egészen más módon, mint a többi államokban, az államélet sarkoszlopává lett. Úgy látszik, hogy ez a szigetjelleg következménye. A középkorban más államoknak is volt rendi alkormányuk, a melyet azonban újabban az állandó hadseregek segedelmével mindinkább megerősödő monarchiák többnyire elnyomtak. Angliának, a melyet szigetjellege védelmezett, nem volt szüksége állandó hadseregre, királya nem szerezhett ilyen túlsúlyt s fennmaradt a népnek a kormányzatban való részvétele.

Habár mindenekelőtt csak a földbirtokon nyugvó aristokratia vett is benne részt, mindazonáltal a XIX. században a modern gazdasági fejlődés folytán szélesebb körű néposztályok is részesültek benne; de az országot valójában mégis csak aristokratia kormányozza. Úgy látszik, hogy a külpolitika szempontjából ennek fontos következménye van. Habár Anglia később ilyen módon talán inkább megvolt őrizve a háborúktól, melyek a szárazföldön az uralkodók dicsőségszomjából keletkeztek, viszont az állampolitikában az egyes állampolgárok magánérdekei és kiváltképen gazdasági érdekei nagyobb szerepet játszanak. Az angol gyarmatpolitika is sokáig, egész a XIX. századig inkább, mint kellett volna, a magánérdekeket szolgálta; másrésről azonban későbbben a parlamenti alkotmány régi fennállása megkönnyítette az anyaországnak, hogy a letelepülésből alakult gyarmatoknak is parlamenti alkotmányt s azáltal kormányuknak önállóságot adjon, a mely megőrizte őket a lehanyaglásától.

A népnek a kormányzatban való erősebb részesülésével még egy második alapvető ténykörülmeny áll belső összefüggésben, a mely már a Magna Chartában is ki van fejezve, t. i. az egyénnek nagyobb szabadsága az állami beavatkozások ellen. Anglia a jogállam hazája; ehhez a szárazföldi államok csak később jutottak. De egyszersmind még olyan állam is, a melyet kicsinylőleg éjjeliőr-államnak neveztek, a mely a laissez faire elvének hódol és csak a közbiztonság és jog megőrzését tekinti feladatának, ellenben a gazdasági és társadalmi viszonyok alakulásába maga bele nem avatkozik és a culturfeladatok ápolását a magántevékenységre bízza. Ez az alapoka annak, hogy Angliának oly hosszú ideig nem volt

socialis törvényhozása és hogy részben még mai nap-ság is förtelmes társadalmi állapotok uralkodnak ott. Ámde a gyarmatokban és általában a külvilágban való tevékenység okából az állami gyámkodástól való korai fölszabadítás nagyon hasznos volt, miként azt a franczia és bizonyos vonatkozásban a mi gyarmati tevékenységünkkel való összehasonlítás is mutatja. Az angolok azért alkottak oly nagyot künn, mert szokva vannak az önálló cselekvéshez s mert az állam nekik szabad teret enged. Nem áll ellentmondásban evvel, hogy éppen a két legújabb gyarmatnak, Ausztráliának és Új-Zeelandnak lakói elhagyták később a laissez faire elvét és az életet nagyon is közélről érintő socialis törvényhozás útjára léptek.

III.

A világuralom kifejlődése.

1. A kifejlődés phasisai.

A brit szigetek sajátos természeti viszonyai, névszerint az Atlanti-tenger melletti fekvés és a szigetjelleg nagyon kedvező feltételekkel járulnak a világuralom kifejlődéséhez, de mindezek nem hatnak kényszerítően, mert kezdetben csak lassan érvényesültek; az is elgondolható, hogy hatásukat ismét elveszítik. A nép és állam sajátossága is kedvező a világuralom megalapítására nézve, de feltétlen igényt nem ad hozzá; mindig arra kell gondolnunk, hogy azok a tulajdonságok, a melyeket kiváltképen fel szoktunk említeni a világuralom megalapítása mellett, elsősorban csak a vele való kapcsolatban fejlődtek ki. A természet, valamint a népjellem által adott feltételek csak bizonyos körülmények közt érvényesülnek és ezek a körülmények az emberiség általános fejlődési folyamatához kapcsolódnak. Az emberiség feltartóztathatatlannul halad előre; de a haladásnak minden fokán az országnak más sajátosságai és a népjellemnek más tulajdonságai képesítenek a legnagyobb fokú cselekvőségre; ezért érvényesültek csakis egy meghatározott

időpontban az angol föld kedvező természeti sajátosságai és az angol népjellem kedvező tulajdonságai; nekünk pedig azt a kérdést kell feltennünk, vajjon teljes érvényűek-e azok még mai napság is.

A régi időben, mintegy a XVI. századig a szárazföldi vonatkozások állanak általában előtérben. A Nyugateurópát érintett legtöbb népmozgalom és kulturai változás eljutott a brit szigetekre is, a történelmi folyamat, nagyban és egészben, hasonló a szárazföldi államokéhoz s avval sokszor közvetlen összefüggés áll fenn és csak néha nyilvánul meg a szigetjelleg befolyása, a vonatkozások megszakítása s ennek következménye, a gyorsabb összeolvadás által. Az oczeán melletti fekvés eredménye a partmelléki fekvés. A brit szigetek a világ végén fekvő végső ország, a mely a keletről, valamint a Földközi-tengerről kiinduló culturmozgalmakat legutoljára kapja meg, azokat tovább nem is adhatja s az oczeánon túl sem barátságos, sem ellenséges vonatkozásai nincsenek. Ez a szigetek nemzeti és állami elsajátításának kora a szárazföldről átjött népek által és egyidejűleg időszaka az ország fokozatos gazdasági és kulturális birtokbavételének és kiművelésének is. A brit szigetek lényegileg ebben az irányban is passiv módon viselkednek.

A cultura előhaladásai, nemkülönben megzavarásai is a szárazföldről jönnek át, kiváltképen a szemközt fekvő Franciaországból s elsősorban a szárazfölddel szemben levő s a talajalakulat és éghajlat folytán kedvező helyzetben levő keletangliai síkságon vernek gyökeret, itt megerősödnek és majd gyorsabban, majd lassabban, majd nagyobb, majd kisebb eredménynyel terjednek el északon és nyugaton. A brit cultura ezen egész régi idő alatt a dolog lényegére nézve belföldi

jellegű, s minőségét tekintve, nem különbözik lényegileg a szárazföldi országok culturájától. Ámbár mindazok a népek, a melyek a brit szigetekre átvándoroltak, úgy a régi kelták, az angolok és szászok, valamint a dánok és normannok derék hajósok voltak, az új hazában mégis elszoktak a tengertől, mert az ország termékenysége elegendő táplálékkal látta el őket és a belső harcok minden erejüket igénybevették; nemkülönben elszoktak tőle azért is, mert a tengerirablás, a melyből ezelőtt éltek, többé nem volt lehetséges, az önálló kereskedelemhez pedig hiányoztak a culturalis alapfeltételek.

Egészen a késő középkorig, sőt a XVI. századig a brit szigetek gazdasági és szellemi culturájukra nézve Nyugateurópa szárazföldi országai mögött állottak. Majdnem egészen a nyerstermelés fejlődési fokán maradtak s miként ez mai napság némely gyarmatorszámban történik, a népesség külterjes földművelést, névszerint juhtenyésztést űzött, a mely nemcsak a hegyvidékeken, hanem a kelet-angliai síkföld száraz hegyhátaiban is a földművelés fölött előnyben részesült. Némi ónt, rezet és ólmot bányásztak, az ipar is csekély volt. A kivitel legfontosabb árucikke a gyapjú és a nyers bőr voltak, e mellett érczek, névszerint ón. Ezekért vásárolták meg az itáliai, német, flandriai és francia ipari szorgalom termékeit.

Ámde a középkor végével és a XVI. században azt látjuk, hogy Anglia utólérte a szárazföldi országok gazdasági elsőségét. A belső harcok, a melyek az országot szétmarczangolták, az állami egység helyreállításával bevégeződtek; a reformatio s kiválképen a puritánság megerősítették az ipari szorgalmat; az Európa nyugati partjai körüli tengeriút szabályos meg-

tétele, a mely a XIII. század vége óta az iránytű fel-
találása által lehetségessé vált, megközelíthetőkké
tette a szigeteket az oczeán felől s ezzel a száraz-
földről való függésüket enyhítette. A fejlődés akként
ment véghez, hogy az ipar, kereskedelem és tengeri
hajózás a földművelés mellett felvirágoztak. Az ipar,
különösen a posztószövés, főképen bevándorolt flaman-
dok, később a franczia hugenották által is emelke-
dett. A kereskedelem és a hajózás mindinkább az an-
goloknak a kezébe jutott, s a XVI. század végével
és a XVII. században meg merhette kísérelni a meg-
erősödött nemzeti hatalom, hogy egészen elzárja a
bemenetelt az idegen kereskedők előtt, először név-
szerint a hanza (1598), azután a németalföldiek előtt
(az 1651-iki hajózási akta által). Ámde, egyidejűleg
lehanyaglott a földművelés és kevesebb lett a föld-
művelő népség száma, mert a posztószövés felvirág-
zása a juhtenyésztés gyarapodását s ez ismét a nagy-
iparhoz (Enclosures) való fokozódó átmenetelt és a gaz-
dálkodó népességnek háttérbevonulását eredményezte.

Ez a fejlődés azonban csak átmenetet jelent.
Döntő jelentőségű volt elsősorban az angol történe-
lemben az Amerika felfedezése és a Keletindiába ve-
zető tengeriút által adott lehetőség Európán túl menni
és az egész nagy világban harcolni és dolgozni.
A XVI. században látjuk először a tengeri tevékeny-
ség némi kezdeményeit; ámde 1600 körül kezdődik
az angol történelem második nagy időszaka, a mely-
ben a szárazföldi jelleg háttérbe szorul, az insularis
és tengeri jelleg pedig mindinkább előtérbe jut és a
szárazföldi hatalmak ellen roppant túlsúlyt teremt.
Anglia visszavonul szigetvárába, a mely védelmet
nyújt ellenséges támadások ellen, úgy hogy verseny-

társaira, a németalföldiekre és francziákra végzetessé válik, s onnan a szárazföldi bonyodalmakba csak annyira avatkozik bele, a mennyire érdekeinek és óhajainak megfelel. Tulajdonképeni életérdeke ettől kezdve az oczeán és a tengerentúli országok felé irányul. A fekvés és a tagoltság előnyei, a melyeket a brit szigetek minden földrajzi fejtegetésénél ki szoktak emelni, most jutnak elsősorban igazi érvényhez. Az oczeán melletti fekvés, a mely eddigelé a culturfejlődésnek akadálya volt, a tengeri hajózás és a tengerentúli országokkal való kereskedelem számára most különösen kedvezővé vált, minthogy az Északi-tengeren és a Csatornán keresztül való hajózás a vitorláshajókkal való közlekedés idején nagyon jelentékeny idővesztéssel járt és könnyen el is volt zárható. Míg Spanyolország s egy bizonyos fokig Francziaország legnagyobb része is a belföldi fekvésnél és a tengerpartok rossz minőségénél fogva a tengertől el van különítve, addig a brit szigetekben a jó kikötőkben való gazdagság és azok kényelmes összeköttetése a belfölddel, az egész népet belevonta ezen maritim és tengerentúli irányú fejlődési folyamatba. A majdnem mindenütt lehetséges és még sem veszélytelen parti hajózás és halászás a tengerre termett népességet nevelte nagyra. Az északon fekvő országban megizmosodott germán népszellem, élesen kifejezett akaraterejével, állhatatosságával, az egyéni cselekvőségre irányuló hajlamával és képességével inkább rátermett a tengerészélet feladataira és a gyarmatosításra, mint a délvidéki román eredetű népek szelleme, a mely mindent könnyen felfog, de könnyen el is ernyed és a melyből gyakran hiányzik az egyéni önállóság és a gazdasági okosság.

Némely történetíró azt a véleményt fejezte ki, hogy Angliának, valamint Franciaországnak növekedő nagysága és jelentősége nem az oczeánmelletti fekvésén, hanem kiváltképen s egészen a nemzeti állam és állami hatalom kifejlődésén nyugszik és hogy a kereskedelem túlnagy része még sokáig a többi európai országok felé irányult. Az állami hatalom és az európai kereskedelem jelentőségét nem szabad félreismerni; ezeket az átmeneti időszakra nézve már felemlítettük. Mindazonáltal nem véletlenség, hogy abban a történelmi időszakban, a mely a nagy felfedezéseket követte, éppen Európa atlanti-tengermelletti államai állottak előtérben, Norvégia kivételével, a mely éghajlatánál és zordságánál fogva nagyon is akadályozva van; ellenben a két, tőle távol eső ország, Németország és Itália, a melyek azelőtt főrészesei voltak a világkereskedelemnek és a cultura felvirágzásának, háttérbe szorulnak. Azon körülmény mellett, hogy fekvésüknél fogva a világtengeri hajózásban és a tengerentúli kereskedésben részt nem vehettek, mindenestre akadályul szolgált erre nézve központi fekvésük a többi népek között is, a melyek minden gyöngséget kihasználtak, s bizonyára azon körülmény is, hogy a városoknak éppen a kereskedelmen nyugvó felvirágzása és ereje a későbbi középkorban elzárt nemzetiségi államok képződését megnehezítette. A mi Spanyolországot, Portugáliát, nemkülönben Németalföldet és Angliát illeti, kétségtelen, hogy nagyságuk tengerentúli kereskedelmükön és gyarmataikon nyugszik és csak Franciaországra nézve merülhet fel ebben a tekintetben kétség.

Nagyon jellemző az a változás is, a mely az idők folyamán az Atlanti oczeán melletti államok közt vég-

hezment. A XVI. században Spanyolország és Portugália, tehát az Atlanti oczeán mellett fekvő két dél-európai ország, osztották meg egymás közt a világot, míg a három északi állam még jóformán hiába kapkodott osztályrész után. 1600-tól kezdve azonban sikerült nekik eleinte egyenjogúlag, utóbb túlsúlylyal melléjük sorakozni, gyarmataiknak egy részét elfoglalni s kiváltképen kereskedelmük nagy részét birtokukba venni; részleges jelensége ez Európa történelme azon legnagyobb eseményének, a mely szerint a legnagyobb gazdasági, kulturai és politikai erők Európa déli részéről annak északi részére vonultak át, a minek oka a különböző éghajlatban s a népjellemnek rajta alapuló különbségében rejlik.

Ámde a három északi Atlanti-tenger melletti állam jelentősége is eltolódik. A XVII. században Franciaország és Németalföld járnak elől, csakis a XVIII. században jut Anglia mindinkább elsőséghez. Úgy látszik, hogy erre több ok működik közre, a melyek Franciaországot és Németalföldet illetőleg különböznek. Franciaország félig déleurópai ország, korán elrómaiiasodott s ezért teljesen katolikus maradt; erősebb érzéke van az állami nagyság és dicsőség iránt, mint a gazdasági tevékenység és az egyes ember szellemi szabadsága iránt. Ehhez járul a szárazföldi fekvés, a többi államokkal való szűkre szabott érintkezés, a melynél fogva tényleg alig teheti Franciaország azt, hogy a szárazföldi érdekeket a tengerentúli érdekekért háttérbe helyezze. Németalföldre nézve az okok első csoportja nem jön tekintetbe. A németalföldiek germán eredetű, szabadságszerető és akaraterős nép. Ámde Németalföld is a szárazföldön fekszik, a mellett oly ország, a mely tengerentúli

érdekei miatt német háttérétől kénytelen volt elszakadni, s igen kicsi ahhoz, hogy állami függetlenségét és nagyságát Franciaország és Anglia ellen megvédelmezze; talán nagyon is kereskedelmi országgá vált, annyira, hogy kormánya az állami hatalmi politika szükségességét félreismerte. Anglia ellenben germán ország volt, erőteljes népséggel, túlnagy ahhoz, hogy (legalább akkor) a kereskedelmi érdekek teljesen túlsúlyra juthattak volna. E mellett szerencsés szigetfekvésénél fogva védve volt ellenséges betörések ellen, azért csupán erős flottáról gondoskodott és ellentállt annak a kísértésnek is, hogy Európában területi szerzeményekre vadászson és ezekért a tengerentúli érdekeket szem elől téveszsze.

Az a diadalmenet, a melyet Anglia a tengeri- és világuralomért tett meg, mindenekelőtt nem ment véghez békés úton, csupán a gazdasági jórahaladás által, (miként az angolok mai napság örömet el akarnak hitetni), hanem védvámok, hajózási akták és a kereskedelmi politika egyéb rendszabályai, nemkülönben a fegyverek hatalma által. A XVI. század és még a XVII. század egy része is az angoloknál, valamint a hollandusoknál és francziáknál is, Spanyolország és Portugália ellen, a szabad zsákmányolás és a hajók elfoglalásának háborúja és a spanyol és portugál gyarmatok elpusztításának és meghódításának korszaka volt. De már a XVI. század végén megkezdődnek a tengerek feletti uralomért és a gyarmatokért vívott nagy háborúk, először Spanyolország ellen, a melynek armadája elpusztított, azután Németalföld és Franciaország ellen. Seeley angol történetíró kiszámította, hogy az 1688-tól 1815-ig terjedő időszak 126 évéből 64 év, tehát felénél több, háborús év volt. Ezen idők

nagy háborúi, melyekről az iskolában azt tanultuk, hogy kiváltképen európai háborúk voltak, úgy-mint a spanyol örökösödési háború, az osztrák örökösödési háború, a hétéves háború, a napoleoni háborúk, egyszersmind olyan háborúk is voltak, a melyeket Anglia Franciaország ellen a szárazföldön és a gyarmatokon folytatott s a melyek alatt emennek gyarmatbirtokát elpusztította, a magáét pedig megalapította.

Az angol gyarmati és kereskedelmi hatalom megalapításához, annak politikai és katonai hatalmához mindenesetre még két dolog járult, két olyan dolog, a melyeknek okai az ország természeti minőségében és a népjellemben fekszenek és a melyek által Anglia az akkori idők minden más gyarmatosító népét fölülmúlja. A régibb idők összes tengerentúli gyarmatai meghódított vagy uralomnak alávetett gyarmatok; a czél az, hogy azoknak aranyból, ezüstből, fűszerekből és egyéb gyarmatárúkból álló kincseit megszerezzék; ennél fogva a gyarmatok majdnem kizárólag Amerika és Ázsia forró égövi országai közé tartoznak. Mint valami újdonság járul ehhez, csak magáért a kívándorlásért való kivándorlás 1620-ban és pedig nem mint a túlnépesedés következménye, a miről akkor még nem volt szó, hanem a hazai kormány nyal szemben beállott politikai és vallási véleménykülönbségek miatt. Ez a kivándorlás természetesen a mérsékelt égöv országai felé irányult, a melyek ezelőtt el voltak hanyagolva. Franciaországból is indultak ki ilyen kivándorló- vagy telepes-gyarmatok; de az angol telepes-gyarmatoknak Északamerikában és később Ausztráliában is és Délafrikában nagyobb volt a terjedelmük és eredményük. Egy másik új dolog az,

hogy Anglia mindinkább magához ragadta az árukereskedést vagyis a gyarmatoknak, még a többi nemzetek gyarmatainak is az európai ipar termékeivel való ellátását, minthogy az ipar kifejlődésére kedvezőbb feltételeket nyújtott, mint a többi gyarmatosító hatalmak.

Így emelkedett fel Anglia a XVII. és XVIII. században a legerősebb tengeri és gyarmathatalommá, olyan birodalomná, a mely a tengerek uralmára helyezkedett és az egész föld kerekiségére kiterjeszkedett. Harrington James már a XVII. században megjelölte ezt egy Anglia jövődöbeli nagyságáról alkotott eszményi képben: Oczeánának nevezte Angliát, tehát olyan jelzést használt, melyet egy pár évtizeddel ezelőtt Froude történetíró újból felvett és népszerűvé tett.

Gyakran az ipart s vele utolsó sorban a gazdag kőszén- és vasércztelepeket tekintették a brit nagyság tulajdonképeni okának. Ez nem helyes. Habár az Anglia keleti vidékein régen fennálló ipar, névszerint a posztószövézés virágzott, a modern iparágak még sem abból fejlődtek ki közvetlenül, hanem legfeljebb ösztönzést nyertek tőle. A mai angol nagyipar kifejlődése későbbi, mint a világkereskedelemé és inkább következménye, mint oka annak; indítóoka a kereskedelem szükségleteinek kielégítése, áruknak a kivitelre való előállítására, hogy azokkal idegen világ-részek kincseit megvásárolja.

Ez a fejlődés több szakaszban ment véghez. A míg a technika nagyban és egészben a régi maradt, először is a munkát és üzemet szervezték másként, a mennyiben a kézművesszerű üzemről mindinkább a háziiparra és az ú. n. munkakiadó-rendszerre (Verlags-

system) tértek át. Eleinte az idegen országokba való tömeges kelendőség költötte föl a XVIII. század második fele óta a tökéletesebb technika iránti mindinkább sürgetőbb szükségét, hogy gyorsabb kelendőséget és olcsóbb termelést érjenek el; a kézimunka pótlása okából gépeket alkottak, a melyek közül névszerint Arkwright szövőgépe a termelés terén forradalmat szült. Később a gőz használatát találták fel a gépek mozgatóerejéül. Csak most következett be a kézműiparról és a háziiparról a gyáriparra való átmenetel és csak ennek nyomában történt meg a forgalom ügyének átalakulása is, a folyvást előrehaladó átmenetet a vitorlahajózásról a gőzhajózásra és az országúti meg a kocsiforgalomról a vasútra. Csak most lettek a kőszén és vas az ipar és forgalom legfontosabb előmozdítóivá, a míg eddigelé csak alárendelt szerepet játszottak a háztartásban és némely iparágban, például a kovácműhelyekben.

Csak most jutott érvényre az a körülmény, hogy kőszén és vas a brit szigeteken oly bőségben és olyan kedvező telepfeltételek mellett van, mint Európának egyetlen más országában sem. Ha a kőszén és a vas hiányoztak volna, Anglia ipari kifejlődése, a melynek tengeri uralma és világkereskedelme volt a megindítója, nem vált volna annyira erőssé, hanem más, kőszénben és vasban gazdagabb országok utólérték, sőt túlszárnyalták volna; de megfordítva Angliának kőszénben és vasban való gazdagsága világhelyzete nélkül sokkal később érvényesült volna. A két nagy kedvezmény összekapcsolása folytán, a melyet egyrésről a fekvés és a partalakulat a tengeri hajózásnak és a kereskedelemnek, máárésről pedig a kőszén- és vastelepek gazdagsága az ipari termelés-

nek nyújt, fejlődhetett a brit ipar oly magas fokra, a mely a földkerekség minden többi országainak iparát messze túlszárnyalta, úgy hogy Anglia „a világ műhelyévé” válhatott. De hát ebből a kereskedelem is új erőt merített, úgyannyira, hogy a földkerekség összes többi országainak kereskedelmét túlszárnyalta és a világkereskedelmet részben majdnem monopolizálta. Az ipar és a kereskedelem a földkerekség összes országait a saját szolgálatába vonta. Óriási vagyonok gyűltek össze, a melyek a legkülönbözőbb fajú gazdasági vállalatok formájában és mint kölcsönök helyeztettek el ismét, gazdagság és hatalom nyerése czéljából, a földkerekség minden országában. Elmondhatjuk, hogy a kereskedelemhez és a hajózáshoz mint harmadik jövedelemforrás a tőke járult.

Ekként szerezte meg Anglia a tengerek fölötti uralmat és egyidejűleg az összes országok fölötti gazdasági uralkodást. Ezt az uralmat ki is fejlesztette, a mennyire egyáltalában lehetséges volt s ehhez alkalmazta egész gazdasági, nemkülönbben állami és szellemi szervezetét is. Állami és gazdasági túlsúlyánál fogva alig volt szüksége tekintettel lenni állami elkülönítésekre és más államok akaratosságára, hanem a világgazdaság szervezésében tisztán gazdasági szempontoktól vezéreltethette magát. Más szavakkal: melőzhetett minden védvámot és a szabadkereskedelem politikáját folytathatta, sőt még a gyarmati birtokáról való lemondás gondolatával is játékot űzhetett. Az angol nemzetgazdaság a kereskedelmet, a hajózást és az ipart, tehát azon gazdasági ágakat tűzte ki tulajdonképeni feladatául, a melyeknél a munka a fődolog, a melyek tehát a legnagyobb hozadékot adják. A

nyersanyagtermelésnek csupán két ágát művelték, a melyekben Angliának kiváló ereje rejlik, nevezetesen a kőszén- és vasérc-bányászatot és a tengeri halászatot, míg a gabonavámok védelmétől megfosztott földművelés elsatnyult és különös módon specializálódott. A legtöbb ipari nyersanyagot és az élelmiszerek legnagyobb részét az erősen felszaporodott népességnek tengerentúlról, külföldről kellett beszereznie. A tengerek feletti uralom folytán, a melyet Anglia a Németalfölddel és Franciaországgal vívott harcokban szerzett meg, elkövethette azt a merészséget, hogy élelmezését a tengerentúlról való behozataltól tegye függővé, a mi minden más népnek lehetetlen volt.

Ebben a fejlődésben Skótország, a mely szabadon egyesült Angliával s a melynek népessége az angol népnek közeli rokona, elég nagy mértékben vett részt. Ellenben Irland jóformán ki volt belőle zárva. A természeti feltételek, a melyek az angol fejlődés legfőbb alapját képezték, t. i. az Atlanti-tenger melletti fekvés, a szigetjelleg és a jó partalakulat, Irlandban még tökéletesebben fennforognak, mint Angliában és ezért Irlandnak a fejlődésben való hiányos részvételét a kelta népségnek a tengeri hajózás iránt való hiányos tehetségével okolták meg. Ez egyike azon elhamarkodott, meggondolatlan következtetéseknek, a milyenek, sajnos, ilyen vizsgálódásokban gyakran fordulnak; hiszen a szemben fekvő Bretagne keltái kitünő tengerészek és a régi idők brit keltáiról is tudjuk, hogy jó tengerészek voltak! Az ok inkább abban rejlik, hogy a tengeri hajózás kifejlődése Angliában az ország culturfejlődéséhez csatlakozik, a mely a középkortól az új időkig terjedő átmeneti idő-

szakban ment véghez, és hogy Irland, mint meghódított ország, ezen culturfejlődésben semmi részt sem vett; végül még abban is, hogy az angolok az íreknek egész hajózását erőszakosan elnyomták, minthogy ebben saját hajózásuk megkárosítását látták. A fejlődésnek a gépiparon nyugvó második fokán, Irlandban a kőszentelepekkel együtt hiányzott a természetes alap is. Nehéz volna megmondani, mit tettek volna az angolok az ír kőszentelepekkel, ha ilyenek lettek volna.

2. Az ország és nép átalakulása.

Ezen teljes gazdasági átalakulás folytán, természetesen, az ország képe is egészen megváltozott. Mainapság, midőn Németországban mi is hasonló fejlődésen mentünk keresztül, a dolog bizonyára nem olyan meglepő, mint a minőnek fél évszázaddal előbb a német utazók látták. Ámde a jól ismert jellemző vonások mellett, mint a milyenek a nagyvárosok útálatos munkásnegyedeikkel, a bányaművek, vaskohók és gyárok, a melyek az angol tájakon bizonyára nagyobb szerepet játszanak, mint a német vidékeken, még mainapság is észlelünk az angol tájakon sajátos jellegzetes vonásokat, úgymint a szántóföldek háttérbe szorulását, a rétek gyakoriságát, a melyeken marhacsordák legelnek, a dombokon kaszálókat s a hegyeken csupán vadászatra szolgáló pusztaságokat. A területtel való fényűzés, a mely e vonásokban és a sok nagy parkban megnyilvánul, a földművelés csekélyrebecsülését mutatja.

Különös jelentősége van annak az eltolódásnak, a mely ez irányban a szigeten belől ment véghez. A

régibb időben úgy a nemzeti, valamint a gazdasági és kulturális súlypont, a fekvésénél, talajalakulásánál és éghajlatánál fogva kedvezésben részesült délkeleti Anglián és a skót alföld keleti részein nyugodott. Itt űztek virágzó földművelést, helylyel-közzel s névszerint a későbbi időben virágzó ipart és kereskedelmet is, a népesség pedig aránylag sűrű volt. Itt volt a főváros, itt voltak a püspöki városok székesegyházaikkal, az egyetemek s a fő- és köznemesség fényes falusi lakókelyei. A Merry Old England ez, rókavadászataival, lóversenyeivel és minden egyéb népmulatságaival. A nyugat távolfekvő hegyvidékein ellenben még az angol hódítás után is gyér pásztornépesség élt; csak egyes helyeken folytattak némi bányászatot. Már az oczeánhajózás, a tengerentúli kereskedelem és a gyarmatbirtok kifejlődése folytán megváltoztak a viszonyok. A nyugati rész is hasonlóképen életre kelt: először Bristol és ezt csakhamar túlszárnyalva Liverpool nagy kikötő- és kereskedővárosokká lettek. Majd ezek háttérében, különösen a távolfekvő, szegény, de az új fejlődés számára a vízierők, a vasérczek és az olcsó tüzelőanyag bőségével és olcsó munkaerőkkel megáldott hegyvidékeken felvirágzott az ipar. Itt kiváltképen olyan iparágak fejlődtek ki, a melyek tengerentúli nyersanyagokat dolgoznak fel. De ez a fejlődés egy bizonyos mértéket mindig megtartott. A midőn azonban a gőzgép a köszénnek és a vasútnak végtelenül felfokozott jelentőséget adott, a fejlődés megmérhetetlenül nagyra emelkedett. Névszerint a köszénterületeken, a melyek nagyrészből a pennini hegység lábánál és a walesi hegyvidék déli szélén fekszenek, egyik gyárváros a másik mellett keletkezett és a népesség száma évről évre annyira

emelkedett, hogy ezek a területek mihamar a földkerekség legsűrűbb népességű vidékei sorába jutottak, míg Anglia földműveléssel foglalkozó népessége — London és környéke kivételével — ugyanabban az állapotban maradt, sőt a kőszén- és iparvidékekre történt kivándorlás következtében visszamaradt. A nemzetgazdaság és a népesség súlypontja tehát délkeletről északra és nyugatra tolódott el; végre még a választási törvénynek is számot kellett vetnie ezen eltolódással — az uralkodó osztály hosszú és heves vonakodása után — az 1832. évi parlamenti reform útján, a mennyiben a törvény a délkelet bizonyos számú kis helységétől, az ú. n. Rotten-Boroughs-tól a választói jogot elvette és azt helyettük az észak és nyugat új gyárvárosainak adta meg. Így állott sokáig az iparos nyugat szemben a kiválólág földművelő kelettel, a honnan csak London és egynéhány közép nagyságú kikötőváros emelkedett ki. Idő folytával mindenesetre behatolt az ipar is a mezőgazdasági vidékekbe, ámde még mai napság is, sőt mindörökké markans ellentét áll fenn a vidék és városok képe közt.

Éppen úgy, mint az angol föld, egészen megváltozott az angol nép is az utolsó három évszázad alatt.

Számra nézve nagyon felszaporodott a népesség és pedig majdnem egészen természetes növekedés által: a bevándorlás kevesebb volt, mint a kivándorlás. A XVI. század végén Anglia és Wales népességét a hadkötelesek számából különböző tudósok $2\frac{1}{2}$ milliótól $4\frac{1}{2}$ millióra teszik; 1700-ban $5\frac{1}{2}$ millióra, 1800-ban pedig 9 millióra emelkedett az. A szigetek összes népességének mozgalma ebből a kis táblázatból látható:

	Anglia és Wales	Skót- ország	Irland	Összesen (katonaság- gal és ma- trózokkal)
1800	9	1·5	5·6	16
1841	16	2·6	8·2	27
1901	32·5	4·5	4·5	41·5
1913	36·9	4·7	4·4	46·5

A szigetek népessége e szerint a XIX. század kezdetétől fogva nem egészen megháromszorozódott, Angliáé több mint ötször akkora lett, Skótországé körülbelül háromszor akkora; míg Irland népessége a múlt század közepe óta annyira leapadt, hogy ma jelentékenyen kevesebb, mint a XIX. század kezdetén. Egyenként tekintve, a népesség szaporodása a különböző vidékeken nagyon egyenlőtlen volt. A mezőgazdasági vidékeken mérsékelt, sőt hosszú idő óta nincs is szaporodás, inkább apadás van, ellenben az ipari vidékeken igen erős a népesség szaporodása. A mezőgazdasági vidékek népességsűrűsége, a melybe a városok is bele vannak számítva, a legnagyobbak kivételével, négyzetkilométerenként mai napság 50–100 között ingadozik, az iparosvidékeken pedig gyakran 200-on is felülemelkedik. Angliában a népesség 40%-a, Skótországbán 30%-a lakik 100,000-nél nagyobb lakosú városokban.

Anglia népessége és Skótországé is mindenesetre sokkal nagyobb mértékben szaporodott, mintsem egy magára és mértékletességére utalt nemzetgazdaság mellett lehetséges lett volna, a melynek uralma alatt egészen saját talajának és a szomszédos tengereknek termékeiből kellett volna magát táplálnia és a mely mellett a termékeny földek mérsékelt kiterjedése csak-

hamar határokat szabott volna szaporodásának. A Malthus-féle népesedési törvény érvényét — a mely szerint valamely ország népessége annak termelésétől függ, a népesség további szaporodása pedig megszorító rendszabályokat vagy ínséget eredményez — legalább szigorú értelemben, éppen az angol fejlődés szüntette meg. A népesség azáltal, hogy munkát végez és pedig más országok részére is értékes munkát, túlemelkedhetett a természetes mértéken és majdnem határtalan szaporodásra képes, feltéve, hogy éppen ezen munkateljesítésnek és az élelmiszerek és nyersanyagok beszerzésének lehetősége megmarad; de azután azzal a követeléssel fordul az állampolitika felé, hogy mindent elkövessen ennek a lehetőségnek a megőrzésére.

A népesség ezen szaporodása természetesen össze volt kötve a néposztályok teljes eltolódásával is. A régebbi időkben a népesség mezőgazdák, halászokból és ezek mellett egynehány városi kézművesből és kereskedőből állott, a kik még akkor alig játszották ugyanazt a szerepet, mint a németországiak; a XVI. és XVII. században ezekhez járult a tengerészek és kereskedők két néposztálya. A XVIII. század vége óta az ipari vállalkozók és az ipari munkásság két osztálya fejlődött ki. A XIX. század második fele a tőkék összehalmozódása folytán egy járadékos osztályt és nem éppen számos, de igen befolyásos üzérosztályt teremtetett. Irlandot is beleértve, a keresetképes népesség számát 20·2 millióra teszik, ezek közül csak 2·4 millió, tehát a népesség $\frac{1}{8}$ részénél valamivel több esik a földművelésre; 13·5 millió, tehát közel kétharmad esik az iparra és bányászatra, s a kereskedelemre és forgalomra.

Ha már az ingatlan birtok felosztása a vagyonnak nagyobb egyenlőtlenségét hozta létre Angliában, mint a szárazföld legtöbb államában, — ezeket az ellentéteket a kereskedelmi és ipari fejlődés még inkább fokozta. Az egyik oldalon óriási vagyon, a mely részint az ősnemesség kezében van, részint pedig szerencsefi-kereskedők és iparosok, kiváltképen pedig gyakran zsidó nagyüzérek kezeiben, a másik oldalon iszonyatos nyomor, a melyből a szervezkedő mozgalom az iparos, munkásosztálynak végre is csak a felső részét ragadta ki.

A hivatásszerű foglalkozás arányszámaiból sejteni lehet a népjellem megváltozását is; mert ha már az egyes ember jellemét hivatásának mivolta erősen kifejezésre juttatta, akkor még sokkal inkább így van ez a nemzeti jellemnél, a melyben az egyes emberek tulajdonságai összesítve és átörökítve jelentkeznek. Annak a népnek, a mely túlnyomólag bányászatból, iparból és kereskedelemről él, a melynél a tenger, a gyarmatok és általában a tengerentúli foglalkozás oly nagy szerepet játszik, nem lehet többé ugyanaz a jelleme, mint annak, mely csak földműveléssel, vagy túlnyomólag evvel foglalkozott és nem látott tovább szülőföldje határainál. Csak a XVII. század óta jött létre az, a mit többnyire angol szatócsszellemnek neveznek. De hibás és igazságtalan lenne, ha azt hinnők, hogy az angol népjellem megváltozása e szóval kimerítően megjelölhető. És nem is fejezi ki helyesen a dolgot a szatócsszellem szó, mert a „szatócs“ szó német szójárás szerint valami kicsinyest jelent, míg az angol kereskedőnek éppen a nagyratörés és a vállalkozási szellem a sajátosságai; kereskedői és üzleti szellemet kellene mondani.

A vagyonszerzési érzék erősen ki van fejlődve, inkább, mint a többi nemzeteknél; az egész gondolatvilág a közvetlen haszon felé irányul és csak ezt tudja megérteni; az egész nép fölött az üzleti erkölcs uralkodik; nevezetesen — miként egy későbbi fejezetben ki kell mutatnunk — jellemző Angliára nézve, hogy a kereskedelmi szellem az egész államéletet áthatja és a politika felett uralkodik. Az aggálytalanság és igazságtalanság, a melyek oly nagy mértékben érvényesültek a jelen háborúban, mint a hogy azt sohasem tarthattuk volna lehetőnek, bizonyára ebből a gyökérből sarjadtak.

Azok a nagyarányú viszonyok, a melyek között az angol ember künn a világban mozog, nagyratermettségre nevelték, a mely gyakran kellemesen üt el a német kicsinyességtől, de az alaposság hiányának veszedelmét is magában hordja. E mellett más átalakulásokat is találunk. A tengeri élet még inkább kiképezte az egyéni önállóságot, merészséget és azt az erőt, a mely a germán népjellem sajátja. A gyarmatokban való élet is, a hol a segédeszközök hiányoznak s az éghajlat és a lakosok ellenségesek, megerősítették az emberek bátorságát és erejét éppen úgy, mint gyakorlati érzékét. Az angol ember elsősorban még ma is majdnem inkább harczos, mint kereskedő, és pedig durva harczos. De kérdés, hogy a harcz és harczjátékok iránt való szeretet daczára a harczképesség általános szelleme, a mit az általános védkötelezettség teremt meg, megvan-e az angol népben. A barbár és vad népségekkel való gyakori harczok az angolokat szigorúságra és kegyetlenségre szoktatták, a melyeket egy művelt néppel viselt mostani háborúban is alkalmaznak.

A sok nép s bizonyos értelemben az egész föld kereksege fölötti uralom az uralkodásra való képeséget, de vele együtt az úrias érzést és a nemzeti büszkeséget és gőgöt is megnövelte, a mely tiszteletet kelt bennünk az angolok iránt, de túlhajtott mértéke miatt gyűlöletet is szül és védekezésre kényszerít. Valami csudálatraméltó van abban, a mint az angol ember az I am English mondásával kilép a világba, miként a régi római az ő Civis Romanus sum szólásával, és sohasem gondol arra még titokban sem, hogy nemzetiségét megtagadja, miként sok német megteszi, vagy legalább kevéssel ezelőtt megtette. De azután más oldalról nézve, valami mélyen sértő van abban, midőn éppen csakis az angolt ismeri el egész embernek, más népek iránt semmi megértéssel és rokonszenvvel nem viseltetik és minden lelkiismereti furdalás nélkül túlteszi magát más nemzetiségűek igényein és jogain.

Az a könnyűség, a melylyel az angol ember mindenütt talál foglalkozási tért, a pusztán gyakorlatira irányuló érzékével és nemzeti gőgjével együtt, a műveltség bizonyos elhanyagolásához vezetett; helyesen mondja Steffen, hogy az angol népség és angol cultura elmélyedése és kifinomodása, elterjedésével együtt, sokat szenvedett. Az angoloknak, még a magasabb osztályúaknak otromba műveletlensége is mindig újból felkölti csudálkozásunkat, jöllehet egyesek különösen finom műveltségükkel kitűnnek. Tudomány, irodalom és művészet egészben véve a német és francia mögött maradtak és a gyakorlati disciplinákban is hiányzik az alapvető felfogás és az elmélet. Csak kevés angol érzi szükségét a mélyebb világfelfogásnak, a melyben az ősi vallás és erkölcs a tudomány eredményeivel és a modern élet kívánalmaival bensőleg megegyezésre jut.

3. A válság.

Anglia nagyszerű gazdasági és állami kifejlődése — a melynek során egészben véve a földkerekség első hatalmává lett és a földkerekség összes államai felett túlsúlyra jutott — bizonyos egyoldalúságban szenved, a mely gazdaságilag a tengerészetnek, kereskedelemnek és iparnak a földművelés rovására való egyoldalú fejlesztésében, katonailag pedig a flottának a szárazföldi haderő rovására való egyoldalú előmozdításában áll. Az ilyen egyoldalú fejlődés veszedelmes. A biogenetikus és palaeontologikus törvényre kell gondolnunk, mely szerint a túlságosan specializált, vagyis jól, de egyoldalúan kifejlődött állatfajok nem képesek alkalmazkodni a megváltozott életfeltételekhez s e miatt könnyen elpusztulnak. Talán nagyon erős kifejezés, ha a brit birodalmat agyaglábakon álló colossusnak nevezték; de hogy vajjon a birodalom hatalmas felépítménye megvan-e elegendően alapozva, az mindenesetre kétségesnek látszik.

Nem is tagadható, hogy azok az okok, a melyek Anglia nagyságát megteremtették, teljes erejökben többé fenn nem állanak. Joggal mondhatjuk, hogy a mai Angolország multja örökségét fogyasztja, hogy a tőkéből él a szó legtágasabb értelmében, vagyis hogy Anglia azért nagy mai napság, mert az elmúlt időben nagygyá lehetett, de többé nem lehetne ilyen nagygyá. Ámbár a népesség, ipar, kereskedelem és állami hatalom még ma is növekednek, mint a hogyan minden tőke szaporodik, de az angol nép már pihen, s nem szívleli meg a költő szavait: „A mit apáidtól örököltél, újból szerezd meg, hogy igazi birtokod lehessen“.

Igen nagyszámú a járadékbirtokos-osztály, a kik pénzüket dolgoztatják, de maguk többé nem dolgoznak, hanem lustálkodnak, vagy legalább is nincs meghatározott hivatásuk. De a többieknél is kevesbedett a munka intenzitása. Az angol életben túlnagy szerepet játszik a sport. Bár kevésbbé végzetes a többi élvezeteknél, mert megacézolja a testet és a bátorságot, mindazonáltal az a nagy veszedelem rejlik benne, hogy a nép elfelejti miatta az élet komolyságát és azon feladatoknak, melyeket tőle megkövetel, többé meg nem felel. A túlerős munkától való ez az idegenkedés, kapcsolatban a meglévő conservatív hajlandósággal és a nagy sikerektől táplált nemzeti göggel, mely a haladást és új viszonyokhoz való alkalmazkodást fölöslegesnek tüntette föl, a nemzeti munkában, úgy látszik, bizonyos szünetelést idéztek elő. A modern gazdasági élet szükségszerű alapján, a technikában s kiváltképen az iparban a routine uralkodik és nem az elmélet. Mondják, hogy Angliában az utolsó évtizedekben nem történtek nagy felfedezések, minthogy az empiria most már többé nem elegendő. Az angol tudomány háttérben van. Habár olyan nép, a mely oly nagy gondot fordít a jellemképzésre, mint az angol, mindig szül bizonyos számú tudós kutatót, ámde a tudományos munka szervezésében és a nagyarányú tudományos működésben, a mely a mai tudományhoz szükséges, tehát a tudományos összetevékenység körében, az angol nép messzire mögötte áll a német népnek. Ha ma angol tudósok, s ezek között olyanok is, a kik műveltségüket Németországban nyerték, a német tudományt utánzással vádolják, akkor ez balga és nem őszinte beszéd. Csak az utóbbi években küzdötték le a socialis téren a lais-

sez faire régi tanát és hozták be — a mi példánk után — az állam segítő munkáját. A hazának zsoldos hadsereggel való védelme is olyan állapot, a mely a szárazföldi országokban a múlté.

Ha tehát Angliát az előrehaladás útján fáradtnak látjuk, mert a telítettség állapotában van s pihen azon a magaslaton, a melyre följuthatott, ezzel szemben más népek derekasán haladnak előre és lassankint eléri azt az elsőséget, a melyre amaz ő előttük szert tett. A világtörténelem legfontosabb törvényeinek egyike, hogy mindenféle előrehaladás, a mely a föld valamely pontján kiválóan kedvező feltételek mellett véghezment, az idők folyamán más országokra is kiterjed. Néha elsorvadhat, ha az új talaj meddő, vagyis ha a cultura ezen alakjának nem kedvező; de találhat jobb talajt is annál a földnél, a mely szülte és éppen olyan jól, sőt jobban és néha némileg más irányban is kifejlődhetik, mint régi talajában. Maguk az angolok a tengereken való foglalkozást a spanyoloktól és portugaloctól vették át és különb erőkkkel nagyobb tökéletességre fejlesztették. A tengeri hajózásból és a tengerentúli kereskedelemről származott náluk az ipar, mint az emberiség legnagyobb előrehaladása; az ipar és forgalom szükségletei pedig a gőzgéphez vezettek, a mely a gőzhajózást és a vasutak modern korszakát, nemkülönben a köszénen és vason alapuló gépipart varázsoltá elő. Ámde azután a többi országok is átvették a forgalom és a gazdasági termelés modern technikáját és legalább bizonyos tekintetben felszabadították magukat attól a függőségtől, a melyben Angliától voltak, sőt közülök egyesek — a melyek között az Egyesült-Államok és Németország előlállnak — Angliával valóságos versenyre kelhettek, a melyet

eredményenyl folytatnak, minthogy náluk a modern fejlődés feltételei éppen oly jól, sőt részben még jobban megvannak, mint Angliában. Ezekben az országokban a fejlődés mai napság erőteljesebb, mint Angliában, nem is olyan egyoldalú és azért egészségesebb. A XIX. század nagy részén át Anglia feltétlenül előljárt, sőt mondhatni, hogy sok vonatkozásban monopoliumszerű állással dicsekedett és övé volt a politikai és gazdasági világuralom. Ma ismét vannak gazdasági és politikai versenytársai, miként a korábbi évszázadokban. Ámde, a míg akkor Anglia előretörő ország volt, a mely versenytársait — egyiket a másik után — leverte, kénytelen mai napság a világuralmat, a melynek birtokában kéjelgett s magát biztosnak érezte, új hatalmak ellen védelmezni. Ez a jelenben Anglia nagy problémája. Ez az alapja azon imperialistikus áramlatnak, mely a szabad kereskedelem ellen irányul s az angol kereskedelmet és az angol ipart inkább állami alapon azzal akarja védelmezni, hogy az anyaországot és a gyarmatokat szorosabban egymáshoz kapcsolja. Ez az alapja messzevágó politikájának és annak, hogy birtokait állandóan új országokra terjeszti ki. Ez az oka végül az ellenünk való háborújának is.

Mielőtt azonban a problémának ezen utolsó alakulatát tárgyalnók, Anglia világuralmát s annak különböző irányait kell behatóan szemügyre vennünk és földrajzi feltételeiből kell keresnünk a megértést. Ezen irányok a következők: az angolszász népségnek és az angolszász nyelvnek és culturának elterjedése a földkerekségen, a brit gyarmatbirodalom, Anglia forgalmi uralma, világuralma, politikája és hadügye.

IV.

Angolszászok és angol nyelv az egész világon.

A legnagyobb kegy, a melyet a sors az angol népnek osztott, az angoloknak, vagyis miként ez értelemben mondani szokták, a föld kerektségén levő összes angolszászoknak nagy elterjedése és nagy száma, beleértve az Egyesült-Államoknak az angoloktól álmilag különválasztott, eredetileg angol lakosait is. Mert az állami összetartozástól teljesen függetlenül kapcsolják össze az embereket a nyelv és culturjavarok közössége, az erkölcsök és életszokások, a gondolkodás és érzelmek rokonsága, a történelmi visszaemlékezés közössége, röviden mindazok a dolgok, a melyek a népesség lényegét alkotják és a melyek bizonyos fokig a származás közösségével, tehát a fajjal vannak összekötve; a mely kapcsolat nemcsak a közönséges életben szüli az összetartozandóság érzületét, hanem — miként most eléggé látjuk — politikai rokonszenvet is eredményez. Az angolszász népességnek ez a nagysága Anglia egész fejlődésével kapcsolatos, miként ezt a megelőző fejezetben vázoltam, de különböző formák között jött létre, a melyeket egymástól meg kell különböztetnünk. Szemügyre vesszük

tehát egymásután az angol népet otthonában, az angolszász települési területeket, az angolokat az uralkodó és gazdasági gyarmatokon, nemkülönbben az angol nyelv és cultura jelentőségét a földkerekség többi országaiban.

1. Az angolok otthon.

A szigeteknek nem az egész népessége, hanem csak maguk az angolok és az angolul beszélő skótok, tehát a $45\frac{1}{2}$ millió össznépességből mintegy 40 millió számítható az angolszászokhoz. A kelták, a kik még nyugati Skótországbán, Walesben és Írland hegyvidékein találhatók, idegenekként állnak velök szemben, jóllehet amazok erős befolyást gyakoroltak rájuk. De még az angolul beszélő íreket is alig szabad az angolszászokhoz számítani; mert habár most az angol nyelvet mint anyanyelvüket beszélik is és ezen a révén Anglia szellemi életével össze vannak növe, mindazonáltal eredetük és történetük különbségének tudatát erősen érzik és az angolokkal kifejezetten idegenül és ellenségesen állnak szemben. Ezt az ellenségeskedést kiváltképen az Amerikába kivándorolt írek tartották meg. A nyelv közössége mégis nem jelentéktelen. Ha Angliának sikerül — a miben most fáradozik — eltávolítani az írek politikai és gazdasági sérelmeit és ekként megszüntetni az ellentét actualitását, ezen esetben az ellentét tudata is gyengülni fog vagy legalább elveszíti keserűségét és lehetséges lesz a két nép összeolvadása. De mindaddig, míg az írek politikai és gazdasági tekintetben elnyomott népnek érzik magukat, nem lehet őket az angolok közé számítani, hanem velök szembe kell őket állítani.

Az angolok figyelemreméltó módon tartották meg saját fajuk tisztaságát. Igaz, hogy nagyon sok európai nép fiai vándorolnak be Angliába és telepednek le különösen Londonban, mivel itt jobb keresetet találnak, mint szülőföldükön, vagy legalább azt hiszik, hogy találnak; de a nemzet testéhez arányítva számuk mégis csekély és az angol faj általuk nagyobb csorbát nem szenvedett. Nevezetesen az angol faj tisztaságára nézve figyelembe veendő, hogy az angolok más népekhez, még a németalföldiekhez képest is, sokkal kevesebb bennszülött asszonyt vesznek nőül a külföldön és sokkal kevesebb félvérű gyermeket hoznak haza. Csudálatra méltó, mily kevéssé lehet észrevenni az angol nép typusában, hogy az egész földkerekségén van elterjedve és nagy országok fölött uralkodik, melyekben idegen fajok laknak. A vérnek ez a tisztántartása nagyon hozzájárult ahhoz, hogy megőrizze az angol nép erejét; erről mi is példát vehetünk.

Az angolok Angliában még mostanság is központi helyet foglalnak el az angolszászság között. Angliából indulnak ki az angolszászok a földkerekség minden országába, míg a tengerentúli telepek, még az Egyesült-Államok is, inkább mint befogadók viselkednek. Angliából indul ki az angolszász világ szellemi megtermékenyítése is; a településből alakult gyarmatok szellemi élete eddigelé olyan, mint a kis fióküzleteké. Csak Amerika Egyesült-Államai foglalnak el különállást, a mely Anglia állásával évről évre mind több joggal mérkőzhetik; nevezetesen ezek az államok a missióban éppen olyan nagy részt vesznek, mint Anglia.

2. Angolszász tengerentúli telepesterületek.

Egyáltalán, hogyan lehet az, hogy éppen az angolszászok azok, a kik Európán kívül fekvő földrészekeken nagy területeket zártak el vagy legalább, mint mindenben uralkodó néptörzs laknak rajtok és ekként Európa összes többi népei fölött oly nagy előnyben vannak? A spanyol nyelv Dél- és Közép-Amerika nagyobb részében, a portugál nyelv pedig Braziliában uralkodik, mindazonáltal ott csak igen kis részben lehet spanyol és portugál népségről beszélni. Francia telepesterületek nagyon is mérsékelt számban vannak Alsó-Kanadában, az egykori Louisianában, a hol azonban a francia elem mindinkább eltűnik és Algirban; olasz telepesterületek Argentínában és Braziliában, nemkülönben Tunisban és Algirban; németalföldi telepesterületek Dél-Afrikában, német telepes területek az Egyesült-Államokban, Dél-Braziliában, Dél-Chilében és Dél-Afrikában, meg Ausztráliában is, de mindezek idegen államterületeken vannak és alárendelt szerepet játszanak. Az angol telepes területekkel csak a szibériai nagy orosz telepes területet lehet összehasonlítani, a melynek népessége azonban az ország természeti mivoltának mostohasága miatt nem áll arányban a terület nagyságával.

Az ok, az angol népjellemmel együtt, az európai gyarmatosítás történetében rejlik. Midőn a spanyolok és portugálok a világot birtokukba vették, csakis kincsszerzésre és e mellett a hitetlenek megtérítésére gondoltak. Tehát azokat az országokat hódították meg, a melyekben aranyat és ezüstöt találtak, vagy a melyekből fűszereket és a forró égővi mezőgazdaság egyéb terményeit küldhették haza. A mérsékelt égöv

országait, a melyekből semmit sem lehetett elvinni, békében hagyták. A midőn azután a XVII. században az angolok, francziák és németalföldiek gyarmatosító törekvései megkezdődtek, vagyis inkább nagyobb terjedelmet öltöttek, az angolok arra törekedtek, hogy a spanyoloktól és portugaloiktól birtokaikat és kereskedelmüket elvegyék; de emellett tért foglaltak a mérsékelt égővi országokban is, a melyeket amazok megvetettek. Itt azonban egészen más jelleget kellett a gyarmatosításnak felvennie. A bennszülött népesség itt nagyon ritka volt és a culturának igen alacsony fokán állt, tehát az európaiak rájuk nem támaszkodhattak s így többé kevésbé magukra utalva kellett letelepedniök és a gazdasági munkának a legnagyobb részét magukra vállalniok. Szibériát — a mely földrajzi fekvésénél fogva éppenséggel európai Oroszország hátterét képezi — csak oroszok szállhatták meg. Délamerika déli része spanyol és portugál hatalmi körzetben feküdt, úgy hogy más nemzetek itt alig fészkelhették volna be magukat; ezenfelül távoli fekvése és aránylag szűkös természeti viszonyai miatt nagyon kevés vonzóerőt gyakorolt. Azonban három nagy terület, ú. m. Északamerikának egész nagy szárazföldi törzse, Dél-Afrika és Ausztrália, rendelkezésre állottak annak a három nemzetnek, a melyek a tengerentúli gyarmatosítást foganatba vették s ahhoz egymásután hozzá is láttak. A francziák a Szent-Lőrincz-folyamnál és az Alsó-Mississippinél, a németalföldiek pedig Észak-Amerika keleti partjainak egyes pontjain és Dél-Afrikában alapítottak telepesgyarmatokat; azonban mind a két település csak nagyon mérsékeltlen fejlődött, a hollandiaiaké azért, mert mögöttük kis nép állott, a francziáké azért, mert

szabad földművelő gyarmatok alapítása, nem sajátja a francia népjellemnek. Az angolok azonban megfeleltek annak a nagy feladatnak s így jutottak az egész földön való nagy elterjedésükhöz, a mely népüknek elmúlhatatlan fennmaradást ígér. Az ellenséges viszony mellett sem szabad az angol népnek ezt a nagy történeti munkáját felreismernünk. Ezen teljesítménynek alapja népjellemük kiváló tulajdonságain nyugszik s szabadság- s függetlenségi érzékükön, a mely arra indítja őket, hogy a kivándorlásnak és a zord éghajlattal való küzdelemnek minden nehézségét inkább magukra vállalják, mintsem hogy vallásos és politikai meggyőződésüket feláldozzák; továbbá individualismusukon és tetterejükön, a melyekkel új országokban foglalkozást keresnek és eredményeket érnek el. A büntetettek deportatiója és elzüllött szegény embereknek — utóbbiaknak kivált Irlandból — való kivándorlása csakis mellékes dolog. A mennyiben mindezek a kivándorlók nem gondolnak a hazatérésre, hanem az új hazában maradnak, ezekből új néprajok támadnak. Persze, ezek a népek, más éghajlathoz való alkalmazkodás és másféle életmód következtében egészen másféle colonialis jelleget nyernek; de a rokonság és együvé tartozás erős érzetét megőrzik.

A legrégebbi angol gyarmatok Észak-Amerika keleti partjain vannak, mert az a legközelebb fekvő és angol letelepülésre legalkalmasabb ország volt. Ezek a gyarmatok 1776-ban az anyaországtól függetlenítették magukat és önálló államot alapítottak; ámde a szellemi összetartozás csak kevésbé lazult meg és mindig kiegyenlítő módon hat, ha az érdekek eltérése ellentétekhez vezet. Sőt az ugyanazon néphez való tartozás érzete sok tekintetben átszállott a különböző

nemzetiségekből való mindazon bevándorlók utódaira is, a kik a XIX. század folyamán az Egyesült-Államokba beköltöztek. Vérrokonság az angolokkal csak részben áll fenn, ámde a sok házasság innen is, túl is, a nyelv közössége és a közvetlen megértésnek ezzel megadott lehetőség, a melyet csak kevéssé csorbít az amerikaiak sajtóságos kiejtése s ennek az angolok által való kigúnyolása, nemkülönben a hasonló irodalom által nyújtott szellemi táplálék: mindez a közösség érzetét, a nézetek és életszokások hasonlóságát tartja fenn, a mi gazdaságilag és politikailag is hatékony. Az amerikaiaknak Anglia mellett kifejtett nagy pártoskodása ebben a háborúban, mindennekelőtt ezen alapszik.

Kanadában az angol letelepülés először a hétéves háború után kezdődött; a franczia település mellett helyezkedett el, a mely Alsó-Kanadát vagy a Szent-Lőrincz-folyó melletti országot foglalta el és mind a mai napig fennmaradt. Ide is sok más nemzetiséghez tartozó bevándorló jött, a kiktől nehéz volna megmondani, hogy megőrzik-e nemzetiségüket, vagy pedig beolvadnak az angolszászságba. Minthogy az állami kapcsolat itt fennmaradt, igen szoros Angliával a gazdasági és szellemi összefüggés is, habár erős gazdasági és szellemi vonatkozások állanak fenn az Egyesült-Államokkal is. Az utóbbi évtizedekben elég erős bevándorlás történt; a népesség ennek daczára mégis elég gyér, messzeterjedő területek még jóformán lakatlanok. Jóllehet Kanada, éghajlata zordsága miatt — ha csak új segélyforrásokat nem fedeznek föl — egyáltalán csak gyér népesség befogadására képes, e területen mégis mindenesetre egy nagy angolszász népesség van keletkezében.

Ausztrália gyarmatosítása, melyhez Új-Zeelandot is hozzákapcsolhatjuk, csak a XVIII. század végével kezdődött és eleinte csak lassan haladt előre. A nagy távolság, a mely az utazást kényelmetlenné és drágává tette, az országnak első tekintetre kevésbé hívogató éghajlatával együtt okai annak, hogy a portugálok és a németalföldiek, a kik először fedezték fel Ausztráliát, semmit sem törődtek vele és hogy az angolok is csak lassan jutottak el oda. Az első gyarmatok büntető gyarmatok voltak; csak a gazdag aranytelepek felfedezése vonzotta az országba a szabadbevándorlók erősebb áradatát s lassankint meghonosodott a földművelés és az állattenyésztés. Az angolokon kívül délen német földművesek is telepedtek le; a délövi északon időnkint színes munkásokat is alkalmaztak, megmaradtak csekély számmal bennszülöttek is. Az angolok száma azonban jóval túlnyomóbb és Anglián kívül az egész földön sehol sem él az angolszász népség annyira elzárkózottan, mint Ausztráliában. Számuk mindenestre nem nagy, mert a szárazföldön még csak hatmillió, Új-Zeelandban pedig egymillió van. Ezt nemcsak a belföld nagy részének pusztai természete okozza, hanem a létező népesség óhajta is: a könnyebb megélhetés biztosítása céljából új bevándorlást lehetőleg meggátol és megszorítja a születések számát is. Lassankint azonban tudatára jut annak, hogy ebben a csekély létszámban a jövőre nézve nagy veszély rejlik s hogy a gyér népességű ország a népek versenyében — a mely most már a Csendes-Oczeán körzetében is bekövetkezett — győnge s hogy a népességnek ez a gyér volta más népeket hív fel a körzetükbe való behatolásra. A sárga veszedelem fenye-

gető módon áll az ausztráliaiak szeme előtt és tényleg nagy veszedelme ez Ausztráliában az angolszász népességnek.

Midőn az angolok az 1800-ik évben a Fokföldre jöttek, ott már holland népességet találtak, a mely részben a Fokföldön maradt, részben Dél-Afrika bel-sejébe húzódott vissza, a hol megtelepedett. Azóta mind a két nép erősen megnövekedett, a holland-afrikaiak kiváltképen természetes szaporodás által, a mely a gyermekek nagy számánál fogva igen jelentős, az angolok pedig új bevándorlás által. Míg a hollandok kiváltképen falusi népesség, miként búr elnevezésük is mutatja, addig az angolok, bár faluhelyen is tartózkodnak, mégis inkább városokban és bányavidékeken laknak. Vannak német gyarmatok, de jelentőségre nézve háttérben állanak.

Azonban Dél-Afrikának igen erős bennszülött kaffer és hottentotta, sőt hindu, malái és más ázsiai népfajhoz tartozó néprétege van, a kiket mint munkásokat hoztak át ide. Így nagy nemzetiségi problémák vannak úgy a fehéreknek a bennszülöttekhez való viszonyára, valamint a két fehér nemzetiségűek egymáshoz való viszonyára nézve. Habár mai napság politikai, gazdasági és szellemi tekintetben az angolszász népesség van fölényben, mégis csak kérdéses, hogy ez a helyzet állandóan megmarad-e. A legközelebbi mult megmutatta, hogy a két fehér nemzetiség még semmi esetre sem békült ki.

3. Angolok és angol cultura az angol uralkodó gyarmatokon és idegen országokban.

Dél-Afrika átmenetet alkot azokhoz a gyarmatokhoz, a hol az angolok nem telepedtek le széles tömegben, hanem vékony réteggként helyezkedtek el a bennszülöttekből álló népesség fölé, vagy pedig — miként éppen Nyugat-Indiában — olyan népesség fölé, a mely behozott néger rabszolgákból keletkezett. Azok az országok, a melyekről itt szó van, Nyugat-Indiában és Dél-Amerikában, Afrikában, Indiában és a csendes-tengeri szigetvilágban fekvő délövi országok, tehát olyanok, a melyekben a fehérek erős testi munkát nem végezhetnek s a melyek általában a fehérek állandó letelepedésére alkalmatlanok vagy pedig bennszülött népességgel telvék. Az angolok ezekben az országokba többnyire csak egyidőre mennek s gyermekeiket lehetőleg mielőbb visszaküldik hazájukba; azoknál a családoknál, a melyek ott maradnak, állítólag nagy halandóságot, nemkülönben testi és lelki elfajulást tapasztaltak. Ezekben az országokban tehát angolszász népesség alakulásáról — éghajlati okból — nem lehet szó.

Az angolok kevésbé keverednek össze a bennszülött vagy bevándorolt színes népséggel. Ezért sokkal kevesebb kevert faj képződött, mint a spanyol, portugál, francia, sőt még a holland gyarmatokon is és a kevertfajúaknak nincs társadalmi jelentőségük. Azokban a gyarmatokban, a melyekbe négereket hoztak be, névszerint Nyugat-Indiába, ezek az angol nyelvet vették fel, a mivel kétségtelenül bizonyos szellemi befolyás jár együtt, a mely a növekedő műveltséggel jelentőségben mindig gyarapodni fog és sohasem fog

ismét elenyészni, habár angolszász népesség kialakulásáról nem lehet szó. A bennszülött népességű gyarmatokban, Afrikában, Oceániában s különösen Indiában is megőrizte a nép hazai nyelvét, s bár a hittérítés és az iskola révén angol befolyás allatt áll, ez a befolyás mégis inkább csak a felületen marad s alkolom adtán eltörölhető, vagy alig érvényesülhet a nemzeti együvétartozás érdekében. Az angol vagy általában az európai műveltség a meghódított idegen eredetű népek számára, a dolog lényegét tekintve, természetesen csak eszköze az előhaladásnak, fegyver, a melyet a körülmények szerint szerzői ellen is fordítanak. Ez a nemzeti ellentét nagyobb a régi culturnépeknél, minők az indusok vagy egyiptomiak, mint a természeti állapotban levő népeknél. Midőn az angolok most panbrit nemzeti érzelemről beszélnek, ennek valótlanságáról bizonyára nincsenek csalódásban azok, a kik a dolgok mélyére látnak.

Idegen országokban megint kevesebb az angol népesség és az angol befolyás; de ez különböző országokban meglehetősen különbözőképen alakul. Itt két befolyás jön kiváltképen tekintetbe. Az egyik az angol kereskedelem és az angol hajózás befolyása, a mely ma még jelentékenyen nagyobb, mint bármely más népé. Ez a befolyás minden országban vagy legalább is a föld minden kikötőhelyén angol szavaknak a hajós- és kereskedelmi nyelvbe való belekeverésében és általában az angol nyelvnek, mint kereskedelmi nyelvnek túlnyomó használatában nyilvánul. Ez hozta létre Nyugat-Afrika és Kelet Ázsia partvidékein a sajátságos „pidjinangol” beszédet a mely arra szolgál, hogy az európaiak és bennszülöttek egymást megértsék. Ámbár ez nem angol nyelv, mégis

az angol nyelv megértéséhez közvetítő átmenet gyanánt szolgál és az angol befolyásnak mégis csak bizonyos segítségére van. A másik az angol és amerikai hittérítés befolyása, a melynek az angolszászok egyházas érzülete mellett maradhatós nagy a terjedelme. Ez is kiváltképen Afrikában, Dél- és Kelet-Ázsiában és Polynesiában jön tekintetbe. A hittérítés sok irányban készítette elő a kereskedelmet és az állami birtokszerzést s mindenütt egybekapcsolja a keresztyén tanítással az angolszászság hirdetését. Ámde ez a két befolyás még sem eléggé nagy ahhoz, hogy velök szemben más törekvések ellenhatást ne gyakorolhathának. És más országokban az angol befolyás kétségtelenül háttérbe szorul más nemzeti befolyások mellett. Központi Ázsia országaiban az orosz, a keleti országokban pedig a francia és olasz befolyás túlnyomó, Közép- és Dél-Amerika spanyol és portugál országai pedig, miután anyaországaik nekik immár keveset nyújthatnak, kivált Franciaország szellemi befolyása alatt állanak, a melylyel őket a román eredetű népek nyelve és gondolkozásmódja egybekapcsolja.

4. Az angolszász nép nagysága és állandósága.

Ha az angolszászoknak a földön való elterjedését térképen akarnók ábrázolni és emellett az emberek számát és más nemzetiségekkel való összekeveredését akarnók számbavenni, ez esetben a térkép Angliában és Skóciában sötétpiros foltot, Észak-Amerikában egyetlen nagy, de világosabb és más színekkel pettyezett foltot, Dél-Afrikában hollandi színnel kevert fol-

tot, Ausztráliában és Új-Zeelandban pedig maradhatósan tiszta, de még világos foltot tüntetne föl; a föld többi részén pedig piros pontok volnának többé-kevésbé sűrűn szétszórva.

Egyike a legfontosabb kérdéseknek, a mely minden térképhez hozzáfűződik: vajjon kell-e és mily terjedelemben kell azt tartósnak tekintenünk, vagy kell-e változásokkal számolnunk. Valószínűtlen, hogy a területek színei, a melyek zárt angolszász telepeket tüntetnek fel, sokkal nagyobb kiterjedést nyerjenek, sőt hogy új területekkel szaporodjanak; mert a földnek az európai letelepülésre alkalmas területét már nagyrészen elfoglalták; itt-ott ugyan még lehetséges a befurakodás, de éppen a nagyigényű angolszászoknak alig volna szabad tolongniok érte. Azt azonban bizonyára fel kell tételeznünk, hogy a meglévő területek még sötétebb színt fognak öltetni, vagyis hogy a népesség sűrűbb lesz. E mellett a szín tónusa a sajátos coloniális jelleg kifejlődése és részben az idegenekkel való keveredés által, mindenesetre jobban el fog ütni az angoloktól. Valószínűleg legkevésbé Ausztráliában fog ez így történni, a hol a település legkésőbbi és az idegenekkel való keveredés legkevesebb, ha csak talán a politikai kifejlődést ki nem erőszakolja a sárga faj bevándorlóinak erős beözönlése. Kanadában és még inkább az Egyesült-Államokban a másnemű keveredés sokkal nagyobb, az angolszászság azonban előreláthatólag megtartja felsőbbségét és föl fogja szívni a másféle lakosság nagy részét is. Kétséges, vajjon Dél-Afrikában megmarad-e egymás mellett az angol és holland elem, vagy el fogja-e egyik távolítani a másikat. Egészben véve számolnunk kell a nagy európai telepes területek nemzetiségi kérdésével, mint

adott ténynyel; mert fokozott culturájukkal és irodalmuk erős kifejlődésével a jelenben sokkal inkább megerősödtek a nemzetiségek, mint a korábbi időben és a nemzetiség megváltoztatása mindig csak az egyes bevándorlónál és nem a zárt telepes területeken fordul elő. Az angolszász népségnek és az angolszász culturának, nagy telepes területeiken, a hely örök időre biztosítva van. Ellenben másként áll a dolog idegen népek területein lévő angolszász beszögelésekben: az uralkodó és gazdasági gyarmatokon és idegen állomak területein. Itt az angolok birtokolják az angol uralmat, vagy az angol gazdasági életet és ha egykor valami okból az angol uralom megszűnnék, vagy az angolok gazdasági tevékenysége visszafejlődnék, ezzel egy-szersmind az angolok is eltűnnének, avagy számuk kevesebb lenne. Ezekben az országokban nem állanak az angolok erősebben, mint mi németek vagy mint más népek fiai.

V.

Brit gyarmatbirodalom.

1. Eredete és gyarapodása.

A brit gyarmatbirodalom nemcsak a legnagyobb és legjelentékenyebb gyarmatbirodalom, de közöttük az egyetlen, mely hosszú idő óta állandó fejlődést tüntet fel. Csak egyetlen nagy visszaesés érte, az Egyesült-Államok elvesztése; különben mindig előrehaladt, éppen úgy területi kiterjedésre, mint belső erőre nézve.

A XVI. század még Spanyolországé és Portugáliáé. Éppen úgy, mint a hollandok és francziák, megkísérlik az angolok is, hogy új utakat találjanak az óhajtott India felé; kiváltképen az északnyugati és északkeleti átjárás körül fáradoztak. De tengerentúli birtokszerzéshez még alig jutottak. A tulajdonképeni gyarmatpolitika kezdete csak a XVII. századra esik; a törekvések ama vidékek felé irányultak, a melyeket a spanyolok és portugálok szabadon hagytak, vagy a melyeket csak kevésbé tartottak birtokukban; ámde ezek a törekvések hasonló irányban versenyre keltették a hollandokat és francziákat, a kikkel szemben az angolok maradtak alul. Nevezetesen a füsze-

rei által annyira értékes kelet-indiai szigetvilágban jóformán visszaszorították őket a hollandok. Ellenben számos faktoriát alapítottak Elő-Indiában, egy telepet a Gambia-folyó mellett (1631), megszerezték a hollandoktól Szent Ilona-szigetét (1650) és az aranypartokat (1665), számos nyugat-indiai szigetet hódítottak meg, nevezetesen 1605-ben Barbados szigetét, azután több szigetet a Kis-Antillák közül, 1655-ben Jamaika szigetét, a melyeken cukrot, dohányt és gyapotot termeltek, s a spanyolok által a zord éghajlata miatt elhanyagolt észak-amerikai szárazföldön is megvetették lábukat. Szándékuk elsősorban nemes érczek felfedezése volt; ámde az ország másféle természeti jellege, kapcsolatban az angolok kivándorlási hajlamával, telepes gyarmatok alapításához vezetett; 1620-ban puritánok telepedtek le Massachusettsben, a kik a Mayflower hajón jöttek át; az évszázad folyamán a keleti partok egész hosszában telepeket alkottak és a fontos holland telepet a Hudson torkolatánál, a mai New-Yorkot is meghódították. Ekként keletkezett itt a nagy, összefüggő gyarmatbirtok.

Ezután a XVIII. század volt a gyarmatokért és részben a gyarmatokban (kiváltképen Franciaországgal) vívott nagy háborúk időszaka, a melynek során lassankint a francia és a holland birtokok legnagyobb része is Anglia kezei közé jutott. Az utrechti békében (1713), a mely a spanyol örökösödési háborút befejezte, kénytelen volt Franciaország Új-Skotlandot (Akadiát), Új-Fundlandot és a Hudson-öböl melletti tartományokat, Spanyolország pedig Szent-Kristóf nyugat-indiai szigetet és Gibraltart Angliának átengedni; de Franciaország Észak-Amerikában még megtartotta Kanadát és Louisiánát, a tulajdonképeni szárazföldi

területeket, a Szent-Lőrincz-folyó melletti területet és a mexikoi öböl mellékét, a melyeket a Mississippi mentében, tehát az angol birtokok háta mögött összekapcsolni törekedett. Ezek körül a területek körül forogtak az ú. n. osztrák örökösödési háború és a hétéves háború harczai. Az 1763. évi békében lemondott Franciaország Anglia javára Kanadáról és a francia Antillák több szigetéről (Grenada, Szent-Vincent, Dominica, Tobago), Louisiánáról pedig Spanyolország javára, mely ezért Floridát Angliának adta. Ebben a háborúban azonban egyidejűleg az Elő-India fölötti túlnyomó főuralom ügye is dűlőre került. Az európaiaknak itt hosszú ideig csak a partokon voltak kereskedelmi telepeik. A XVIII. században a francziák indiai fejedelemségeket igyekeztek fennhatóságuk alá vetni.

Ennek ellenébe az angolok, elsősorban csupán érdekeik megvédelmezése miatt, hasonló törekvéseket állítottak. A délindiai Karnatik-birodalomért folytatott versengés 1744-ben háborúhoz vezetett, a melyet a francziák eleinte szerencsével folytattak, mígnem Clive vette át az angolok felett a parancsnokságot és győzelmet aratott (1751). A következő években Bengália keleti részét is a brit uralom alá vetette. Ezeknek a harczoknak az volt az eredménye, hogy Franciaország a párizsi békében (1763) indiai birtokairól, kivéve egy némely kisebb területet, lemondott és 1770-ben a francia-indiai kompánia feloszlott. A brit uralom túlnyomósága tehát Kelet-Indiában most már elvitázhatatlanná vált, s ezután már többé nem egy másik európai hatatommal, hanem csak az elkorhadt belföldi államokkal viselendő harczról van szó. Az angolok ettől kezdve Clive, Warren Hastings, Wellesley és

mások győzelmei által Indiában lépésről lépésre kiterjesztették birtokukat és főhatalmukat. De nem szabad csalódásban lennünk; a hódítás mégis csak lassan haladt előre és a XIX. század kezdetével a brit birtok az országnak csak kisebb részeire terjedt ki.

Nemsokára a Franciaországgal folytatott nagy gyarmatháború befejezése után és bizonyos tekintetben általa előidézve, ment végbe — Franciaország támogatása mellett — az észak-amerikai szárazföldön lévő régi gyarmatok különválása: 1776-ban jelentették ki az Egyesült Államok függetlenségüket, melyet Anglia 1783-ban ismert el. Ezzel Anglia legnagyobb és legfontosabb gyarmatbirtoka elveszett, mely jövőben Angliának a világuralomban és a világpolitikában egyik legerősebb és legveszedelmesebb vetély- és versenytársává fejlődött. Ámde — és ebben van Anglia nagysága — e miatt nem veszítette el bátorságát, hanem felülvizsgálta gyarmatpolitikájának alapelveit, nehogy többé ilyen veszteségek érjék s a legnagyobb erélylyel új gyarmatbirtokok megszerzése után indult. Egy része a már említett előindiai hódításoknak erre az időre esik. 1785-ben Penang-ba fészkelte be magát Anglia. 1787-ben Afrika nyugati partjain a Sierra Leone gyarmatot alapította, 1788-ban Ausztrália keleti partjain Botany Bay telepet, a mely nemsokára Sydney-be tétetett át.

Nagyon jelentős volt az a nyereség, a melyet Anglia a francia köztársasággal és a Napoleonnal folytatott háborúkból húzott, és pedig kiváltképen Hollandia kárára, a melyet Franciaország abban az időben meghódított és a melynek Franciaország verebégeért vezekelnie kellett. 1796-ban Ceylón szigete

és Guayana egy része, 1797-ben a spanyol Trinidad-sziget, 1800-ban Malta szigete, 1806-ban a Fokföld, 1810-ben a Seychell szigetcsoport és Mauritius szigete, 1815-ben Ascension szigete szállott Angliára. A háború alatt Jávát és a keletindiai szigetvilág más részeit is meghódította Anglia, de a bécsi és párizsi békében visszaadta Hollandiának. Bizonyos kárpótlásul ezért elfoglalta 1819-ben a Malakka félsziget déli alsó része előtt levő kis Singapore szigetet, a mely a földrajzi forgalom és halászat szempontjából olyannyira fontos. Habár ezek a hódítások bizonyára nem nagy területekre terjednek, mégis egy részük a brit uralom legfontosabb támaszpontjai közé tartozik.

Más jellege van a következő évszázad gyarmati történetének. A gyarmatok birtokáért más európai nemzetekkel vívott harczok befejeződtek és csak a mostani háborúban kelnek ismét életre, a melyben győzelem esetén Anglia kétségtelenül elvenné a mi gyarmatainkat, a mennyiben Japánnak vagy Franciaországnak nem engedné át őket. Azt mondják ugyan olykor, hogy legalább a közelebbi hat vagy hét évtized a gyarmatszerzésben a szélcsend ideje lett volna és úgy is van, hogy az angol nép egy részénél, névszerint a Cobden és Gladstone által képviselt szabad kereskedelmi pártnál bizonyos fáradság érvényesült a gyarmatosítás körül s hogy a tengerek fölötti angol uralomhoz és Anglia gazdasági túlsúlyához fölöslegesen tartják új gyarmatok szerzését, sőt mi több, a régi gyarmatok elejtéséről is beszéltek. Tényleg azonban az angol gyarmatbirodalom ezen idő alatt is hatalmas területekkel gyarapodott. Elő-Indiának terület szerint nagyobb, többi részét most hódították meg, vagy most vonták brit főhatóság alá és a hátsó-indiai

félsziget nyugati részét, nevezetesen Birmát is, hozzákapcsolták a brit birodalomhoz (1826 és 1886 közt). Az Indiába vezető út biztosítása végett megszállták Adent (1839) és a Kanton-folyó mellett fekvő kicsiny, de igen fontos Hongkong (1842) szigetét. Britté lett a kelet-indiai szigetvilágban lévő Borneo-sziget északi része. Dél-Afrikában Natal gyarmatot (1838-tól 1842-ig), Nyugat-Afrikában Lagost (1861) alapították. Ausztráliában a település lassankint az egész szárazföldre kiterjedt; Új-Zeelandot 1840 óta szállták meg s több polynesiái szigetet foglaltak el.

Az utolsó időszakban, mely a hetvenes évek végével kezdődik, kiváltképen afrikai szerzeményekről van szó, és olyanokról, melyek az Indiába vezető út mellett vannak. Előfutárja ennek Cyprus (1878) megszerzése, a melynek az angol uralom támaszpontjául kellett szolgálnia a Földközi-tenger keleti részében és a szíriai partok, nemkülönben a Szuezi-csatorna fölött kellett uralkodnia; ilyen volt az Alexandria (1882) lövetésével kezdődő megszállása Egyiptomnak is. További birtokszerzésekre adott lökést a Kongó állam felállítása és német gyarmatok alapítása. Ha ezelőtt Anglia azt hitte, hogy Afrika fölött, annak állami birtokba vétele nélkül, csupán gazdasági úton is uralkodhatik, most már arra törekedett, hogy abból lehetőleg nagy területeket is biztosítson magának. Kiváltképen négy ponton foglalt helyet: a Nigernél, keleti Szudánban (1898), az egyenlítői Kelet-Afrikában és Dél-Afrikában. Fokföldi és natali birtokát itt észak felé egész a Njassa-tóig terjesztette ki, bekerítette s végül meghódította (1901) a két búr államot, minthogy az angol befolyáshoz nem akartak alkalmazkodni. Afrikán kívül erre az időszakra esnek egynémely birtokszer-

zések a perzsa öbölnél s Malakka félszigetének elfoglalása is.

Ekként emelkedett fel a brit birodalom három évszázad folyamán a földkerekség leghatalmasabb államalkotásává. Nagyságát pontosan nem lehet meghatározni, mert az állami kapcsolatra nézve a legváltozatosabb fokozatokkal találkozunk, a védett államok feletti közvetlen birtoktól olyan országokig, a melyek névleg függetlenek, tényleg azonban az angol befolyásnak vannak alávetve. Ha ezeket az országokat, a milyen Egyiptom, mellőzzük, akkor a brit birodalom nagysága 30.372,000 négyzetkilométer 425 millió lakossal, melyből 318,600 négyzetkilométer 46 $\frac{1}{2}$ millió lakossal az anyaországra, kerek számmal 30 millió négyzetkilométer 378 millió lakossal a gyarmatokra és a külső birtokokra esik. E szerint területre nézve a brit birodalom túlhaladja Afrika földrészt és a szárazföld egész területének több mint ötödrészt terjed ki. Az emberek számára nézve nem sokkal marad hátra Európa mögött és a földkerekség összes népességének közel negyedrészt foglalja magában. Jelen-
tékenyen nagyobb, mint az orosz birodalom (22·3 millió négyzetkilométer), emberekben gazdagabb, mint a kínai birodalom; azonban ezek térben összefüggő államterületek.

	Az egész terület	Ebből brit	Az összes lakosság száma	Ebből brit
Európa . . .	10·0	0·3 mill. □km.	452	47 mill. lakos
Ázsia . . .	44·5	5·3 „ „	871	325 „ „
Afrika . . .	30·0	6·2 „ „	136	37 „ „
Ausztrália . .	9·0	8·3 „ „	7·8	6·6 „ „
Amerika . .	40·0	10·3 „ „	190	10 „ „
Az egész föld	146·0	30·4 „ „	1657	425 „ „

A brit gyarmatbirodalom kifejlődését az idők folyamán Angliában és a külföldön is különféleképen ítélték meg. Seeley kifejezése szerint a bombasztikus és pessimistikus iskolák hívei állnak egymással szemben. Míg amazok az óriási birodalom meghódításában dicsőséges hőstettet látnak, addig emezek nemzeti szerencsétlenségnek tartják. Úgy látszik azonban, hogy az első nézet van erős túlsúlyban; az utóbbi, a radikális szabadkereskedelmiek nézete, ma már talán egészen megszűnt, vagy legalább is szünőfélben van és jelentőségét elvesztette.

Két kérdést kell megkülönböztetnünk: a hódítás dicsősége és a birtok értéke szerint való kérdést.

Bizonyára joggal mondja Seeley, hogy az angol gyarmatok története nem tud olyan hőstetteket felmutatni, mint a spanyoloké Amerikában; azonban benne is találunk feljegyezve, habár gyakran kevésbbé szép, de mégis nagy haditetteket és a birodalom megalapítása egészben véve kétségtelenül az angol nép nagyszerű cselekménye, a melyet a római néphez hasonlóan, kiváltképen szívóssága által vitt véghez, a mennyiben balsikerek által nem engedte magát elbátortalanítani, hanem mindég újból és újból mozgatott meg minden követ, a míg célját el nem érte. Természetesen merő ámitással állunk szemben, ha sok angol ember magával és másokkal azt akarja elhitetni (s tényleg sok német is el akarta hitetni), hogy Anglia ezt a birodalmat túlnyomólag békés úton szerezte volna meg. A gazdasági kihasználás azután következett be, de a birodalmat, vagy annak legalább nagyobb részét Anglia a fegyverek hatalmával szerezte meg, részint a bennszülött népekkel, részint több európai állammal folytatott harcokban. A brit

birodalom megalapításában éppen úgy szerepelt keresztapaként a militarismus, mint bármely más birodalomban. Egyáltalában azt sem állíthatják az angolok, hogy háborúikat a bennszülöttek vagy más európai nemzetek ellen emberségesebben viselték volna, mint a többi nemzetek; a spanyolok szörnýtettei Amerika meghódításakor megtalálják hasonmásukat az angol gyarmati háborúkban, csak hogy amazok hősies jellege nélkül. És hogy a más európaiak ellen viselt háborúkban a jog és erkölcs az angolok előtt csak addig érvényes, a míg javukra szolgálnak: azt most elegendőképen látjuk. A dicsőséges fegyvertényeket szerfölött sok gaztett mocskolja be.

Az, hogy a gyarmatok milyen értékűek Anglia számára, különálló kérdés, a melynek a következő fejezeteket szenteljük.

2. A gyarmatok sajátossága.

Anglia minden gyarmata, t. i. minden állami birtoka megegyezik egymással abban, hogy ezekben értékesítheti Anglia politikai és gazdasági erőit, hogy tehát ezek az ő állami és gazdasági hatalma növekedéséhez hozzájárulnak, habár nem is áll fenn közvetlen adófizetés, miként ez korábban szokásos volt. Egyébiránt a különböző gyarmatok felette különböző sajátosságokat mutatnak, a melyeket igen jól kell értékelnünk, ha a brit gyarmatbirodalom mivoltát igazán meg akarjuk érteni. Szorosan véve minden gyarmatnak megvan a saját maga jellege, ámde a könnyebb megérthetés kedvéért a kisebb különbségeket mellőzhetjük és a típusok bizonyos számára szorítkozhatunk. A gazdasági tevékenység eltérő különb-

ségeitől itt eltekinthetünk és azokat a gazdasági viszonyok megvizsgálására tarthatjuk fel; annak a jelentőségnek a megítélése, a mely a gyarmatokat az anyaországra nézve megilleti, elsősorban a fehéreknek a bennszülött népességhez való viszonyán fordul meg.

a) Településből alakult gyarmatok.

A gyarmatok első osztályát teszik azok, a melyeket leghelyesebben településből alakult gyarmatoknak hívunk; e helyett az angolok a fiókgyarmatok vagy egyszerűen gyarmatok elnevezést használják; ezek t. i. olyan gyarmatok, a melyek a mérsékelt égöv alatt fekszenek és népességük túlnyomó részben angol, vagy legalább fehér. Miként láttuk, az angol nép az egyetlen, a melynek nagyobb kiterjedésben településből alakult gyarmatai vannak; Dél-Amerikának a mérsékelt égöv alá tartozó országaiban levő spanyol és portugál telepes területek önállósították magukat; Franciaország régi településből alakult gyarmatait Anglia javára vesztette el és azokért Észak-Afrikában kapott, ezen vonatkozásban csekélyértékű kárpótlást; Hollandiának ugyanaz a sors jutott osztályrészül, a német és itáliai telepek pedig idegen államterületeken vannak. Anglia kénytelen volt legrégibb településből alakult gyarmatának, a mai Egyesült-Államoknak függetlenségét elismerni, ellenben ügyes politikájával megtartotta újabb településből alakult gyarmatait, Kanadát, Ausztráliát, Új-Zeelandot, Dél-Afrikát; s ezekhez az Afrikában levő eredetileg holland telepes területeket is megszerezte. Régebben Anglia a régi amerikai gyarmatokkal szemben egyáltalában mint

uralkodó viselkedett és önző merkantilista politikát űzött. De okulva az elszakadáson, gyarmatainak később messzeterjedő önállóságot engedett és a hozzájuk való viszonya mainapság nem annyira az uralmon, mint inkább az érdek- és életközösségen nyugszik. Seeley történést követve, Anglia közvéleménye a gyarmatokat mindinkább az angol nemzet egyszerű kiterjesztésének tekinti és ez bizonyos vonatkozásban helyes is: a gyarmatokat is erős nemzeti érzelem hatja át. De mégis nagy különbséget okoz, hogy a gyarmatok az anyaországgal nincsenek közvetlenül összekapcsolva, miként talán Szibéria Oroszországgal, hanem a ten-ger által vannak tőle elválasztva, hogy tehát daczára a modern forgalom minden tökéletesbülésének, sorompó áll fenn köztük és hogy az ország másféle természete, meg a külvilággal való másféle vonatkozások a gyarmatosok jellegét átalakítják és számukra más érdek-kört teremtenek. A gyarmatoknak az anyaország által való közvetlen kizsákmányolásáról mai napság szó sincs; ezeknek értéke ránézve abban áll, hogy ott ipara készítményei számára jó értékesítő piacot s tőkénének és gazdasági vállalkozási szellemének működési teret talál s háború esetén tőlük, ha nem is igen nagy, de mégis bizonyos segítséget kap. Még nagyobb a kapcsolat értéke magukra a gyarmatokra nézve, mert Angliától idegen államok ellen védelemben, gazdasági és culturális szükségleteik fedezésére pedig pénzben részesülnek és szellemi culturájukat onnan szerzik meg. De kérdéses, vajjon ez a támogatás örök időkre szól-e. Nagyrésztben a gazdasági fejlődés különböző fokozatain alapszik ez, nevezetesen azon, hogy Anglia iparállam, ellenben a gyarmatok némi bányászattal, de kevés iparral bíró földművelő orszá-

gok. Mindazonáltal bennök is megkezdődött már az ipar kifejlődése és minél inkább fejlődik az utóbbi, annyival inkább bekövetkezik az anyaország iparával való verseny. Éppen úgy lehetne következménye valamely gazdasági átalakulásnak Angliában a földmívelés újraéledése, a melynek versenyét azután a gyarmati földmívelés érezné meg. Ha Anglia a tengerekfölötti és világuralmát elveszti, a gyarmatok többé nem találják meg nála az eddigi védelmet. Sőt még más vonatkozásokban is eltérhetnek egymástól az anyaország és a gyarmatok érdekei, miként azt az egyes gyarmatok s más országokhoz való vonatkozásaik tárgyalásakor látni fogjuk. Miattok szakítás állhat be, de ehhez még eddigelé a nézetek és érdekek eltérései nem voltak elég nagyok, sőt inkább az imperialistikus törekvés van határozott túlsúlyban, hogy a köteléket gazdaságilag, katonailag és politikailag szorosabbra kapcsolják.

Kanada területe a tőle bár államilag különválasztott, de vele térben összefüggő s viszonyait tekintve hozzá hasonló Újfundlanddal együtt — a melyhez Labrador tartozik — több mint 10 millió négyzetkilométer, tehát olyan nagy, mint Európa; lakosainak száma 8 millió. Az, hogy a zord észak távoli térein még gyér indián népesség él, kevés jelentőségű. Kanada külön jellegét inkább az erős francia és egyszersmind katolikus népelemtől nyeri (körülbelül 30%-a az egész népességnek), a mely még most is $\frac{2}{5}$ -e az egész lakosságnak. De ez a népelem politikailag nem okoz semmi nehézséget, sőt loyálisabb, mint az angolszász népesség, mert az Egyesült-Államok lakóival a kik iránt az angolszász kanadai erős rokoni érzülettel viseltetik, idegenként áll szemben. Talán inkább

aggasztó az angol uralomra nézve, hogy az angolul beszélő népesség közt, elég nagy százaléka van az íreknek és hogy nem jelentéktelen az idegennyelvűeknek és az Egyesült-Államokból valóknak bevándorlása sem. Gazdaságilag Kanada az iparnak éppen olyan fölvirágzását tünteti föl keleten, miként rohamos bevándorlást és mezőgazdasági fejlődést nyugaton, tehát hasonló — habár későbbi és gyengébb — fejlődést, mint a szomszédos Egyesült-Államok. Ebből a fejlődésből az Angliához való gazdasági vonatkozások bizonyos megváltozása származik; az ipar fejlődése bizonyos versenyt, a földművelésé ellenben növekedő kiegészítést jelent. Ámde az ipar kifejlődése még a versenynél is többet jelent és az Egyesült Államokkal szemben ez teszi az elidegenedés indítékát; mert a kanadai ipart a vele való vámunió — a melyről korábban szó volt — tönkretenné. Véleményeltérés áll fenn az anyaországgal, a japán és általában az ázsiai bevándorlás elleni védekezésre nézve is.

Ausztrália, Tasmaniával együtt, 7·7 millió négyzetkilométer terület és nem egészen 5 millió lakos mellett brit Északamerika területének körülbelül csak $\frac{3}{4}$ része és népességének $\frac{5}{8}$ része. Távoli fekvése és részben a földrajzi feltételek kedvezőtlenisége miatt későn fejlődött ki és még ma is lassan halad előre. Büntető gyarmat jellege egészen elenyészett; sokkal nagyobb befolyást gyakorol a népesség jellemére az aranybányászat, a mely a mult század közepe óta Ausztrália fölvirágzását idézte elő; e mellett azonban a földművelés és a juhtenyésztés s az ipar és kereskedelem is, fontos keresetforrásokká váltak. Habár Ausztrália ma még egészen az anyaországgal való jószágcsereére és annak pénzügyi támogatására van

utalva, mindazonáltal jövőben a gazdasági önkielégítés összes feltételeivel rendelkezik, úgy hogy ebből a szempontból nézve, képes volna magát függetlenné is tenni. Az idegen népesség tömör eleme — miként Kanadában láttuk és Dél-Afrikában meg fogjuk látni — Ausztráliában hiányzik, a melyet a portugálok és hollandiaiak fedeztek ugyan föl, de a mely nem volt még betelepítve és a melynek aránylag csekély idegen bevándorlásban volt része. A mai erős forgalom mellett a differenciálódásra és a belső teljes elidegenedésre vonatkozó irányzat csekélyebb, mint ezelőtt. De a népességi problema — miként az angolszászságra vonatkozó fejtegetésünkben már láttuk — a legnagyobb problémája Ausztráliának. Különösen két törekvés fontos Ausztráliában: az egyik a faj tisztaságának megőrzésére, a másik a megélhetés lehető könnyű vétételére irányul. Mind a két okból a kínai és japán bevándorlás megakadályozására törekeshetnek; az utóbbi okból pedig megnehezítik a fehérek bevándorlását és korlátozzák a születések számát, a mely ezért — eltérőleg attól, a mit máskülönben új gyarmatországokban tapasztalunk — igen csekély. Ezért maradt gyér a népesség is (1 négyzetkilométerre 0.6 lakos esik), mert habár a földrész nagy területei gazdasági jellegük miatt nem alkalmasak a sűrűbb letelepedésre, mégis a többi területeken sokkal nagyobb lakosság elhelyezkedése volna lehetséges. Ez egyik forrása a gyengeségnek. Az ausztráliaiak ennek tudatában is vannak és nem titkolt aggodalommal tekintenek Japánra és annak terjeszkedési szükségleteire. Japán olyan ellenség, a mely ellen Ausztrália csakis az anyaország segítségével védekezhetik; csak hogy az anyaországnak Japán iránt, egyéb okokból,

oly sok figyelemmel kell lennie, hogy kérdéses, vajjon az adott pillanatban hatásosan beavatkozhatik-e.

Új-Zeelandról egészben véve hasonlót mondhatni, mint Ausztráliáról, csak hogy sokkal kisebb és subtropikus részei nincsenek, ezért tehát itt a sárga kérdés kisebb szerepet játszik.

De másként alakulnak lényegileg a viszonyok *Dél-Afrikában*. Nem volt kezdettől fogva angol, hanem portugál és holland. A mai Uniónak egy része 1900-ig önálló köztársaságokból állott, uralkodó holland népességgel; Fokföldnek, meg Natalnak is erős holland népessége van, az úgynevezett afrikanderek, úgy hogy ezek, az Unio összes népességét véve, egyenlők az angolok számával. És míg Kanadában a franczia népesség az angol uralommal teljesen kibékült, sőt talán ez az Angliához leghívebb népelem, nem mondhatni általában ugyanezt az afrikanderekről és a búrokról. A búrok egy részét megnyerték az angol uralomnak, a második rész elégedetlenül és közönbösen áll vele szemben, s habár azt a felkelést, mely a háború alatt tört ki — miként látszik — jóformán le is verték, az angol uralom azért még semmi esetre sincs örökre biztosítva; a búrok belső ellenállása az angol uralom ellen továbbra is fennmarad. Ehhez járul még egy második népességi problema. Dél-Afrika egyáltalában nem tisztán letelepülésből alakult gyarmat, hanem vegyes-gyarmat: a lakosságnak több mint a fele bennszülött kaffer és hotténtotta és még indusok és egyéb ázsiaiak is, mint munkások, feles számmal vannak. A korábbi évszázadokban nagy felkelések voltak és az aethiopiai mozgalom ennek a népkeveréknek a veszedelmes voltát ma is nyilvánvalóvá teszi.

A mezőgazdasági termelés és kivitel, névszerint az állattenyésztési árucikkeké, nem jelentéktelen, de Dél-Afrika legnagyobb értéke Anglia számára legalább mai napság aranyban való rendkívüli gazdagsága (közel egyharmada a föld egész aranytermelésének), úgyszintén gyémántokban is, a mire a délafrikai uniónak majdnem monopoliuma volna, ha most Német-Délnyugatafrika zavaróan közbe nem lépett volna. Ehhez járul még egy igen nagy közvetett érték. A mérsékelt égöv országai mindig túlnyomó uralmat gyakorolnak a szomszédos délővi országok felett, s az angoloknak Dél-Afrika délővi országai felett való uralma is a mérsékelt égővi Afrikából indult ki. Az utóbbi uralom elvesztésével Anglia is elvesztené rhodesiai uralmának alapját. A délővi Német-délnyugat lehető versenye, gyémántjaival együtt az oka annak, hogy miért lát benne Anglia kellemetlen versenytársat.

A különböző gyarmatok ekként különböző képet tárnak elénk. Az önállóság lehetősége mindeniknél fennforog, de különböző fokban. Ausztráliában és Új-Zeelandban a lehetőség egyelőre csekély, Kanadára egykor az Egyesült-Államok gyakorolhatnak vonzóerőt, Dél-Afrikában a nemzetiségi ellentét vezethet a szétváláshoz. Egy más európai hatalomhoz való átpártolás ezen letelepülésből alakult gyarmatok egyikénél sem valószínű.

b) Az Indbirodalom és Egyiptom.

Nagyságra és jelentőségre nézve a településből alakult gyarmatokhoz az indiai császárság csatlakozik, ha ugyan felül nem mulja őket. De ez egészen más. Nem angolszász letelepülés, sőt inkább az angolok

összes száma kevéssel van 300,000-en felül, tehát $1\frac{1}{2}$ -a az összes népességének, a mely nemzetiségre, vallásra és culturára nézve az angoloktól teljesen különböző. Különben az angoloknak némely vidéktől eltekintve — a milyen Assam — nincs földbirtokuk, mint a később tárgyalandó többi birtokain, a melyeket gazdasági gyarmatoknak nevezhetünk, hanem gyakorolják az uralmat, kereskedelmet üznek és gazdasági vállalatokat vezetnek. A birodalom kereskedelmi faktoriákból keletkezett, de lassankint, már a kelet-indiai kompánia alatt, állami uralom is járult hozzá. Ez okból az indiai birodalomnak, mint kereskedelmi gyarmatnak megjelölése, nem fejezi ki helyesen valódi jellegét; inkább uralomnak alávetett gyarmatnak, vagy egyszerűen birtoknak nevezhetjük. Önkormányzatról itt nincs szó, vagy csakis korlátozott mértékben, a védencz-államokban. Csakis most a háború alatt hívták hirtelen életre. A kormányzatot a Londonban székelő indiai államtitkár vezetése alatt angol hivatalnokok látják el; belföldi hivatalnokok csak ő alattok szolgálnak. A védencz-államokban is az angolok akarata irányadó. Rendkívül bámulatos tény, hogy Anglia egy közel ötmillió négyzetkilométer terjedelmű, s Európa egész területe felének megfelelő és jelenleg több mint 300 millió lakost számláló ország fölött nyerhette el és őrizhette meg az uralmat és pedig nem is természeti állapotban levő, de nagyrészen régi culturájú népek felett. Igaz ugyan, hogy ezen népesség nagy része békességes és passiv jellemű, de a sikert biztosító alap egészen más. Még ha Birmát és a többi külső országokat egészen mellőzzük is, India az angol hódítás előtt még mindig csak földrajzi fogalom volt és sohasem volt egységes állami

vagy nemzeti alakulat; a népesség nagyszámú államra volt szétdarabolva, a melyek örök harczban állottak egymással, sokféle népekre és fajokra szakadt széjjel és — kisebb vallásfelekezeteket nem számítva — két különböző vallást követett; e mellett a kasztkülönbség minden egyes nép körében olyan szakadást idézett elő, a mely nagyobb, mint a földkerekség bármely más országában. Anglia a római alaptételt: *divide et impera*, egész tökéletességgel alkalmazta: mindig egyik népet a másik ellen s egyik vallást a másik ellen játszotta ki, sőt még egyik kasztot a másik ellen is kijátszotta. De a kormányzatot — az ellenségeskedés mellett sem szabad ezt félreismernünk — tagadhatatlanul nagy okossággal vezette és India számára belső békét, nemkülönben egynémely kulturhaladást szerzett, úgyannyira, hogy a népesség túlnyomó nagy része békességesebb, örömmel teljesebb életet él, mint ezelőtt. Mindennek ellenére maguk az angolok sem tekintik uralmukat veszélytelennek Indiában, egészen figyelmen kívül hagyva a külső s idegen hódítás által fenyegető veszedelmet, a mi külön tárgyalandó. Nagyon nehéz, sőt inkább lehetetlen e belső veszély nagyságát mérlegelni; még a legtapasztaltabb indiai angolok sincsenek vele tisztában és az indus jellem zárkózottságára utalnak; az 1857. évi borzalmas sepoj-lázadás is egészen váratlanul tört ki. Semmi kétség, hogy az angol uralom kiváltképen a félelmen nyugszik és hogy kivált Bengália művelt és félművelt köreiben — az oroszok kifejezésével élve — az *intelligentia* köreiben nagy elégedetlenség uralkodik; ezek ugyanis képeseknek érzik magukat az önkormányzatra és ezért szerzői voltak az újabb idők zavargásainak és lázadásainak. Ámde kérdéses, vajjon

az elégedetlenség kiterjedt-e a nép nagyobb részére és az angolokkal szemben fennálló ellentét legyőzheti-e a kasztok, nemzetiségek és kiváltképen a valások közti ellentéteket. Erre nézve különféle nézete-
ket hallottam az országban. Mindenesetre a lehetőséget nem lehet többé akként kétségbevonni, mint előbb. Úgy látszik, hogy éppen az európai uralom és az európai műveltség elterjedésével a belső ellentétek enyhültek, a nemzeti együvé tartozás érzete megerősödött, sőt a mohamedánok és hinduk közös cselekvőségét sem lehet kizártnak tartani.

Némely angol író, például Seeley is — a ki különben Anglia gyarmatainak történetét oly tisztán méltatja, mint alig más valaki —, akként vélekedik, mintha Indiának Anglia számára tulajdonképen semmi értéke sem volna és mintha India feletti uralmával a culturának hozna áldozatot. Ez egyike ama nevezetes angol önámításoknak, a melyek előttünk érhetetlenek és hivalkodásnak tűnnek fel. Az India fölötti uralom mindenesetre semmi közvetlen hasznot sem jelent az állampénztárnak, mert India nem fizet adót; ámde India Angliának már ismételve tett, sőt most is tesz értékes szolgálatokat és az angol nép pénzügyi haszna, meg gazdasági előnye Indiából óriási. Már az is előny, hogy Anglia sok szükségletét, a milyen ezelőtt az indigo volt, most pedig a rizs, tea, búza stb., saját államterületéről fedezheti, a melyeket különben külföldről kellene beszereznie. Habár az indusoknak sokkal kevesebb szükségleteik vannak, mint az európaiaknak, mindazonáltal ezen csekélyebb szükségletek is, 300 milliónyi népesség mellett, tekintélyes összegre emelkednek és az angolok értettek hozzá, hogy ezeket a szükségleteket az idők folytán

emeljék, kielégítésöket ellenben árleszállítás és a hazai háziipar letörése által mindinkább átjátszszák az angol ipar kezeibe; csak újabban fejlődött ki magában az országban egy új szövőipar. Így lett igen nagy a külkereskedelem, a melyben bár idegenek, különösen németek, perzsák és indusok is résztvesznek, de az első szerepet az angolok játszszák és így lett az angol ipari termelvények kelendősége is igen nagy, a mi a brit népnek rendkívül dús nyereséget hajt. Ehhez járulnak: az ind termékek szállítási és eladási nyeresége, a vasutak, a nagy nyereséget hozó vízművek, gyárak, bányaművek és egyéb gazdasági vállalatok az országban, a melyek mégis túlnyomó nagyrészen angol kézben vannak, végül az angol hivatalnokok és katonák nagy fizetése és nyugdíja. Ekként tehát India csakugyan a legértékesebb darabja az angol birodalomnak és joggal hívják a birodalom gyöngyének.

Indiával sok vonatkozásban Egyiptomot lehet összehasonlítani, mert ez is idegenszerű lakossággal bíró olyan culturájú ország, a mely fölött az angolok uralkodnak. Mert az, hogy Egyiptom nem közvetlen birtok, hanem védencz-állam és hogy mostanáig csakis az adófizetés által megerősített névleges függőségben volt Törökországtól, inkább csak alaki különbség. Az uralomnak, nemkülönben a nyereségnek mivolta — ha a Szuez-csatornát mellőzzük — hasonló az indiaihoz és a népesség részéről fenyegető veszélyt is hasonlóképen kell felfognunk. S ha az alattvaló nép sokkal kisebb, mint India népessége, evvel szemben elzártabb és az iszlamnak mindenesetre nagyobb vallási — sőt mondhatjuk — nemzeti ereje van, mint a hinduizmusnak.

c) Gazdasági gyarmatok.

A négy nagy településből alakult fiókgyarmathoz meg az indiai birodalomhoz és Egyiptomhoz a többi földrészeken számos kisebb birtok csatlakozik, a melyek többnyire a forró égövön vannak szétszórva. Nagyságra, a cultura magasságára s ennél fogva politikai és gazdasági jelentőségre nézve, ezek a birtokok éppen úgy állnak a településből alakult gyarmatok mögött, mint az indiai birodalom és Egyiptom mögött. Az angoloknak a népességben és a gazdasági tevékenységben való részesedése szempontjából középhelyet foglalnak el. Minthogy a forró délvonon fekszenek, itt az angolok állandóan nem telepedhetnek le és nem végezhetnek testi munkát, s a népességnek csupán felső rétegét alkotják, míg annak tömege bennszülöttekből, vagy — névszerint a nyugatindiai szigeteken — betelepített négekből vagy pedig (mint Malakkán) chinaiakból áll.

Azonban ez az angol felső réteg, a melyet részben indusok, egyiptomiak stb. erősítenek, mégis annyiban szélesebb, mert az angolok itt ellenkezően mint Indiában, nem csupán csak uralkodnak és egyes gazdasági vállalatok tulajdonosai, hanem nagyrészen földbirtokosok is s mert a bennszülöttek s általában a színes népesség csekély culturájánál fogva, a hivatalokban és a gazdasági vállalatoknál hazai erőket csekélyebb mértékben használhatnak fel, mint Indiában, a hol nemcsak az összes középfokú, de a magasabb hivatalnokok nagy része is indiaiakból, vagy kevertekből áll. Az angolok különben nagyobb részt vesznek az ország gazdasági kihasználásában, mint Indiában vagy Egyiptomban; mert a míg ezekben a kihasználás a

kereskedelemre, egyes bányaművekre, gyárakra és közgazdasági vállalatokra, mint vasutakra, vízművekre és más hasonlókra szorítkozik, addig ezekben a gyarmatokban a földművelésre is kiterjed. Minthogy pedig többnyire forró délővi ültetvényekről van szó, ezeket a gyarmatokat ültetvényes-gyarmatoknak nevezték. De ez az elnevezés mégis kissé szűk értelmű, mert az ültetvények mellett vannak bennszülöttek gazdaságai is és néha nem is az ültetvények, hanem az állattenyésztés és a bányászat játszsza a főszerepet; a gazdasági-gyarmatok elnevezése, ellentétben a településből alakult gyarmatok vagy tisztán uralomalatti-gyarmatok elnevezésével, a dolog lényegének talán inkább megfelelő. Ezeknek a gyarmatoknak értéke a körülmények szerint igen különböző; nagymértékben a világpiacz conjuncturáitól és a munkásviszonyoktól függ. Habár a földbirtok angol magánembereknek és a társaságoknak bevételi forrásul szolgál is, a mi Indiában hiányzik, ennek ellenében a kereskedelem, az angol gyártmányok kelendőse és a közgazdasági vállalatok is nagyságra és értékre nézve sokkal csekélyebbek, mint Indiában, annak 300 millión felül levő nagyszámú népességével, a melynek felső rétegei már egynémely európai fényűzéshez is hozzászoktak és a melynek erős fogyasztóképessége van.

Ezek közül a gazdasági gyarmatok közül legrégbbiek a *nyugat-indiai* és a *közép-amerikai* gyarmatok, a melyeket Anglia Spanyolországtól már a XVII. század folyamán ragadott el, később pedig Franciaországtól vagy Hollandiától szerzett meg: ú. m. Központi-Amerikában Honduras egy részét, a Nagy-Antillák közül csupán Jamaikát, több szigetet a Kis-Antillák közül, a melyek közt legfontosabb Barbados, a

Bahama-szigeteket, a dél-amerikai szárazföldről csupán felületesen elválasztott nagyobb Trinidad szigetét és magán a szárazföldön Guyana egy részét. A szigetek népessége egy angol felső társadalmi rétegnek alárendelt eredetileg rabszolga négekből áll, a kik angolul beszélnek, de a kik az angolokkal idegenekül (részben fennhatóságukat el nem ismerve) és ellenében állnak szemben. A rabszolgaság megszüntetése súlyos gazdasági csapás volt, mert ennek folytán a munkaerő megdrágult, s még érzékenyebb volt a legfontosabb termelésnek, a cukornádművelésnek lehanyaglása az európai, különösen a német cukorrépa versenye folytán. Azóta azonban ismét fellendültek a gazdasági viszonyok; a néger munkát részben az indiai kulik segítségével pótolták, a cukornád mellé más termények sorakoztak, mint kákaó, tea s különösen narancs és banán, a melyeket mindig nagyobb tömegben szállítanak ki. Egyáltalában elhibázott dolog volna a nyugatindiai szigeteket értéktelen birtoknak tartani.

Afrikában csak a Gambia melléki (1631 óta), az Aranypartok melletti (1665 óta) és a Sierra Leone-i (1787 óta) gyarmatok régi birtokok, a melyek azonban később nagyobb kiterjedést és jelentőséget nyertek. A négy nagyobb gyarmat a XIX. század második feléből, nagyrészen annak csak utolsó évtizedeiből való, abból az időből, a midőn az európai nemzetek versenye Afrikaért elkezdődött. Lagosból kiindulva, a melyet 1861-ben alapítottak, Brit-Nigeria az alsó Niger és Benue egész vidékére kiterjedt a Tzad-tóig. A Nilus felső folyásánál keleti Sudan lett brit-egyiptomi közös birtokká. Az egyenlítői Kelet-Afrikában nagy darab földet foglalt el Anglia, hogy elvonja

Németországtól, és Dél-Afrikában a keleti rész subtropikus és tropikus vidékei a Tanganjika és Njassa-tóig angollá lettek, a mennyiben nem voltak erősen tartott portugál birtokban.

Ezeknek az afrikai birtokoknak és lakóinak természete egyenkint véve különböző, a mivel e helyen behatóan nem foglalkozhatunk. Azonban legáltalánosabb tulajdonságaikra nézve megegyeznek egymással. Mind a tropusokban és pedig többnyire az északi és keleti savanna- és pusztai vidékeken fekszenek és csak kevésbé nyúlnak be az egyenlítői nyugati rész erdős területébe. A népesség — egészen durva kifejezéssel élve — a fekete fajnak természeti állapotban levő népeiből áll, hamita vegyüléssel, a kik magasabb műveltségűek és többnyire mohamedának. Habár a természeti feltételek egészben véve az indiaiakhoz hasonlóak, mégis igen nagy különbség áll fenn, a népesség sokkal alacsonyabb kulturállapota miatt. Hozzájárul az európaiak által való későbbi feltárás, a melynek részint a természetes akadályok, részint a népesség műveltségi állapota az okozói. Ezért haladt aránylag csak oly kevésbé előre ezen gyarmatoknak fejlődése, a melyeket egészben véve némileg az afrikai német gyarmatokkal hasonlíthatunk össze; ha pedig értéküket akarjuk megítélni, inkább a gazdasági lehetőségeket, mint a gazdasági tényeket kell szemügyre vennünk. A gazdasági lehetőségek mégis igen nagyok, habár a különböző területeken igen különbözők is. A helyenkint létező ásványkincsektől eltekintve, a forró égővi mezőgazdaság nagy termelőterületei nyílnak meg a jövő előtt és ezáltal a népesség is sűrűbbé és az európai árúk befogadására képesebbé lesz. Az angolokat — kik már a gazdag Indiát bírják — mai nap-

ság kevés érdek fűzi ezekhez az afrikai birtokokhoz, de tisztában vannak jövőben való nagy jelentőségükkel. Ránk nézve természetesen értékök nagyobb volna, mert forró égővi birtokaink eddigelé szükségleteinket ki nem elégítik.

A termékeny *Mauritius* szigetéről ugyanaz áll, mint a nyugatindiai szigetekről. A *Seychelleket* inkább mint állomást kell megjelölnünk.

Ceylon szigete a forró délővi országok egyik legértékesebbike és Jáva mellé helyezhető. A hegység egy részében ültetvény ültetvény mellé sorakozik; ha ezelőtt a főtermény kávé volt, ma tea és kautsuk léptek helyébe. Ehhez járulnak a régóta híres drágakövek. Gazdasági jellegénél fogva, az indiai császári birodalomhoz tartozó *Assam*-ot is, nagy tea-ültetvényeivel, a gazdasági gyarmatok közé lehet sorozni. Nagyon értékes birtokot nyert legújabbán Anglia *Malakka* félszigetében, a melynek gazdasági feltárása az utóbbi húsz év alatt — a kínaiak segítségével — hihetetlen gyorsasággal ment végbe. Legfontosabbak az ónteleppek, a melyek a világ óntermelésének körülbelül a felét szolgáltatják. A mezőgazdaság majdnem egészen a kautsukra vetette magát, ennélfogva ennek legújabb árnyatlása erősen érintette amaszt; ebben azonban csak átmeneti bajt kell látnunk, a mi a forró égővi országokban gyakran előfordul, nem pedig állandó lehanyatlást. Csekélyebb — legalább eddigelé — *Borneo* jelentősége; *Új-Guinea*-ban pedig a feltárás még alig kezdődött meg. A *Fidsi*- és *Tonga-szigetek* magasabb fokon állnak, kokoszdiót és egyéb gyümölcsöt szállítanak ki, de jelentőségük kicsiségöknek megfelelően végre is csekély.

Meg kell adni az angoloknak, hogy ezeken a gaz-

dasági gyarmatokon is nem csupán csak saját zsebükre dolgoztak, hanem egyúttal a culturát is előmozdították s hogy a bennszülöttek, vagy a beszállított színesek a jogbiztonságban, életmódban és műveltségben sok olyat kaptak az angoloktól, a mivel előbb nem dicsekedhettek. Ennek ellenére Angliának éppen oly kevéssé szabad számíttania a népesség ragaszkodására itt, mint Indiában, mert a nép az angolokban túlnyomóan mégis csak az urakat látja, a kik az ő rovására gazdagodnak és szeszélyüket velük gyakran éreztetik. Ha a népesség lázadásai által előidézett belső veszedelem ennek ellenére nem igen nagy, hasonlíthatatlanul kisebb, mint Indiában, úgy ennek oka a népesség kisebb számában és erejében fekszik, a melynek az angolok túlsúlyban levő katonaságuk által mindig urai tudnak lenni mindaddig, a míg külső ellenség nem lép közbe. De a külső veszedelem nagyobb. Ha egy másik culturnép az Angliával való harcban győz, akkor emez az ország népességében nem talál támaszt, mert az ahhoz való viszonya csak hatalmi viszony és nem az együvé tartozásé. Mint a hogy Anglia és Franciaország gondolhatnak arra, hogy forró égövi gyarmatainkat tőlünk elvegyék, megfordítva éppen úgy beállhat az az eset is, hogy Angliának némely gyarmatairól számunkra vagy mások számára le kell mondania.

d) Állomások.

A településből alakult, valamint az uralkodó és gazdasági gyarmatokhoz járulnak még az állomások is. Amazok összefüggő földterületet foglalnak el és értékük abban áll, hogy valamely ország bizonyos kiterjedésben közvetlenül vagy közvetve kihasználás

tárgya; ellenben az állomások — lényegük szerint — csak egyes pontok, a melyeknek értéke ezen pontoknak gazdasági vagy politikai kihasználásában áll, bizonyos országoknak és forgalmi útvonalaknak gazdasági vagy politikai uralom alatt tartása végett. A különbség semmi esetre sem merev; az a fontos, hogy mire esik a nyomaték. Igen gyakran szélesedtek ki állomások utóbb valóságos gyarmatokká: így jött létre az indiai birodalom kereskedelmi faktoriákból, így a Fokföld hajóállomásából a fokföldi gyarmat, melyből később a dél-afrikai Unio fejlődött ki, sőt legújabbban is láttuk, hogy az angol uralom a singaporei és penangi állomásokból egész Malakkára kiterjedt.

Az állomások két osztályát különböztethetjük meg, nevezetesen olyanokat, a melyek valamely országba való bejárás felett uralkodnak, mint talán Hongkong a Kanton-folyó, vagyis Dél-Kína főbejárása fölött, vagy korábban Sanzibar Kelet-Afrika partjai, vagy Helgoland a német Északi-tenger partjai és a Bermudák Észak-Amerika szemben fekvő partjai fölött, s másodszor olyan állomásokat, a melyek a világforgalom útvonalai fölött uralkodnak, mint Gibraltar, Malta, Aden, Szent-Ilona, Ascension, a Fokváros, a Seychellek, Singapore és mások. Az állomások jelentősége és értéke részint inkább gazdasági, a mennyiben a hajózásnak és a kereskedelemnek támaszpontjai, részint inkább politikai és katonai. Legtöbbször azonban mind a két cél összekapcsolódik; a kereskedelmi faktoriák meg vannak erősítve és helyőrségük is van, a katonai támaszpontokon pedig kereskedelem fejlődik ki; gyakran egyáltalában nem lehet megmondani, melyik cél kell elsőrendűnek tekinteni. Az állomások jelentőségét

csak a gyarmatok helyzetére és a hajózásra s a tengerek fölötti uralomra vonatkozó alábbi fejtegetésekben lehet egészen méltányolnunk.

3. A brit gyarmatbirodalom helyzete, kiterjedése és összefüggése.

A brit birodalomra vonatkozó alapvető ténykörülmeny, alkatrészeinek helyzetére nézve, annak maritim jellege. Szigetországnál magától értetik, hogy alkatrészeit a tengernek kell egymástól elválasztania, de Irland és a Csatornában levő kisebb szigetek kivételével Angliának többé nincsenek olyan birtokai, a melyeket tőle keskeny tengerek választanának el, sőt inkább mind a világtengeren túl fekszenek s a szó szorosabb értelmében tengerentúliak. Meghódításuk Anglia tergerész hivatásának volt a következménye, hadihajók által és a partokról kiindulva ment végbe és csak lassankint hatolt be messzebb a szárazföld belséjébe; a Britbirodalom tehát teljes ellentétben van az orosz szárazföldi birodalommal vagy még az Egyesült-Államokkal is, a melyek szintén főleg a szárazföldön terjeszkedtek el és csak a hawaii-szigetek és a philippini-szigetek által szereztek legújabbban tulajdonképeni tengerentúli birtokot. Ez ad a birodalomnak szükségképen külön jelleget. A tengeri forgalom fejletlen országokban egész a legújabb időig eredményesebb volt, mint a szárazföldi forgalom és sok vonatkozásban még ma is az; ámde a tenger szabad és a hajózás minden nemzet számára hozzáférhető s mindenkor fennforog az a veszély, hogy a tengeri forgalom más nemzetek által megszakíttatik. Ezen nyugszik az a szoros összefüggés, melyet a brit gyarmatpolitika

és a tengeri uralom után való brit törekvés állapít meg.

A brit gyarmatbirodalom keletkezésekor a gyarmatok kiválasztása a véletlentől függött; egészben véve helyesen mondhatjuk, hogy jóformán az akadályok nagysága határozta meg. A világot Portugália és Spanyolország fedezték fel és osztották fel egymás közt; az új gyarmatosító hatalmak legelőbb csak egyes részeket szakíthattak el, a melyek a spanyolok és portugálok előtt kevésbé látszottak értékeseknek vagy melyeknek védelmezése nekik nehezebb volt. Angliával egyszerre — sőt egészben véve még előtte — Franciaország és Hollandia is arra törekedtek, hogy gyarmatokat szerezzenek. A mit abban az időben Anglia nyert, néhány nyugat-indiai sziget volt, (mert a szigeteket természetsszerűleg könnyebb elfoglalni, mint a szárazföld részeit), az észak-amerikai szárazföldnek látszólag értéktelen keleti partja és az afrikai és a kelet-indiai part egyes pontjai, de sem Közép- és Dél-Afrika aranyországaiban, sem a kelet-indiai szigetvilág tulajdonképeni fűszerországaiban nem vethette meg a lábát. Anglia szerencséje és egyzersmind érdeme volt, hogy ezen birtokok értéke az idők folyamán felemelkedett, hogy a mérsékelt égöv alatt növekedő számmal telepedtek le az angolok és hogy elő-indiai kis kereskedelmi factoriáiból később az egész ország meghódítása indulhatott ki.

A véletlen még később is gyakran szerepelt, ha olyan körülményeket értünk rajta, a melyek nem a Britbirodalom lényegén, de idegen viszonyokon alapultak. Anglia mindig megragadta azt az alkalmat, a mely neki kedvező volt, vagy a mely szükségesnek látszott előtte, hogy versenytársainak ártson, vagy

hogy azokat megelőzze. Alig szükséges erre nézve Afrika gyarmati történetéből példákat felsorolni. Ha nem a későbbi időben olyan törekvések jutnak uralomra, a melyeket közvetlenül a Britbirodalom lényegéből lehet leszármaztatni és a megnagyobbodás célzatából, nemkülönben az összefoglalás és kikerekítés célzatának kettős szempontjából.

Minden állami alakulatnak a megnagyobbodás a célzata, részint mert a szomszédos területek felől mindig veszély fenyegeti, különösen ha azok államon kívüliek, vagy műveltség tekintetében alantas államokhoz tartoznak, (a mely veszedelem végérvényesen csak eme területek meghódítása által távolítható el), részben azért is, mert kincsek kínálóznak bennük, vagy mert az országoknak és lakosoknak csatlakozása az állam saját erejét növeli. Vajjon keresztülviszi-e a megnagyobbítás célzatát, az a hatalmi viszonyoktól függ. A megnagyobbításnak negatív és pozitív okokon nyugvó ezen célzata úgy az egyes angol gyarmatoknál, valamint az angol gyarmatbirodalomnál egészben nagy szerepet játszott és — hála Anglia hatalmának — többnyire meg is valósulhatott. Éppenséggel nem szükséges mindig, hogy ez az irányadó személyiségek öntudatos szándékán nyugodjék; a cselekmények befejezett hatásai gyakran messze tulmennek szerzőik eredeti szándékain azon elv szerint, a melyet Wundt a célok heterogoniájának nevezett. Angol írók, p. o. Cromer lord, a ki Egyiptomnak hosszú éveken át parancsolója volt, gyakran kifejtették, hogy Angliának eleinte nem volt szándékában Egyiptomot állandóan megszállni, hiszen a megszállás magától jött. Gyakran képmutatásnak nyilvánították ezt; de tényleg úgy történt, hogy egyik lépés a másikat vontá

maga után a nélkül, hogy az utolsó lépést eleve meg akarták volna tenni. Seeley alapvető munkájának egyik vezérgondolata, hogy az indiai birodalom nem alkottatott, de lett; az első alkalmat erre kétségtelenül az a lökés szolgáltatta, a mely előzőleg Francziaország részéről történt és csakis lassankint járult a birodalom egyik része a másikhoz. Nem tudom, vajjon egy Clive vagy Warren Hastings az egész India meghódításának gondolatát forgatta-e egyában, de a kelet-indiai társaság igazgatóitól ez a gondolat mindenesetre távol volt. Egész sorozata a legfontosabb hódításoknak — miként a Birmáé és éppen úgy a Beludzsisztáné — a határsértések elleni védekezésből származott. A búr köztársaságok meghódításánál is nagyrészen a tőlük való félelem vagyis az a gondolat játszott közbe, hogy máskülönben a brit Dél-Afrikában túlterjeszkednék befolyásuk s ez a terület az afrikanderekre szállna. Mindenesetre később, vagy már jó eleve is, a kincsek szerzésére irányuló vágy is beleszólt ezekbe az eseményekbe. Jellemző, hogy a magánkezdeményezés járt elől és a kormány rendszabályai csupán csak követték azt. Dél-Afrika meghódítása a Rhodes Cecil és a *Chartered Company* műve; ezen modern conquistadorok legnagyobb csalétke az arany és gyémánt volt.

A megnagyobbodás célzatával a kikerekítés és az összefoglalás célzata kapcsolódik egybe és pedig akként, hogy a megnagyobbodás indítékává válik s legalább részben annak irányát is megszabja. Minden egyes gyarmatnál mindenekelőtt arról van szó, hogy számára jó határokat biztosítsanak, a melyek úgy az ellenséges támadások által okozott háborítások, valamint a kereskedelem megkárosítása ellen lehetőleg meg-

oltalmazzanak és éppen ellenkezőleg idegen szomszédos területek kereskedelmére lehetőleg nagy befolyást biztosítsanak. Ismeretes, mily kedvezőtlen ebben a tekintetben a legtöbb német gyarmat helyzete, talán azért, mert a német megbízottakban hiányzott a Franciaországgal és Angliával folytatott tárgyalások során a szükséges belátás vagy talán azért, hogy túlságosan gyengék voltunk kívánságaink keresztülvitelére. A legtöbb angol gyarmatnak sokkal jobbak a határai. Továbbá arról van szó, hogy külön fekvő gyarmatok közbeneső országok elfoglalása által összekapcsoltassanak; mert világos, hogy a határ hosszaságának megrövidítése és a belső kapcsolat lehetősége által a belső és külső veszedelem elleni védőképesség lényegesen fokozódik; p. o. Német-Keletafrika ebből az okból szálla az angolok szemében. És harmadszor ott, a hol a gyarmatok egymástól s különösen az aranyországtól a tenger által vannak elkülönítve, arról van szó, hogy a biztosított összeköttetés a kikötőhelyek megerősítése közbeeső állomások, nemkülönben a tengerek feletti uralom által helyreállíttassék. A tengeri uralomnak ez a szempontja azonban csak a hajózással való összefüggésben fejthető ki közelebbről.

Angliának gyarmatai megnagyobbítására és kikerítésére irányuló ezen célzatával mindenestre más államok hasonló célzatai állnak szemben. Ha Angliának eddigelé mindig megvolt az a túlsúlya, hogy kívánatai és szükségletei kielégítését legalább főbb pontjaiban keresztülvigye, hogy gyarmatbirodalmát mindkább kiterjeszthesse, ennek ellenében még sem tagadható, hogy Anglia gyarmatpolitikájának szemhátára lassankint beborul, hogy fenyegető felhők tor-

nyosulnak rajta. Földrajzi szempontból az ellenfeleknek — ha nem is mereven — kétféle faját lehet megkülönböztetnünk.

Az ellenfelek egyik fajtája a tengeri hatalmak, a melyek céljukat a tenger útján akarják elérni és tengerentúli szerzeményekre törekeshetnek. Ilyenek voltak korábban Spanyolország, Portugália, Németalföld és Franciaország. Ezekhez járultak az európai hatalmak közül névszerint Németország, aztán az Egyesült-Államok és Japán, a Csendes-tengeren való terjeszkedési törekvéseikkel. A többiek szárazföldi hódító politikát folytató hatalmak, a melyek a szárazföld felől ugyanazon cél felé törekednek, mint Anglia a tenger felől. Ezek közül az ellenfelek közül Oroszország a lefontosabb, a melynek Ázsia egész szélességén át terjedő törekvései szemben állnak az angolok azonos törekvéseivel. De Kelet-Ázsiára nézve a nagy térbeli közelségnél fogva Japánt, Amerikára nézve pedig az Egyesült-Államokat is a szárazföldi ellenfelek közé lehet számítani. Világos, hogy a szárazföldi hatalmak másféle ellenfelek, mint a tengeri hatalmak.

Figyeljük meg most, miként érvényesülnek ezek a célzatok a brit gyarmatbirodalom különböző részeiben. Az észak-amerikai szárazföldön az angol gyarmatbirtok határát kezdetben a keleti részen délfelé az északi szélesség 45-ik foka képezte. Attól északra a Szent Lőrincz-folyó mellett és nyugatra a Mississippi torkolata környékén (Louisiana) a francziák állapodtak meg és a Mississippi mentében mindkét birtokukat egybekapcsolni s ily módon az angol birtokokat átkarolni törekedtek. Ama háborúk által, a melyek 1740-től 1763-ig tartottak és a párizsi békével nyer-

tek befejezést, ezt az átkarolást Anglia szétrobbantotta s ekként gyarmatai számára megteremtette a lehetőséget arra, hogy nyugat felé a szárazföld egész szélességén át a Csendes-tengerig terjedjenek ki. Ez az eredmény nem szolgált javára, mert a gyarmatok ezután nemsokára önállókká váltak. De ugyanaz a földrajzi gondolat vált később irányadóvá a volt francia birtokok fejlődésére nézve is, a melyek most az angol kanadai gyarmatbirodalmat alkotják. Ez is kiterjedt a szárazföld egész szélességére a Csendes-tengerig és ezért élvez olyan előnyt, mint az Egyesült-Államok, hogy háborúban és békében egyforma tevékenységet fejthet ki úgy az Atlanti-, valamint a Csendes-tengeren. A brit gyarmatbirodalomra nézve egészben véve ez még azzal a haszonnal jár, hogy háború esetén csapatszallítmányok brit területen mehetnek át egyik Oczeántól a másikhoz, azaz Angliából Kelet-Ázsiába vagy Ausztráliába, a nélkül, hogy más megzavarásra kellene gondolni, mint arra, mely győzelmes háború esetén az Egyesült-Államok részéről fenyegetne.

Kanada külső problémája az Egyesült-Államokhoz való viszonyán nyugszik; fölötte függ, legalább gyakran így hiszik, az Unióhoz való békességes vagy kimerőszakolt csatlakozás Damokles-kardja. Kanada természetes mivoltára nézve kétségtelenül rendkívül hasonló az Egyesült-Államokhoz, csak hogy inkább észak felé hajol s ennél fogva nincsenek subtropikus vidékei, de vannak nagy sarki területei. Általános földrajzi előadásban, túllépve az állami határokat, Kanada különböző részeit az Egyesült-Államok megfelelő részeivel lehet összefoglalni. Ámde a hasonlóság még egyáltalában nem jelenti az állami együvértartozásra

irányuló célzatot, miként ezt a szempontok elcserélése esetén gyakran gondolják. Egymáshoz hasonló területek sokkal inkább lehetnek versenytársak, míg az állami együvértartozás a különböző területek kölcsönös kiegészítésének elvén nyugszik. Már láttuk, hogy Kanadának, éppen úgy nyugati mezőgazdasági részének, mint keleti iparos részének, sőt ennek még inkább, félnie kell az Egyesült-Államok versenytől és a vámsorompók eltávolítása esetén alig bírná ki ezt a versenyt, ha ellene az angol közgazdaságot venné is segítségül. Kanada gazdasági viszonyainál fogva inkább Angliára van utalva, mint az Egyesült-Államokra; Angliánál keres ellene védelmet és az a legnagyobb panasza, hogy ezt a védelmet elegendő mértékben nem mindig találja meg, mert Anglia nem akar az Egyesült-Államokkal összeveszni. A népesség hangulata meg van oszolva. Miként már tárgyaltuk, éppen a francia kanadaiak feltűnő módon a legerősebb támaszai az angol uralomnak, míg az írek és az Egyesült-Államokból bevándorlottak inkább ehhez húznak.

Anglia és az Egyesült-Államok közt Kanada birtoka fölött alig lesz egyhamar háború, mert habár Kanadának az Egyesült-Államokhoz való csatolása az utóbbi számára nagy hatalmi gyarapodást jelent is és Észak-Amerika korlátlan urává tenné s egyidejűleg a Csendes-tengeren is túlsúlyt adna neki, mindazonáltal ez a veszteség Angliára nézve oly nagy volna, hogy azt igen kemény harcz nélkül nem viselhetné el; maga Kanada pedig ebben a harczban bizonyára Anglia oldala mellett állna. Az is kétséges, vajjon az Egyesült-Államok Anglia fölött túlsúlyban vannak-e. Bár népességük sokkal nagyobb, mint Kanadáé és sokkal

nagyobb hadsereget tudnak talpra állítani, de mindaddig, a míg a viszonyok egészen meg nem változnak, alig képesek megakadályozni azt, hogy Anglia hadseregét át ne hozza. Az Egyesült-Államoknak sokkal nagyobb hadsereget kell felállítaniok és ezt ugyanazon idő alatt Anglia is, Kanada is megtehetik. Az Egyesült-Államok benyomulhatnak ugyan Kanadába, de tengerpartjaik az angol flotta támadásainak nagyon ki vannak téve. A barátság mellett még más szempontok is szólnak. Ha az Egyesült-Államok Kanada meghódítására gondolnának, erre most a legjobb alkalom kínálkozott volna, de nem gondolnak rá.

A nyugat-indiai szigetvilágban és általában Közép-Amerikában a brit gyarmatbirtok az újabb időben változatlan maradt. Azokból az elszigetelt részekből áll, a melyeket Anglia korábban Spanyolországtól szakított el, vagy pedig Franciaországtól és Hollandiától vett el. Valamely megnagyobbodás most lehetetlennek látszik: megghiúsulna az Egyesült-Államok ellenállásán. Éppen ellenkezőleg, ezek a birtokok koczkázatosak az Egyesült-Államokkal való háború esetén. Ellenben valamely európai hatalom részéről való veszélyeztetésük jóformán kizártnak látszik.

Északnyugati Afrikában Angliának számos különálló birtoka van, ú. m. Gambia, Sierra Leone, az Aranypartok és Nigeria, a melyeket különböző időben szerzett. A megnagyobbításra és összefoglalásra irányuló célzat kevés; Angliának más részeken fontosabb teendői vannak és északnyugati Afrikát a földlogra nézve Franciaországnak engedte át. Nigeriának mindenesetre igen szerencsés fekvése van, mert a Niger és Benue folyók alsó folyására terjed ki és ekként úgy a középső Nigernél levő francia területbe,

valamint az északi Kamerunba vezető legfontosabb bejárások felett uralkodik. Ellenben a növekedésre és összekapcsolásra irányuló célzatai Kelet- és Dél-Afrikában nagyon kifejezettek; hiszen ezt a jelmondatot vésték emlékezetükbe: „Fokföldről Kairóig”. A múlt század 80-as éveiben három egymástól elkülönített angol birtok vagy befolyás alatti sphaera volt, ú. m. Egyiptom, Brit-Kelet-Afrika és Dél-Afrikában a két eredetileg külön választott, de immár összenőtt rész: t. i. Fokföld és Natál. Egyiptomra 1882 óta mindig súlyosabban nehezedett Anglia keze, nemcsak gazdasági külön értéke miatt, hanem még sokkal inkább azért, mert átjárásul szolgál a Középtenger és a Verestenger között, egyszersmind Észak-Afrika és Elő-Ázsia között, és ezáltal az Európából India, Kelet-Ázsia és Ausztrália felé vezető bejárat fölött uralkodik és összekapcsolja Angliát indiai birodalmával. Kelet-Afrikában azért vetette meg a lábát Anglia, hogy annak német kezekbe jutását ne engedje meg. Dél-Afrika meghódítása Kapvárosból indult ki, a melyet Anglia, mint az afrikai út legfontosabb állomását vett birtokába. Azóta a brit hatalmi sphaera Egyiptomból az egyiptomi Sudánra terjedt ki, a mely, mint a felső Nilusnál fekvő ország, a mesterséges vízöntözésre utalt Egyiptomra nézve a legnagyobb jelentőséggel bír; innen nyert összeköttetést Brit-Kelet-Afrikával. Egy összefüggő vasutakból és gőzhajó-útvonalakból álló összeköttetés készülőfélben van, a melynek befejeztével a Földközi-tengertől az Indiai-Oczeánig fog terjedni a szárazföldön átvezető összeköttetés, a mely szükség esetén a Szuez-csatornán és a Verestengeren át vezető utat pótolja. Hogy Abesszinia, az olasz Eritrea és a francia s olasz Szomali-föld ez

idő szerint mellette fekszenek: aránylag keveset jelent, hiszen Anglia már bírja egy részét a Szomali-földnek és kétségtelenül Abesszinia meghódítására törekszik. Fokföldön és Natalon innen a brit birtok a két búr köztársaság meghódítása és a belföld elfoglalása által egész a Tanganjika és a Njassa-tavakig növekedett. A parttól mindenesetre a portugál Mozambique-gyarmat által záratik el, ámde Portugália csekély hatalma és Angliától való nagy függése miatt ez se sokat jelent. Az angol törekvések valóságos akadályát csak német Kelet-Afrika és ilyennek tűnik fel az angolok előtt is, kivált miután Németország kifogást emelt a Kongo-állam keleti határán levő sáv brit meghódítása ellen, a mely hidat vert volna északi és déli Anglia közé. Német vereség esetén bizonyára az angol bírvágy áldozatánul esnék, mert ekként el volna érve a nagy cél, t. i. legyen Afrika angollá „Fokföldtől Kairóig“!

Reméljük, hogy a „Fokföldtől Kairóig“ terjedő brit birodalom csak az angolok álma marad és sohasem valósul meg. Evvel az angol álommal a mi német álmunk áll szemben, a melyet eddigelé csak egyes mélybelátású gyarmatpolitikusok tápláltak, de a melynek megvalósulásában most már mindig szélesebb körök reménykednek s ez az egész Afrikán át a nyugati partoktól a keleti partokig terjedő német központi afrikai birodalom álma. Ez a birodalom, mint szilárd gát, húzódnék a brit birtokok között északon és délen. Ámde északon és délen is veszélyek fenyegetik a brit birodalmat. Egyiptom ellen erős török hadsereg vonul fel, hogy az angol uralomtól megszabadítsa és az Egyiptom fölötti angol uralommal együtt megszűnnék a Nubia és az egyiptomi Sudan feletti

angol uralom is, Dél-Afrikában pedig a búrok erős vágyódást mutattak arra, hogy az angol igát lerázzák és függetlenségüket megnyerjék, vagy hogy az egész brit Dél-Afrikát független állammá tegyék. Itt az angol uralom alig fog sokáig erősen érvényesülni.

Indiában eléggé elérték céljukat, s Franciaország legyőzése és a honi fejedelemségek fokozatos elfoglalása vagy meghódítása által olyan birodalmat teremtettek, a mely egész Elő-Indián kívül Birmát, Beludzsisztánt és még Perzsia s Arábia partjain egy-néhány támaszpontot foglal magában; olyan birodalmat, a mely bár kiterjedésére nézve az óhajtott kelet-afrikai birodalom mögött áll, de azt a lakosság számára és gazdasági jelentőségre nézve messze túlhaladja. A kis francia és portugál birtokok Elő-Indiában csak szépséghibák, a melyek a brit birodalomnak semmi kárt sem okoznak.

India — miként láttuk — a brit világbirodalom legértékesebb darabja, gyöngye, az angol gazdagság legfőbb forrása, sokkal inkább, mint a hogy a kivitel és bevétel számadataiban kifejezésre jut. Homer Lea angol-amerikai író, a ki a brit birodalom sorsdöntő órájáról írt könyvében a brit imperialismus legerősebb képviselőjének tünteti fel magát, sőt mi több, Indiában a Britbirodalom magvát látja olyan értelemben t. i., hogy ez Indiával áll és esik, azt véli, hogy Indiának idegenek által való meghódítása még inkább veszélyeztetné a Britbirodalmat, mint az anyaország meghódítása. Ez alig látszik szerintem helyesnek; mert bár India nagyon sokkal járul Anglia gazdagságához, de aránylag kevés a Britbirodalom hatalmához és semmi esetre sem lehet földrajzilag központnak tekinteni. De ránézve minden esetre nagyon értékes és éppen

ezért érthető, hogy az angolok annak védelmére kiváló nagy gondot fordítanak. Látni fogjuk, hogy forgalmi politikájuknak egyik fontos — ha nem legfontosabb — feladata az Indiába vezető utak biztosítása és egészen a kezükben tartása, s hogy ez a legfőbb oka Egyiptom megszállásának, ma pedig a Dél-Arábiára és Dél-Perzsiára irányuló angol szándékoknak; „Kairótól a Fokföldre” szavaknak megfelelően ezeket a szavakat is hangoztatták: „Kairótól Kalkuttáig”. Arra is törekeshetnek, hogy India szomszédságától minden más nagyhatalmat távoltartsanak és ez okból vagy saját birodalmuk határait tolják előbbre vagy legalább puffertállamokat alkotnak. Mióta Anglia Franciaországot legyőzte, többé nem fél más európai tengeri hatalomtól. A félelmes ellenség inkább Oroszország, a földgömb keleti felének nagy szárazföldi hatalma, a mely határait lassankint az egész aral-kaspi síkra Észak-Perzsiáig előretolta és az Afghanisztán és Tibet fölötti uralomra törekszik, azon alig eltitkolt kívánsággal, hogy az indiai Oczeánhoz törjön előre és India fölött az angol uralom helyett a saját uralmát alapítsa meg. Jelenleg Anglia és Oroszország persze szövetségestársak és ázsiai érdeksphaeráikra nézve megegyeztek egymással; de alig szenved kétséget, hogy a régi viszály ismét feléled és Oroszország újból fenyegetni fogja az angol uralmat Indiában. Az orosz betörés ellen az angol-indiai hadsereg India legszélsőbb északnyugati szögletében van összpontosítva. Úgy látszik, hogy emellett még más veszély is fenyegeti. Nem minden titkos félelem nélkül néz Anglia barátjára, Japánra, a mely azért lehet ránézve veszedelmes, mert hozzá, mint ázsiai államhoz az indusok hajlandósággal viseltetnek. Nyugat felől alig

féltheti többé Anglia indiai birodalmát, a mióta Napoleon némileg phantastikus terve megghiúsult; ámde a viszonyok általakulása, Törökország megerősítése s szövetsége Németországgal és Ausztria-Magyarországgal, s másrésről Perzsiával, egykor itt is — habár már alig a legközelebbi időben — utat nyithat India megtámadására.

A napoleoni háborúk alatt Jáva szigetét Anglia több évre megszállta és innen az egész indiai szigetvilágot meghódíthatta volna; ámde itt mégis csak túlsokat markolt és a békekötésben le kellett arról mondania. Csak később hullott az ölébe *Borneo* északi része, s legújabbán Singapore és Penang mindkét állomásából *Malakka* félszigetet is birtokába vette. Malakka természeti kincsekben éppen olyan gazdag, mint a milyen fontosak Singapore és Penang fekvésük által. Anglia tehát itt nagyon értékes birtokokat szerzett; ámde — s ez a legnagyobb figyelemre érdemes — ez nem olyan birtok, a mely erősen hozzá volna kapcsolva a brit világbirodalom testéhez, de inkább olyan, a mely más népekre is átháramolhatik, hacsak elegendő bátorsággal és erővel fognak a dologhoz.

Kelet-Ázsiában a brit gyarmatbirtok két állomásra, Hongkongra és Weihaiweire szorítkozik. Egy darabig bizonyára gondolt Anglia arra, hogy Közép-Kínát, az úgynevezett Jangtse-medenczét egy vagy más formában hatalma alá hajtsa. De ez a gondolat a többi hatalmak ellenmondásán és bizonyára Kína — bár passiv, de mégis igen nagy — ellenállásán megghiúsult. Azóta kapott lábra Japán, mint kelet-ázsiai nagyhatalom, a mely nem tűr maga mellett másikat.¹ En-

¹ Persze éppen most lépett fel egész nyíltan igényeivel.

nél fogva a jövőre nézve is kizártnak látszik, hogy Anglia Kelet-Ázsiában — talán egynémely állomás kivételével — gyarmatbirtokot szerezzen. A meglevő állomások a Japánnal való háború esetén éppen úgy veszélyben forognak, mint a mi Kiautsaunk.

Anglia utolsó nagy gyarmatbirtoka az ausztráliai, a mely az ausztráliai szárazföldön kívül Új-Zeeland szigetét és számos kisebb szigetsortot foglal magában. *Ausztrália* betelepítése mindenekelőtt Anglia kárpótlása volt az Egyesült-Államok elvesztéseért. A gyarmatosítás számos ponton elkülönítve történt meg és csak röviddel ezelőtt egyesültek az ausztráliai szárazföld és Tasmánia különböző gyarmatai egy szövetséges állammá, az úgynevezett Common wealth of Australia-vá, úgy, hogy az egész, közel $7\frac{1}{4}$ millió négyzetkilométer nagyságú, tehát Európa területének mintegy $\frac{3}{4}$ -részét tevő szárazföld, a mely mindenesetre éppen csak a szász királyság lakosainak számával ér fel, egy egységes államterületté vált. Ausztrália különös állása abban nyilvánul, hogy miután az egész szárazföldet elfoglalja, s szomszédja nincs, a melylyel tárgyalnia kellene, hanem csak a tengeren keresztül érhető el: tehát a szigetjelleg minden előnyét élvezi. Mindaddig, míg az ausztráliai népesség oly csekély marad, természetesen nem elegendő egy túlhatalmas flotta ellen való védekezésre, a milyen talán a japáni, s ezért szükséges Ausztráliának az angol védelem. Önállóságának feltétele népességi politikájának teljes átalakulása, a mely azonban természetesen csak hosszú idő után népesíthetné be a szárazföldet. Úgy látszik tehát, hogy Ausztrália még hosszú időn át lesz az angol birodalom eléggé biztos tartozéka, ha csak Japán hozzá nem fog merészen a munkához. Hasonló

áll *Új-Zeelandról* is, a mely Ausztrália mellett megőrizte önállóságát. Egyébiránt már mindketten öntudatos, valódi terjeszkedési politikát űznek. Új-Guinea délkeleti részét és a Fidsi-szigeteket kiváltképen Ausztrália kívánságára szállták meg és a Csendes-tengeren levő német birtokainkra s bizonyára a francia birtokokra irányuló féltékenységet is többnyire Ausztráliából és Új-Zeelandból táplálják; az egész szigetvilágot úgy tekintik mint saját érdeksphaerájukat.

Vajjon mondhatjuk-e, hogy a Britbirodalom egészben véve olyan építményt jelképez, a melynek részei egymással olyan szoros összeköttetésben állnak, hogy egyetlen követ sem vehetünk ki abból a nélkül, hogy az egészet szét ne romboljuk vagy legalább meg ne sértsük? Vagy megfordítva az egyes részek csak lazán vannak egymással összefoglalva, úgy, hogy semmi közük sincs egymáshoz és egyiket a másik sorsa nem érinti? Vagy az igazság ezen két szélsőség között van? Világos, hogy az ezen kérdésekre vonatkozó felelet, a Britbirodalom jelentőségének felfogására nézve nemcsak elméleti érdekű, hanem nagy gyakorlati jelentőségű is, mert ettől függ, hogy vajjon lehet-e és mely ponton a Britbirodalmat megragadni.

Láttuk, hogy a brit gyarmatok először a véletlen alapításai voltak, a spanyol és portugál gyarmatbirodalom hézagain és gyenge pontjain. Az a körülmény, hogy a megnagyobbodás és kikerekítés czélzatait, a melyek minden gyarmatbirodalomban fennforognak, az angol gyarmatbirodalom megalkotásakor Anglia hatalma által sikerrel lehetett keresztülvinni, ha semmi esetre sem egészen, de okvetlenül bizonyos fokig kiküszöbölte a véletlent. De arról szó sem lehet, hogy

a véletlen birodalmából szerves egész válhatott volna. Az a birodalom, a mely az összes földrészekre kiterjed s a melyet tengerek választanak szét, egyáltalában nem képezhet oly erős összefüggő egészet, mint egy szárazföldi birodalom, sőt inkább mindig meg lesz a lehetősége annak, hogy egyes részeket elszakíthassanak belőle. Egyelőre az állomásokat mellőzöm, mivel ezeknek mint az angol tengeri uralom alkotórészeinek másféle jelentőségük van. A brit gyarmatbirodalom minden többi részét annak állományából el lehetne távolítani s ezzel szegényebbé lenne, de jellegéből nem vesztené el semmit sem. A négy nagy fiókgyarmatnak is csekély összefüggése van egymással, daczára a közös eredetnek és közös állami érületnek. Az anyaországnak ezek az erőforrásai, de nem nélkülözhetetlenek; éppen úgy kiállaná Anglia Kánadának, Dél-Afrikának, Ausztráliának és Új-Zeelandnak elvesztését, mint a hogy kiállta az Egyesült-Államok elvesztését.

A Britbirodalom tehát sem nem térbelileg összefüggő egész, sem egyes részei nincsenek szellemileg és gazdaságilag egymással oly szorosan összekapcsolva, hogy szükségképen egymásra lennének utalva s hogy Angliához és egymáshoz való vonatkozásuk más vonatkozásokkal pótolhatók ne volnának. Ha így akarjuk magunkat kifejezni, nem szerves egész, a melyben egyik rész a másik hordozója, hanem mechanikai összehalmozódás. Éppen úgy, mint a hogy lassankint keletkezett, s elsősorban a véletlen és csak másodsorban a megnagyobbodás és kikerekítés határozott célzatai voltak az irányadók, tehát mint a hogy egyik rész a másik után csatlakozott hozzá, éppen úgy fog — ha az ideje elérkezik — valószí-

nüleg nem egyszerre szétesni, sőt inkább egyes kövei szétmorzsolódnak vagy kitöretnek. Nincs semmi alapja annak, hogy a Britbirodalmat érinthetetlennek tekintsük.

4. A Britbirodalom belső alkotmánya.

A Brit világbirodalom történetileg angol kivándorlásból és hódításból fejlődött ki s angoloknak és angol erőnek Angliából való kisugárzása és elterjedése által jött létre. Anglia történetileg tekintve anyaország és hódító; még mainapság is központja, magja, szíve, agya — bármely képet akarunk is alkalmazni — a Britbirodalom rendszerének vagy testének. A gazdasági és szellemi összefüggés minden szála — legalább az utolsó időkig — Angliából vezet ki vagy vezetett ki gyarmataiba és birtokaiba, a melyek a központ körül fekszenek, mint a bolygók a nap körül; csak kevés és gyönge szál vezet peripherikus értelemben egyik gyarmattól a másikba. Ez képezi a Britbirodalom szervezetének alapvető ténykörülmenyét, mint a milyen általában eddigelé minden gyarmatbirodalom volt. Csakhogy ez nem magától értődő ténykörülmeny. Már látjuk a másféle szervezetre irányuló törekvéseket és irányokat, a melyek folytán a gyarmatok, vagy legalább a nagy fiókgyarmatok, mint egyenjogúak sorakoznak az anyaország mellé, kötelekeket létesítenek egymás közt is, legvégül pedig a birtokok, t. i. az uralkodó és a gazdasági gyarmatok s az állomások többé nem az anyaország birtokai, hanem az anyaország és a fiókgyarmatok közös birtokaivá válnak. Minél nagyobb a fiókgyarmat népessége, minél erőteljesebb gazdasága és minél nagyobb

a hatalma, annál inkább fogja követelni az egyenjogúságot és azt a világbirodalom kötelékében leendő megmaradása feltételéül fogja kiszabni. Minden esetre az lesz a kérdés, vajjon egy ily módon decentralizált birodalom a feltételek és az érdekek ily nagy különfélesége mellett bírhat-e egyáltalában állandósággal, vagy pedig szét kell-e esnie.

A XVIII. század végéig a gyarmatok az anyaországtól teljes függésben voltak, abszolút módon kormányoztattak és ez az abszolút kormányzás annál rosszabbul esett, mert parlamenti kormány részéről történt, a mely alatt az anyaország lakosainak érdekei sokkal erősebben érvényesültek, mint abszolút királyságban szokott történni. Azóta maguk a településre alkotott gyarmatok is parlamenti kormányt kaptak, melyek ellen az anyaország kormányának csak vétőjoga volt, s ezt a kormányzó útján gyakorolták. Számos más gyarmatnak is megadatott a kormányzatban való részvétel. Ennek a következménye az összefüggés meglazulása és a helyi gyarmati érdekek nagyobb tekintetbe vétele volt. A gyarmatok külön vám- és gazdasági területekké váltak. Az az érték, a melyet ezek az anyaországnak nyújtanak s az anyaország nekik nyújt — miként már tárgyaltuk — csak közvetett előnyökben áll.

Ezen állapottal a múlt század vége felé reactio helyezkedett szembe, melynek vezetőjévé J. Chamberlain tette meg magát. Ez a szabadelvűség vagy jobban mondva a manchesterség túlzásai ellen irányuló imperialismus. Ennek törekvéseit három szóba foglalták össze, ú. m. vámszövetség, védőszövetség, alkotmányoszövetség. De mind a három törekvés nehézségekbe ütközik. Nem olyan vámegyesülést akar-

nak, mely szerint minden közbeneső vám megszüntettség, hanem olyat, hogy az anyaország és a gyarmatok egymásnak előnyös vámokat engedélyezzenek; ámde ez nem lehetséges, ha az anyaországnak szabad kereskedelme van és azt a népnek nagy része, nemcsak a fogyasztók, hanem a termelők egy része is meg akarja tartani s ha a gyarmatok is Anglia termékeire vonatkozó vámjaik mérséklése által magukat részben megkárosítottak éreznék. Egyik kívánság továbbá, hogy a gyarmatok népességüknek és erejüknek megfelelően vegyenek részt a birodalom védelmében; a gyarmatok ugyan ebben az irányban már adtak egynémely engedményt, de nagy terheket nem hajlandók magukra vállalni, a melyek inkább az anyaországnak, mint a saját érdekeiknek szolgálnak. Kárpótlásul ezért nagyobb részvételt követelnek a birodalom kormányában; azonban a közös parlamenti kormányzat nemcsak a nagy térbeli távolság miatt, hanem azért is bajos, mert sem az angolok nem bírnak elegendő megértéssel e gyarmatok ügyei körül, sem a gyarmatok képviselői az angol ügyek körül. Angliának nagy áldozatot kellene hoznia, ha az angol birodalmat és a gazdasági gyarmatokat a letelepülésből alakult gyarmatok képviselőinek is alá akarná rendelni. Így eddigelé nem jutottak tovább a vezető miniszterek konferenciáinál és egynéhány csekély jelentőségű kijelentésnél.

Ezek a nehézségek leküzdhetők, ha megvan az együttmaradásra és a birodalom fenntartására irányuló erős akarat. A kérdés tehát az, hogy áll ez a dolog? milyen érdekük van Angliának és a gyarmatoknak a birodalomra nézve? Hogy az összefüggés erős érzése megvan és hogy ezáltal úgy az anyaország, mint a

gyarmatok előnyben részesülnek, az bizonyos, de kérdés, milyen terhelési próbát bírnak ki ezek az érzelmek és ezek az érdekek. Mai napság alig lehetséges és semmi esetre sem a mi hivatásunk erre határozott feleletet adni.

A belső elzárkózás azonban a többi államokhoz való viszonyt szükségképen kedvezőtlenül befolyásolja. Anglia gyarmatbirtokának nagysága eddigelé a többi államokra azáltal vált elviselhetővé, hogy az angol kereskedelem nem élvezett semmiféle egyéb előnyös vámokat vagy másféle kedvezményeket, mint a nemzeti ízlés és a kormányhivatalok által nyújtott, mindenestre igen nagy elsőséget. Ha 'netalán Anglia gyarmataiban a protectionismushoz hasonló rendszert akarna behozni, miként Francziaország, ezzel a többi nemzeteket háborúra hívná ki; az a példátlan mellőzése minden tekintetnek, a melylyel most Anglia a német kereskedelem és német ipar ellen háborút visel, várhatóvá teszi a háború után is — bármiként végződjk is az — a német, sőt egyáltalában az idegen kereskedelemnek s a német és idegen behozatalnak korlátozását és Németországot, valamint a többi államokat is az ellene való fegyverkezésre figyelmezteti.

VI.

Anglia forgalmi hatalma.

Miként a szárazföld minden modern állama bel-földi forgalmát lehetőleg kiterjeszti s hatalma alatt tartani törekedett (hiszen az egész gazdasági és állami szervezet mai napság a forgalomtól függ), éppen úgy kell annak a birodalomnak is, a melynek birtokai és gazdasági érdekei az egész föld kerektségére kiterjednek, forgalmi eszközökkel rendelkeznie, a melyek az egész föld kerektségére kiterjeszkednek és nem csupán csak békében functionálnak, hanem háborúban is biztosítva vannak. Egyetlen államra nézve sem olyan nagy szükségszerűség ez, mint az angol államra, a melynek részei az összes szárazföldeken és tengereken szét vannak szórva és csak a tengereken át vannak egymással összeköttetésben s a melynek egész gazdasági élete — miként a következő fejezetben közelebbről fogjuk fejtegetni — élelmiszereknek és nyersanyagoknak tengerentúlról való beszerzésén, nemkülönben iparcikkeknek a tengerentúlra való elárúsításán épül fel. Tehát az egész földkerekségére kiterjedő forgalom és uralom lényeges, sőt — mondhatnám — a leglényegesebb része az angol világuralomnak. Ennélfogva kiváló figyelemmel kell kísérnünk. E mellett a forgalomnak két főfaját kell megkülön-

böztetnünk, mert a személyek, javak és hírek közönséges forgalmához, a mely a hajózás vagy a szárazföldi szállítás különböző eszközeit használja föl, mint valami egészen új dolog, a távíró hírforgalom járult, a melynek jelentősége napról napra növekedik és éppen ebben a háborúban sokkal nagyobbnak bizonyult, mint valaha sejtettük. Erre a távíró hírforgalomra vonatkozó uralom is egyike Anglia legerősebb hatalmi eszközeinek.

1. Hajózás és tengeri uralom.

Anglia közönséges forgalmára nézve, a mely személyek, javak és levelek szállításában áll, jellemző és Anglia egész fejlődéséből könnyen megérthető, hogy azt főképpen a tengeri hajózás közvetíti; a szárazföldi forgalom háttérbe vonul s mint a tengeri hajózásnak segítő szerve, csak az ország belsejében folytatja amást. A világforgalomnak a szárazföldet keresztező, rajtok átmenő nagy vonalaiban Angliának csekély része van s a hol ilyenek megszerzésén fáradozott eddigelé, ott semmi sikert sem ért el. A mult század közepén és még azontúl is majdnem hajózási monopoliuma volt Angliának; más nemzetek hajói, a hajók számát tekintve, egészen háttérbe kerültek az angol hajók nagy száma mellett és Anglia kegyétől függtek. Azóta először kivált a francia, később a német, időnkint az amerikai, legújabbban a japán és e mellett több kisebb nemzet hajózása, névszerint a norvégeké, fejlődött ki mindinkább és pedig nemcsak a szabálytalan hajózás, az úgynevezett tramp-hajózás, hanem éppen annyira, sőt bizonyára még nagyobb mértékben a nagy gyorsjáratú

hajók által járt s a teherárú mellett személyszállításra is szolgáló több gőzhajó-vonal is. A legnagyobb társaságok és a legnagyobb és legszebb gőzhajók mai napság többé nem az angolokéi, hanem a németekéi. Ámde az angol kereskedelmi flotta 12 millió netto tonna tartalmával a német birodalom 3 milliónyi, Japán 2 milliónyi, Norvégia $1\frac{3}{4}$ milliónyi és Franciaország $1\frac{1}{2}$ milliónyi tonna tartalmával szemben még mindig a legnagyobb, a melyre nézve azonban mindenesetre tekintetbe kell vennünk, hogy legnagyobb része csak parti hajózásra szolgál.¹ Ama kereskedelmi vonatkozások miatt, a melyekkel Anglia a földkerekség minden országaiban rendelkezik, az áruknak amaz óriási kivitele miatt és az élelmiszereknek és nyersanyagoknak, a melyre Angliának szüksége van, éppen oly óriási mérvű beszerzése miatt nem hiányozhatnak a teherszállítmányok. Ennek következtében az angol hajók olyan állapotban vannak, hogy olcsón közlekedhetnek és más népek teherszállítóiként szerepelhetnek, miként azt a gazdaságról szóló fejezetben kell közelebbről kifejtenünk. Ehhez járul az angol hajózást előmozdító közvetett, de igen nagy kedvezmény: a kiterjedt brit gyarmatbirodalom. Mindezek a körülmények közrehatnak, hogy az angol hajózásnak még ma is minden más nép fölött elsőséget teremtsenek, jöllehet ez az elsőség évről évre kisebbedik.

De a tengeri hajózás körében elfoglalt első helynél is sokkal fontosabb jelenleg az idegen hajózás fölött való az az uralom, a melyet Anglia, tengeri flottája és a különféle állomások hálózata által, a

¹ Az Egyesült-Államok flottáját nem lehet hozzá hasonlítani, mert abba be van számítva a nagy tengeri hajózás is; arra utal már a hajóknak csak félig oly nagy átlagos tonnatartalma is.

tengeri forgalom legtöbb fontos útvonalán és esomópontján gyakorol. Ezek az angoloknak és barátaiknak mindennemű könnyebbséget nyújtanak, ilyenek: ivóvíz, élelem, kőszén, szenvedett hajósérülések kijavításának lehetősége, menedék ellenséges hajók elől, támaszpontok saját tengeri hajóik számára, a honnan ellenséges hajókat könnyen megtámadhatnak. Némely hajóútvonalon más államoknak is vannak hasonló állomásaik és Angliát némi részben sakkban tartják; azonban a legtöbb állomás fölött Anglia teljes uralmat gyakorol, úgy, hogy az összes többi nemzetek tengeri hajózása Anglia kényétől függ, vagy legalább is röviddel ezelőtt tőle függött; a mi német tengerhajózásunkat persze a háború kitörésének napjától kezdve egészen meg kellett szüntetni.

Valamely országnak a tengeri hajózással szemben való helyzete fekvésétől és partjainak minőségétől függ s ezenfölül — a mit nem szabad tekinteten kívül hagynunk — a belföld hozzáférhetőségétől a partok felől. A brit szigetek mindkét vonatkozásban olyannyira kedvező helyzetben vannak, miként a földkerekségnek kevés más országa; talán csak Japánt lehet vele összehasonlítani. Egészben véve Anglia valamivel kissé hátrább esik, t. i. a fő tengeri útvonalakon valamivel nagyobb távolság választja el a tengertől, mint Spanyolországot és Portugáliát, sőt még mint Franciaországot is, a mely az Atlanti-tengerhez és a Közép-tengerhez való kettős vonatkozása által előnyben van; de ennek a különbségnek nincs nagy jelentősége, mert Anglia bejárata tökéletesen szabad és csakis egy független Írland által volna akadályozható. Belgiummal, Hollandiával, Németországgal, a skandináv országokkal s még inkább Orosz-

országgal szemben élvezi Anglia az előtérben való fekvés nagy előnyét, a mely nemcsak saját hajózását teszi szabaddá, hanem még másokét is fenyegeti és sakkban tartja. A brit szigetek partjai mindenütt öblökben gazdagok és ha szükség volna rá, még több használható kikötőt is alkothatnának. Ámde a modern forgalom kevés nagy kikötőben való koncentrálásra törekszik. Ha korábban a keleti rész kikötői voltak első helyen, úgy most az atlanti-tengeri forgalom felvirágzásával túlszárnyalták azokat a nyugati rész kikötői, ú. m. Plymouth, Bristol, Liverpool, Glasgow, s csakis London tartotta meg, csak éppen szűkösen, az elsőséget. Az észak-amerikai és részben a dél-amerikai nagy gőzhajóútvonalak többnyire Liverpoolból indulnak ki, a közép-amerikai és legalább részben a dél-amerikai, afrikai, indiai, ausztráliai vonalak pedig Londonból vagy Southamptonból, a melyet a Csatornában London előkikötőjének tekinthetünk. Ezek a kikötők, a melyek a legalkalmasabb helyeken, többnyire a folyótorkolatok aestuariumaiban (az apálykor szárazon maradó széles folyótorkolatban) fekszenek, akként vannak kiépítve, hogy a legóriásibb hajókat is befogadhatják és óriási forgalmat képesek lebonyolítani; mégis kételkedhetünk abban, vajjon több szárazföldi kikötő, névszerint Antwerpen és Hamburg berendezéseik jóságával nem fogják-e ezeket felülmúlni. Hasonlíthatatlanul kedvező a belföld összeköttetése a tengerparttal és a kisebb partterek összeköttetése a nagy kikötőkkel. Az áruforgalomnak a jól kifejlesztett parti-hajózás áll szolgálatára, a mely természetesen sokkal alacsonyabb fuvarbéreket számíthat, mint bármely szállítóeszköze a szárazföldi forgalomnak. De a belföld mindenütt közel esik a ten-

gerparthoz: még Birmingham, Angliának a tengerparttól legtávolabb eső nagyvárosa is, nem több, mint 120 km. távolságra van a két legközelebbi kikötőtől, Liverpooltól és Bristoltól. London távolsága Liverpooltól, tehát annak az észak-amerikai gyorsjáratú forgalmat lebonyolító kikötőjétől, nem egészen 300 km., vagyis éppen az a távolság, a mennyire Hamburg esik Berlinton. Ezeket a távolságokat pedig már régóta megrövidítette a belföldi forgalom intenzív ki-fejlődése. A modern fejlődés kezdetével ugyanis ki-építették a csatornahálózatot. Később a vasutak jutot-tak teljesen előtérbe. Mai napság az angol vasutügy-nek a szárazföldi és különösen a mi vasutaink fölötti előnye kevesebb lett és sok vonatkozásban elenyészett, de az angol vasutak gyorsaságra és teljesítőképességre nézve még ma is kitűnőek.

Szigetországban — mindaddig, a míg a Csatorna alatt alagutat nem építenek — minden külső forgalom szükségképen tengeri hajózás; ámde — habár nem is lehet teljes merevséggel keresztülvinni — mégis különbséget kell tennünk a tengerihajózás és a komp-forgalom közt, mely akként megy végbe, hogy rövid hajóút köti össze az angol vasutakat a szárazföld vasutaival. Ez a kompforgalom a Csatorna partjainak kikötőiből indul ki Franciaország, Belgium és Hol-landia felé, a keleti partok kikötőiből pedig Hollan-diába, Németországba és a Skandináv országokba és a személy-, posta- és gyorsárúforgalmat közvetíti. Ellenben az angol kikötőkből a szárazföldi kikötőkbe irányuló másik hajózás majdnem csakis a kereskede-lem szolgálatában áll, de nemcsak az angol külön-kereskedelem szolgálatában, t. i. angol termékek ki-vitelében és angol szükségletek kielégítésére szolgáló

javak behozatalában, hanem azon javak szétesztésében is, a melyek tengerentúlról, angol kereskedők számlájára Angliába érkeznek és általuk ismét más európai országokban adatnak el vagy megfordítva, más országok termékeinek kivitelében, a melyeket angol kikötőkben tengerentúlra hajón szállítanak át. Ez a hajózás korábban igen nagy szerepet játszott, de a vasutak kiépítése és a szárazföldi országok kereskedelmének nagyobb önállósága folytán jelentőségét nagyrészen elvesztette.

Nem szükséges e helyen és nem is lehetséges az angol tengeri hajózásnak a földkerekség összes hajózásában, a tengeri forgalom különböző útvonalain való részvételét külön tárgyalni; mindenütt nagy az, habár némely útvonalon, nevezetesen az angol gyarmatok felé, az átlagon túlterjed, más útvonalakon ellenben annak mögötte marad. Mindazonáltal szükséges, hogy a tengeri forgalom egyes útvonalai fölött, abból a szempontból, hogy azok angol uralom alatt állanak, szemlét tartsunk.

Az Északi-tenger többi országai felé irányuló komp- és hajóforgalom fölött a nagy angol kikötőkből uralkodik Anglia; Helgoland állomással, a melyel korábban a német öbölben rendelkezett, Sansibarért és más gyarmatbirtokért cserében, felhagyott. A Keleti-tenger fölött Anglia semmiféle uralmat sem gyakorol; nincs ott állomása és csak Dániával egyetértésben küldhetne hadihajókat a Keleti-tengerre. Ellenben értett hozzá, hogy a Földközi-tenger legfontosabb helyeit olyannyira megszállja, hogy a Közép-tenger mellett fekvő államok mellett és előtt, az első közép-tengeri hatalomnak kell tekinteni.

Már az utrechti béke óta (1713) Gibraltárból uralkodik a tenger bejárása fölött, 1800 óta pedig Malta birtoka által a Földközi-tengernek nyugati medenczéből keleti medenczéjébe vezető bejárás fölött; 1878 óta Cyprusban van egy állomása annak keleti véghatárán és 1882 óta a Suez-csatorna birtoka és Egyiptom meghódítása által nyert itt további támaszpontot. A baleari és az ioni szigetekről, melyeket egy ideig birtokolt, érdekeinek minden sérelme nélkül ismét lemondott. Nem mondhatni, hogy a Középtenger fölött Anglia korlátlan uralmat gyakorol. Nevezetesen Franciaország helyzete a nyugati közép-tengeri medenczében a szemben fekvő mindkét part birtoka által két erős tengeri kikötővel, Toulonnal és Bisertával együtt oly erős, hogy ellensúlyként szolgál. Persze, ebben a pillanatban a két állam együttműködik; Anglia közép-tengeri flottája egy részét visszavonta és megbízta Franciaországot közép-tengeri érdekeinek védelmével is, míg ezért a francia északi partok védelmét Anglia vállalta magára. De a többi közép-tengeri államokkal szemben Anglia hátrázott túlsúlyban van. Nevezetesen a Középtenger mindkét oldalról való bejárásának birtoklása által a tengerentúli kereskedelmet egészen a kezeiben tartja és a bevitelt elzárhatja; továbbá a hosszan elnyúló partokat közvetlenül fenyegetheti Anglia erős befolyása Itáliára és Görögországra. Németország és Svájc is szenvednek e miatt, minthogy kereskedelmük egy része Genuán vonul át. Ez a felügyelet még Oroszországra is kiterjed. Hosszú időn át mindent megtett Anglia annak megakadályozására, hogy Oroszország tengeri hajói számára kimenetelt szerezzen a Dardanellákon át a nyílt Középtengerre és

most mindenesetre csak nagyon kedvetlenül s egyéb nagy előnyök kedvéért, vonta vissza ellenszegülését és együtt harczol vele a Bosporus melletti orosz uralom megalapításáért.

Meddig viselik még el a közép-tengeri államok Angliának ezt a kényszeruralmát? Meddig fog még tartani, a míg Gibraltar ismét spanyollá lesz, s Malta Italiára száll, avagy szabad állammá lesz és Cyprus jogos birtokosának, Törökországnak visszaadatik?

A legfontosabb hajózási útvonal vezetett el századokon át Afrika északnyugati partjai mellett a Verdefok-szigetek vidékéig, azután pedig vagy egyenesen délkeleti irányban vagy egy, a brazíliai partokhoz egészen közel símuló ívvel a Jóremény fokáig vagy megint tovább délfelé, — a hol azután az afrikai keleti partokhoz, Elő-Indiához és Hátsó-Indiához vezető utakra, a malakkai és kelet-ázsiai utakra, meg a kelet-indiai szigetvilághoz és az Ausztráliához vezető útvonalakra ágazott szét. Ezek a portugálok által fölfedezett útvonalak egy bizonyos ideig az ő monopoliumos birtokukban voltak. A XVI. század végével a francziák, hollandok és angolok is betolakodtak ezen hajó-útvonal használatába és azt lassankint a hajózással foglalkozó összes nemzetek közös birtokává tették. De az angolok értették ahhoz, hogy az ezen útvonal fölötti felügyeletet hatalmukba kerítsék, a mennyiben Sierra Leonet, Ascensiónt, Szent Ilonát, a Fokvárost, Mauritius, a Seychelleket és Ceylont birtokukba vették s a hol szükségét látták, állomásokat alapítottak. Természetesen legfontosabb Fokváros birtoka, melynek változatos sorsa jellemző a tengerfölötti uralom változásaira nézve: a portugá-

lok alapították meg, 1600 körül a hollandokra, 1800-ban az angolokra szállott, a kik e közben az indiai birodalmat megalapították. Ezen időtájt Ceylon is angollá vált, a melynek főkikötője ezelőtt Point de Galle, jelenleg Colombo, a Hátsó-Indiába és Malakába vezető úton a legfontosabb átrakodó- és rakodóhely. A Suez-csatorna megnyitása óta az Atlanti-tengeren át és Afrika körül vezető ezen út elvesztette jelentőségének nagy részét; ugyanis Dél- és Kelet-Ázsia felé még csak vitorlás hajók indulnak el rajta, gőzhajók csak a Dél-Afrikába és Ausztráliába való hajózásnál járnak; de azért még mindig erősen használt tengeri útvonal és tartalékul szolgál arra az esetre, ha a Suez-csatornán át vezető út elzáratnék.

A Közép-tengeren, a suezi-csatornán és a Veres-tengeren át vezető hajóközlekedési vonal ma a világforgalom legfontosabb útja, a mely mint zárt útvonal Adenig terjed és ott több vonalra oszlik, a melyek közül a Ceylon felé vezető vonal a legfontosabb. A gőzhajózás a Veres-tengeren már 1838-ban megnyílt, de ez a közlekedési út teljes jelentőségét csak 1869-ben nyerte el a suezi-csatorna megnyitásával. A Kelet-Afrika, Elő- és Hátsó-India, az indiai szigetvilág, Ausztrália és a Kelet-Ázsia felé irányuló hajóközlekedés jóval nagyobb része ezt a vonalat használja, a mely persze sokkal rövidebb, mint az Afrika körüli út. Ennek a közlekedő útnak az Atlanti-Oczeánon át vezető és az Afrika körüli úttól való nagy különbsége abban áll, hogy nem a nyílt tengeren, hanem kis tengereken vezet át, a melyek medenczeszerűleg vannak elzárva és csak keskeny tengeri útvonalak, sőt egy helyen csakis egy mesterséges csatorna által van-

nak egymással összeköttetésben. A míg amott a hajók egymásnak kitérhetnek s az útvonal birtokbantartásához nagyobb számú hadihajó szükséges s a fölötté való hatalomban minden parti állam osztozhatik, addig itt az útvonal hatalombantartása egynémely pont birtoklása által jóformán hajók nélkül lehetséges. És ezeket a pontokat Anglia már majdnem mind birtokába vette. Már korábban megszállta — persze a Közép-tenger döntő jelentőségű helyein — Gibraltárt és Maltát, nemkülönben Cyprust, a mivel az összes észak-európai és a legtöbb dél-európai kikötőbe való bejáratot felügyelete alá helyezte. Mintán 1838-ban a gőzhajózás a Veres-tengeren megnyílt, megszállta annak déli kijárásnál a kitünő aden-i kikötőt s később még Perim- és Sokotra-szigetét. A Suez-csatorna építését Anglia egyáltalában nem nézte bárátságosan, mert habár ez a csatorna a forgalmat magában véve minden fentnevezett] országgal s kiváltképen Elő-Indiával — a mi Angliára nézve a legfontosabb — gyorsabbá tette, a kereskedelmet megkönnyítette, a kapcsolatot szorosabbra fűzte, de mégis csak idegen kézben volt és Angliát új feladatok elé állította: egy út helyett most két utat kellett védelmeznie és arra kellett törekednie, hogy mindkettőt hatalmában tartsa. Ámde miután a Csatornát a francziák az angolok ellenállása daczára is kiépítették, Anglia azonnal más fordulatot adott politikájának és mindent elkövetett, hogy a Csatornát kezeibe kerítse. Egy ügyes pénzügyi csínnyel sikerült a legtöbb részvényt megvásárolnia és ekként a Csatorna igazgatásában való döntő szavazatot megnyernie. Egyiptom birtoka megszerzésének főképen való célja — miként láttuk — az volt, hogy a Csatornát s általában

ezt az összekötő útdarabot a Földközi- és Veres-tenger között uralma alatt tartsa. Igaz ugyan, hogy a Csatorna semlegességét ünnepélyesen garantálták, azonban eléggé látjuk mai napság, mily keveset törődik Anglia az ilyen nemzetközi kötelezettségekkel; hadüzenetével együtt azonnal vagyis inkább még hadüzenete előtt, a Csatornát korlátlan tulajdonának tekintette, a német hajókat itt egyszerűen lefogta s később a Csatornából kiutasította, hogy a kijárási előtt állomásozó angol hadihajók azonnal zsákmányul ejthessék őket. Mai napság tehát az angol közlekedés a világforgalom ezen legnagyobb vonalán egészen szabad, ellenben az összes többi népek közlekedése teljesen Anglia kegyeitől függ. Bizonyára nem szenved kétséget, hogy az angol világuralom épületének ez a legerősebb köve, kezeiben ez a legerősebb tromf, és hogy addig az angol tengeri- és világuralom megtöréséről nem lehet szó, a míg ez az út szabad tengeri útvonallá nem vált. Ebben van a nagy, bizonyos tekintetben döntő jelentősége az Egyiptomért vívott harcznak.

Legújabbán egy harmadik út van készülöben Kelet-India felé, a melyben az ó- és középkor régi kereskedelmi útjának újból való életrekelését láthatjuk. De ez az út nem tengeri-út, hanem legnagyobb részben szárazföldi-út, a mely a Balkán-félszigeten, Kis-Ázsián és Mezopotámián át az észak-indiai és perzsiai öbölhöz vezet. A bagdadi vasút, mely ezen az úton vonul el, főképen német bankvállalat, összeköttetésben a török kormányval. Anglia hosszú idő óta mindent elkövetett, hogy e művet hátráltassa vagy legalább meggátolja azt, hogy a vasútvonal elérje a perzsiai öblöt. Sőt egy ideig arra gondolt, hogy a szíriai parttól vagy Port-Saidtól versenyvonalat építsen (ez

volt lord Curson nagyjelentőségű terve) s hogy ily módon a bagdadi vasutat erőtlenné tegye. Úgy látszik, hogy Anglia ezzel a gondolattal felhagyott, sőt az 1913. évi szerződésben abba is beleegyezett, hogy a vasút Basráig kiépíttessék; mindazonáltal Koweit megszállásával a vasút maritim érdekű folytatását a saját kezeibe vette, ugyannyira, hogy ez a vonal Mezopotámia feltárására szolgáló jelentőségét bizonyára megtartotta, de nem jelentkezik India felé vezető szabad vonalként. Itt is közbe kell lépünk a békekötéskor, a mennyiben a német-török vállalatoknak a perzsa-öbölhöz való szabad bejáratát biztosítanunk kell.

A legfontosabb hajóközlekedési út vezet kelet felé Ceylontól haránt, az Indiai-Oczeánon át a malakkai úthoz és a malakkai félsziget mellett köröskörül. Az angolok ennek déli csúcsán az 1819. évben — miután Jávát a hollandoknak visszaadták — Singapore városát alapították, a mely azóta hatalmas kereskedelmi várossá és a világforgalom egyik legfontosabb csomópontjává fejlődött; innen mindenfelé hajózási útvonalak futnak szét. Ennek a pontnak megerősítése által Anglia hatalmas állást teremtett, mert innen — minthogy a Malakkától vezető utat elzárhatja — uralkodik Európának és Indiának Kínával és Japánnal való tengeri forgalma fölött is. Nemcsak a hajózást űző európai államokra, hanem Japánra is erős nyomást gyakorolhat. Egyike ez Anglia azon erősségeinek, a melyekkel Európát alattvalójává teszi. A kelet-ázsiai nagy hajóközlekedési úton még egy második erős pontot bír a [Kanton-folyó] torkolata előtt fekvő kis Hong-Kong-szigetben, a melynek legfőbb jelentősége abban áll, hogy Dél-Kína fölött uralkodik, a mely

azonban korábban a Kelet-Ázsia felé irányuló európai hajózás végpontja is volt és még mai napság is fontos átkelési pont. Angliának az a törekvése, hogy Sanghaiból, a Jangtse torkolatánál fekvő nagy kikötőből angol állomást alkosson, szerencsére nem sikerült és nem jutott nagyobb jelentőségre weihaiwei állomása sem Észak-Kínában, a Sárga-tenger bejárásánál. Általában Japán meg tudta magát őrizni az idegenek állomásaitól.

Az Ausztrália felé irányuló hajózás nagyrészen angol; a mi Ausztrália felé irányuló vonalunk nem tudott igazán lábra kapni. Érthető, hogy Anglia ausztráliai birtokain flotta-támaszpontokat helyezett el, a melyek az ottani tengerek fölött való uralmat megkönnyítik. A szárazföldön Sidney a főállomás, Új-Zeelandon Auckland és Wellington; a Fidsi-szigeteken Suva szolgál Ausztrália és Kanada közt közbenső állomásul.

Az Európa és Észak-Amerika közti forgalomban is az oroszlánrész még mindig az angol hajózásra esik, jöllehet itt a német hajózás és a legtöbb európai nemzetek hajózása már korábban tért nyert a maga számára, s abból aránylag nagy osztályrészhez jutott. A Kanada felé irányuló hajózás majdnem egészen angol kézben van; hozzá csatlakoznak a szárazföldön átvezető nagy útvonalak, a melyek átvezetnek a Csendes-tengerhez és ott a Japánba és Ausztráliába vezető gőzhajóvonalakban tovább folytatódnak. Ezen a vonalon mozog a Kelet-Ázsiába és Ausztráliába irányuló gyorsforgalom legnagyobb része, a mi kiváltképen háború esetén igen fontos, mert lehetővé teszi, hogy Kelet-Ázsiába vagy Ausztráliába gyorsan lehessen csapatokat szállítani. Angliának az Atlanti-

tengeren Halifax, a Csendes-tengeren Esquimault (Vancouvertól északra) a flotta-állomása.

Tovább délfelé a szárazföld az Egyesült-Államoké, a melynek területén Angliának természetesen nincs állomása. Csak keleti részével szemben van a Bermudákon egy megerősített kikötője. A nyugat-indiai szigetvilágban Jamaika szigetén Port Royal és Barbados, a Magellán-szoros előtt a Falkland-szigetek Port Stanley-vel szolgálnak neki támaszpontokul. A szárazföldön átvezető vonalai nincsenek és éppen oly kevésbé vannak a Csendes-tengeren támaszpontjai; a délamerikai államok ereje az Egyesült-Államoknak az európaiak minden szerzeményére irányuló féltékenységevel együtt mégis oly annyira túlnagy, hogy nem volt lehetséges itt a maga számára közlekedési vonalat biztosítani, vagy pedig olyan szigetek birtokát megszereznie, mint a Revillagigedos- és a Galapagos-szigetek. Közép-Amerikában az Egyesült-Államok a Panama-csatorna birtoka által épp oly urai a helyzetnek, mint a földgömb keleti felén Anglia; a Magellán-szoros pedig Argentina és Chile két szomszédos államé.

Anglia forgalmi hatalma két vonatkozásban egyoldalú: t. i. a földlogra nézve csak a tengerre irányul és csak kevésbé terjed ki a szárazföldekre; a kanadai szárazföldön át vezető vasút az egyetlen nagy szárazföldi-vonal, a mely Anglia kezében van. Egész terjedelmében csakis az Atlanti- és Indiai-oczeánra és azok összekötő-tengereire, tehát az Amerikával, Indiával és Ausztráliával való összeköttetésre vonatkozik, nem pedig a Csendes-tengerre, tehát Ázsia keleti részére és annak Amerikával való kapcsolatára. Japán és az Egyesült-Államok itt körülbelül egyenlő

jogokat gyakorolnak. Ámde ezen két korlátozás mellett nemcsak Anglia tengeri hatalmáról, hanem tengeri uralmáról is lehet beszélni. És kétségtelenül ez a tengeri uralom egyik fontos, ha nem is legfontosabb alapja politikai hatalmának — világuralmának. Minden kisebb és gyöngébb államot — legalább a mennyire nagyobb tengeri érdekeik vannak — Anglia a saját ösvényére kényszeríti és még nagyobb államok részéről is veszedelmes merészség volna összetűzni Angliával. Száz év óta először most merészkedett egy állam Angliával szembeszállni.

De hát mi módon lehet Anglia világuralmát megtörni vagy legalább meggyöngíteni? Ez ama nagy kérdés, a melyet Angliának éppen úgy, miként nekünk többieknek fel kell vetnünk, de mindenesetre egészen eltérő értelemben, és pedig Angliának abban az értelemben, hogy magát minden lehető fenyegetés ellen megvédelmezzze, mi többieknek pedig abban a reményben, hogy a lehetőséget ténynyé változtatjuk. Az angol uralomnak — miként láttuk — az oczeánokon és a keskeny útvonalak által összekötött kisebb tengermédczéken lényegesen különböző jellege van. Uralmát az oczeánokon a flotta által gyakorolja, a mely az állomásokra támaszkodik; ezt az uralmat akként lehet tehát megtörni, ha az angol flottával egy másik egyenrangú flotta helyezkedik szembe, mely éppen úgy állomásokra támaszkodhatik. Ezért törekszik Anglia más nemzetekkel és kíváltképen velünk szemben is arra, hogy megakadályozza a tengerészeti állomások létesítését. Midőn a „Panther“ Agadir előtt megjelent, Anglia azonnal kifogást emelt, mert Németország részéről egy flottaállomás megalakításának szándékát gyanította. Nem tudom, vajjon

csakugyan gondoltunk-e akkor arra, ámde jövőben mindenesetre szükséges, hogy politikánknek egyik főszempontja legyen Afrika északnyugati partján vagy annak közelében olyan állomást szerezni, a mely kereskedelmi hajóinknak és czirkálóinknak az Atlanti-oczeánon menedéket ad és lehetővé teszi, hogy magukat kőszénnel és élelmiszerekkel ellássák. A többi oczeánokon is szükséges, hogy állomások után nézzünk, a melyek bizonyos mértékben az angol állomásokat ellensúlyozzák, hajózásunkat az angol karmok közül kiszabadítsák és megadják a lehetőséget arra, hogy az angol túlhatalomtól megszabaduljunk. Egy szóval az oczeánokon Anglia mellé kell helyezkednünk. De a tengeri utak felett Anglia valóságos kényszeruralmat gyakorol; a Közép-tengeren és Veres-tengeren át vezető nagy hajóközlekedési útnak mind a négy szorosát megszállta. Itt tehát nem lehetséges, vagy pedig semmit sem ér, hogy az angol állomások mellé más állomásokat helyezzünk el, hiszen Anglia a hajózást saját állomásaiból elzárhatja. Anglia tengeri uralmától csak akkor lehet megszabadulni, ha állomásait elveszik tőle. A Közép-tenger mindaddig nem lesz szabad, a meddig Gibraltárban és Maltában az angol lobogó leng; az Indiába és Kelet-Ázsiába vezető út mindaddig nem lesz szabad, a míg Anglia a Suezi csatornát és Adent kezeiben tartja. Tulajdonképen itt minden európai nép érdeke összetalálkozik; mindnyájunknak egy szívvel-lélekkel kellene az angol kényszeruralom ellen felkelnünk. Annak, hogy mily szorosak azok a kötelékek a melyeket Anglia a népek akarata és szelleme köré font, egyik bizonyítéka, hogy a háborúban Németországot magára hagyják, sőt még Angliát támogatják és csak itt-ott emelnek bátorta-

lanul szót, a mely Gibraltárt Spanyolországnak, vagy Maltát Italiának követeli. Csakis Törökországnak — a mely persze életéért harczol — volt bátorsága velünk való szövetségben megkísérteni, vajjon nem képes-e Angliától zsákmányát elragadni. Mi nem akarjuk ezeket az állomásokat saját hatalmunk alá hajtani; jelszavunk: a tengerek szabadsága s kiváltképen ezen legfontosabb hajóközlekedési út szabadsága.

2. Kábel, szikratávírás és hírszolgalat.¹

Még alig egynehány évvel ezelőtt azt hihettük volna, hogy az angol forgalmi hatalom méltatása a hajózás és a tengeri uralom fölött való elmélkedéssel ki van merítve. Ma erről még egy második fejezetet kell írunk, mert a kábel és a szikratávírás s a rajta nyugvó hírszolgalat oly nagy jelentőségre tettek szert, az angolok kezében oly erős fegyverré váltak, hogy az angol világuralomnak egyik lényeges alapját teszik. Persze nehéz azokat a különböző fegyvereket, a melyeket Anglia ellenünk a háborúban használ, értékük szerint felbecsülni, de a hazudozás hadjárata, a melyet a háború kitörése óta s — habár némileg tartózkodóban — már azelőtt régebben is folytatott ellenünk és a melylyel a semlegesek közvéleményét, kiváltképen az amerikai közvéleményt, ellenünk elfogulttá tette, bizonyára nem a leggyengébb fegyver ebben a háborúban. De hogy Anglia ennek a fegyvernek is mestere, összefügg egész fejlődésével.

Évek hosszú során át tartott a távírás föltalálása és a forgalomban való alkalmazása óta, a míg a tenger

¹ Ezt a fejezetet dr. Schmitthenner Henrik írta.

fenekére helyezték a villamos sodronyt, a mely a tenger által elválasztott országokat egymással összekapcsolta. Mialatt a távíró Európa culturországainak és Észak-Amerikának a forgalmában már nagy szerepet játszott, Anglia a többi országokkal való forgalmára nézve még egészen a hajózásra volt utalva; az optikai távítás sem sikerült ezen ködös éghajlat alatt. 1851-ben szerencsésen sikerült Dowerből Calaisba egy kábelt elhelyezni, majd további kábelek következtek a szárazföldre és a főszigetről Irlandba. Ezzel az európai szárazföld távíróhálózatával való kapcsolat létrejött s vele a kábeltechnika is első kiképzését nyerte meg. Ámde az a feladat, hogy kábelekkel hálózzák át a világ-tengereket is, sokkal nagyobb volt, mert azok nemcsak sokkal szélesebbek, hanem — a mi még jóval nagyobb nehézséget okozott — nagyon sokkal mélyebbek is, mint a keskeny és sekély Csatorna. Az északi Atlanti-Oczeánon keresztül vezető kábelhez Észak-Amerikából jött az első lökés, a mely ország Európával szemben éppen olyan elszigetelt állapotban volt, mint ezelőtt Anglia az európai szárazfölddel. Az európai távíróhálózat Irland délnyugati pontjátg, az észak-amerikai pedig Új-Foundland keleti pontjáig volt kifeszítve; közben pedig széles hézag tátongott. 1858-ban itt egy angol társaság fektette le az első kábelt, a mely nemsokára ismét felmondta a szolgálatot, de annyiban mégis út-törőként hatott, mert megmutatta az Oczeánon át vezető kábelkapcsolatok lehetőségét s egyszersmind nagy hasznát is. Az angol kormány számos előmunkálatba kezdett, de a kivitelt azután magántársulatoknak engedte át. 1866-ban szerencsésen sikerült az első állandó kapcsolat Észak-Amerikával, 1869-ben

tengeralatti kábelt fektettek le a Földközi- és Veres-tengeren keresztül Indiába, melynek már valamivel korábban a szárazföldön át is volt távíró összeköttetése. Ezt a kábelt 1870-ben Singapore-ig, 1871-ben Hong-Kong-ig és Port-Darwin-ig, 1876-ban Új-Zeeland-ig hosszabbították meg; 1874-ben Dél-Amerika is, 1879-ben pedig Dél-Afrika Adenen keresztül nyert távírókapcsolatot. Ekként fektette le Anglia, a szigetország, a tengerek és a világ felett uralkodó ország a maga kábelhálózatát a föld legnagyobb részén; a többi államok, az Egyesült-Államok, Franciaország, Németország csak később követték, a nélkül azonban, hogy az angolok elsőségét elérhették volna.

Az angol kábelhálózat egyike az emberi energia legnagyobb cselekedeteinek.

Az Atlanti-Oceán északi részén át négy párhuzamos kábel vezet keresztül Valentiától Irland délnyugati csúcsánál Új-Foundlandba, egy Új-Skóciába. Egy kábel innen a Bermudákon át Jamaika szigetéhez vezet, a hol kapcsolatokra talál a nyugat-indiai többi brit birtokokkal és Dél-Amerikával és a Panama-földszorossal. Gibraltárba a kábelek egész sora vezet, a melyek részben a spanyol s részben a portugál partok mellett helyezkednek el, s a Közép-tengeren egyszerű kábel alakjában folytatódnak, de háromszoros kábel-nyalábbal, a mely Maltán keresztül Alexandriáig fut.

A verdefoki szigeteken négy angol kábel fut össze, a melyek Cornwalltól az Azorokon és Madeirán át húzódnak. Egyik közülök innen Pernambuco felé húzódik, a másik Ascension-szigetén át Buenos-Airesbe, a hol egy Chilebe vezető szárazföldi vonalba kapcsolódik, a harmadik Ascensionon át a Fokvárosba, a

negyedik az afrikai parton Bathurstba és innen, mint a partokon sok pontot érintő parti-kábel, a Fokvárosba húzódik. A dél-amerikai partok mentén számos angol parti-kábel fekszik, de Pará és Georgetown, a nyugat-indiai kábel-hálózat végpontja közt hézag tá Tong. Még ez a kábel hiányzik abban a kábelgyűrűben, a mely különben az egész Atlanti-Oczeánt körüveszi.

Az Indiai-Oczeánt is majdnem egészen angol kábelek veszik körül. Az egész majdnem kizárólag angol kábelterületnek látszik, a melybe idegen kábelek alig jutnak be. Adentől Sanzibaron, Mozambique-on és Lourenso Marquesen át Natalba egy kettős-kábel húzódik. Itt kezdődik az a nagy kábel, a mely Mauritiuson és a Kokos-szigeteken át Perth-be, innen pedig Freemantle-on és Adelaide-n át tovább húzódik. A Seychellek, Anglia ezen flottabasisa az Indiai-Oczeánban, Mauritius szigetén ennek kábel-nyalábjához és Sansibarban az afrikai part-kábelhez csatlakoznak. Az Indiai-Oczeán északi részén háromszoros kábel fut keresztül, a Közép-tengerről és Suezből vonul ide és Bombay a célpontja. A híreket egy szárazföldi távíró veszi át és adja át Madrasban egy Penangon át Singaporeba vezető kettős-kábelnek. Innen egy nyaláb Bataviába és tovább a Kokos-szigetekre vezet, a hol a Natalból elvonuló kábelrel találkozik és ezzel az Indiai-Oczeán gyűrűjét bezárja. Singapore általában nagy kábelcsomópont. Egy második kábel a Jáva-tengert keresztezi és Jáva keleti végén Banjuwangiban ér partot. Innen két különböző nyaláb fut az északi parton Port-Darwinba és a másik Ausztrália észak-nyugati partján Roebuck-Bayba. Egy harmadik kábel az Észak-Borneóban lévő Labuan felé vezető

úton át Singaporet Hongkonggal köti össze, egy negyedik pedig Saigonon át Hongkongba vonul.

Innen egy angol kábel Manilába, egy másik a kínai partok mentén Sanghaiba húzódik. Itt van az angol kábelvonal északi vége Kelet-Ázsiában.

A Csendes-tengeren aránylag kevés angol kábel fekszik. Új-Zeeland déli szigetét kettőskábel köti össze Sidneyvel; viszont az északi szigeten át csatlakozása van a kis Norfolk szigetével, a nagy transpacifique kábelvonal állomásával, mely vonal Brisbane-től a Suva és Fanning nevű Fidsi-szigeteken át Vancouver felé vonul, és a két nagy gyarmatot, Ausztráliát és Kanadát összeköti egymással.

Minthogy pedig úgy Ausztráliát, valamint Kanadát szárazföldi távíróvonalak keresztezik, a melyek az Indiai-Oczeán kábeleit a Csendes-tenger kábeleivel s viszont a Csendes-tenger kábeleit az Atlanti-Oczeán kábeleivel kapcsolják össze, ennél fogva Anglia egy tengeri-kábelekből és szárazföldi távíróvonalakból összekötött olyan távíróhálózattal rendelkezik, a mely az egész földkerekséget körülöleli. Ezáltal az összes angol kábel- és távíróvonalakat majdnem éppen oly jól el lehet érni a nyugati, mint a keleti útvonalról és a távíróösszeköttetés megszakításától csakis mindkét összekötő vonal egyidejű megzavarása esetén lehetne félni. Csak Dél-Amerika nyugati partjain Panama és Conception között van megszakítva az angol kábelhálózat, a melyet amerikai kábel pótol. De már mérlegelték azt a tervet, hogy a Dél-Amerika mellett köröskörül vezető kábel által ezt a hézagot is kitöltsék.

Az angol kábelhálózat hosszúságra és tervszerű elhelyezésre nézve az összes többi nemzetek kábel-

hálózatát felülmulja. Az összes kábeleknek több mint fele angol birtokban van és bármely más nemzet kábelhálózata még csak kezdete sem lehet az egész földet körülvevő kábelhálózatnak. Még Oroszország és az Egyesült-Államok állanak legjobban, a mennyiben saját érdekkörükön belül zárt távíróösszeköttetések van. Oroszországnak ugyan nincs kábele, de vannak szárazföldön átvezető távírói a szárazföld egész szélességén keresztül Kínához és Japánhoz való csatlakozással és Perzsiába vezető nyúlványokkal. Az Egyesült-Államok összes gyarmataikkal még a Csendes-tengeren túl a Philippini-szigetekkel is össze vannak kapcsolva és az Atlanti-Oczeánon át is vannak kábelei, a melyek azonban mindkét oldalon angol földön érnek partot. Lényegesen rosszabb a helyzete e tekintetben Franciaországnak és Németországnak, a melyeknek birtokaik és gazdasági érdekeik szétszórtsága folytán tulajdonképen az egész földön átvezető kábelösszeköttetésekre volna szükségük. Franciaországnak ugyan vannak kapcsolatai Észak- és Nyugat-Afrikával és Amerikával, de Madagaskárral, Hátsó-Indiával és az ausztráliai szigetvilággal csakis angol vagy orosz vonalak közvetítésével juthat kapcsolatba. Nekünk az Azo-rokon át van kábelünk Észak-Amerikába, Teneriffán és Liberión át egyrésztől Togoba és Kamerunba, másrésztől Dél-Amerikába, de a vonalak támaszpontjai idegen államterületeken fekszenek, egy csendes-tengeri kábel Tstingtauból Guanba egészen el van szigetelve, keleti és délnyugati Afrikában lévő gyarmataink pedig egyáltalában csak angol vonalak által nyernek összeköttetést.

Ennek az óriási elsőségnek, a melylyel Anglia a kábelügyben rendelkezik, könnyű belátni az okait. A szigetjelleg a szárazfölddel való kábelkapcsolatot sür-

gető szükségé tette, a tengerentúli birtokok és a tengerentúli érdekek nagysága és kiterjedése az egész földre eloszló kábelkapcsolatokat a legnagyobb fontosságú ügyggyé tette. Angliának minden erőfeszítést meg kellett tennie, hogy ezt a távírói kapcsolatot megkapja; ezek nélkül igen nagy hátrányba jutott volna a szárazföldi birodalmakkal szemben. Különben is Anglia — már csak ipari fejlődésénél fogva is — inkább rendelkezett, mint más ország, a kábel berendezéséhez szükséges pénzügyi és technikai eszközökkel, jöllehet jellemző, hogy a kábel alkalmazásának lehetőségére vonatkozó döntő találmányt egy német embernek köszöni. Azzal, hogy mint első ország szerepelt a versenytéren, igen sok országban egyenesen a kábelkapcsolat monopoliumát szerezte meg, minthogy az angol kábeltársaságok kikötötték, hogy más kábelt lerakni nem szabad. Német kábelek és bizonyára más kábelek lerakását is többször megakadályozták. Tényleg azonban az angol monopolium még sokkal messzebb terjed. Anglia előtérben levő fekvésénél fogva természetesen kiinduló pontja az Atlanti-kábelnek; az egész földkerekségén saját birtokai és szétszórva levő kis szigetei vannak, vagy pedig rendelkezésére állanak még az Atlanti-Oczeánban a vele barátságos Portugália birtokai, az Azorok, Madeira, a verde-foki szigetek, a melyeken kábelei partra juthatnak; csak egyetlen helyen, Kelet-Jávában volt kénytelen más államterületet felhasználni. Egyetlen nemzet sincs ily szerencsés helyzetben. Ezeknek kábeleiket angol, vagy — a mi erre nézve majdnem mindegy — portugál birtokon kell partra helyezniök, a mi által az angol önkénynek vannak kiszolgáltatva. Még hozzá német kábeleinket kénytelenek vagyunk a

sekély Csatornában, szorosan az angol part mellett elvonultatni. A német kábeleket tehát a háború kezdetével a Csatornában vagy az Azoroknál az angolok azonnal elkaparíthatták, kiváltképen azért is, mert nagyrészőket angol társaságok helyezték el, tehát irányukat az angolok pontosan ismerték.

Ebből a kábeluralomból Anglia számára nagy előnyök származnak, a melyeket nálunk hosszú ideig nem méltányolták eléggé; némely előítéletes ember azonban, talán nem is jogtalanul, éppen oly magasra becsülte, mint a brit flotta által kifejtett tengeri uralmat. Ezek az előnyök már a békében is fennforogtak s az angol hajózás és kereskedelem javára szolgáltak. Azáltal, hogy Anglia a kábelhálózat középpontjában fekszik, először kap meg minden kereskedelmi- és börzehírt, s hogy ha csak egy pár órányi elsőségről van is szó, ez az elsőség sok ügyletre nézve mégis döntő lehet. Hiszen az is előfordult, hogy az angol kábeltársaságok különösen fontos híreket egy napig visszatartottak, mielőtt a szárazföldre engedték volna őket jutni. Háborúban pedig a kábelösszeköttetés elvágása egyik eszköze annak, hogy az ellenséges kereskedelem megbéníttassék. Miként ezt jelenleg ellenünk teszi, éppen úgy használhatná fel egyszer Anglia ezt az eszközt az Egyesült-Államok ellen is. Maga Anglia, kábeleinek nagy számánál és a nyílttenger mellett való fekvésénél fogva, a kábelek ilyen elvágása ellen eléggé biztosítva van. Még nagyobbak a politikai előnyök kiváltképen azért, mert bár minden kábel magántársaságé, mindazonáltal ezek szigorú állami felügyelet alatt állanak és üzemükre nézve az államtól függnék. Anglia minden pillanatban meg-egyezésre juthat gyarmataival és rendszabályaikra ha-

tározó befolyást gyakorolhat. A mi gyarmataink kormányai ellenben a háború kitörése pillanatában eléggé el voltak vágva Berlintől és többnyire saját mérlegelésük szerint voltak kénytelenek cselekedni. Pedig mindig megfontolandó volt, hogy tegyenek-e olyan lépéseket, a melyek magukban véve, t. i. a gyarmatok viszonyaiból kiindulva, helyesek lehetnek ugyan, de politikánk általános irányával ellentétesek. A kábeluralom által Anglia irányadó befolyást gyakorol a hírszolgálatra és általa az egész földkerekség politikájára, miként ezt utóbb ki kell fejtenünk. Éppen oly nagyok a katonai előnyök is; sok kábelt, névszerint az elszigetelt tengerészeti állomásokhoz vezető kábeleket, általában csak katonai szempontból helyezték el s ezek jelentékeny támogatást kapnak az államtól; a kábel útján minden katonai hirt gyorsan lehet közölni és a katonai műveleteket vezetni.

A békekötésnél és a jövőben Németország egyik főszempontjának arra kell irányulnia, hogy az angol kábelmonopoliumot megtörje. Mindenesetre nagyon nehéz megmondani és csak szakértők ítélik meg, miként kell ennek megtörténnie. Egyik feladat lenne az angol társaságoknak jogos monopoliumukról való lemondását keresztülvinni és az ekként szabaddá vált kábelvonalakat berendezni. Ez békében a kereskedelemre nagyértékű volna, háború esetén azonban még nem sokat nyernénk vele. Nagyon fontos volna ez irányban saját állomások birtoka és az idegen államterületeken levő állomások semlegessége egy flotta védelmével együtt, a mely az angol flottával az egyensúlyt fenntartaná. De azt a veszedelmet, mely a Csatornában levő kábelünket fenyegeti, igen nehéz lesz megakadályozni.

Kiegészítette és bizonyos fokig pótolja legújabbán a kábeleket a *szikratávírás*, a mely szilárd állomásból nagy távolságra közölheti a híreket és ezenfölül táviró alakjában a hajózáshoz csatlakozik; a nagyobb kereskedelmi hajók éppen úgy, mint a tengeri hajók, mai napság mind el vannak látva szikratávíró-apparátussal. A szikratávírás terén is az összes nemzeteket messze fölülmúlja Anglia. Még ugyan nem rendelkezik az egész földkerekségén a Marconi-állomások teljesen befejezett hálózatával, a melyekkel mindenüvé szikrákat küldhetne és magát minden hajó-úttal és tengerészeti állomással összeköttetésbe helyezhetné. Itt ismét bebizonyosodik, hogy mily nagy előny Angliára előretolt fekvése, kiváltképen Németországgal összehasonlítva, a melynek Észak-Amerikával való összeköttetése a nagy távolság és a hátsó fekvés miatt határozottan hátrányos. Az egész földkerekségén levő gyarmatok és birtokok a szikra-állomások berendezésére természetesen nagy előnnyel járnak. Hiszen Németország újabban összeköttetésben volt egy ugyanilyenel Kamerunban és a többi afrikai gyarmatokban; sajnos azonban, a szikrafogó tornyokat közvetlenül a parton építették fel, úgy, hogy azok az angolok által könnyen szétrombolhatók voltak és így ettől az összeköttetéstől is megfosztattunk. Hálózatunk a déli tengeren is elszigetelt és azonnal elvesztette összeköttetését a hazával. Az Észak-Amerikával való összeköttetésünk is elvesztette a háborúban politikai és katonai értékét, mert ámbár az Egyesült-Államok az angol kábeleket szabadon hagyták, de szikratávírási közlemények fölött szigorú censurát gyakoroltak. Ekként aratott győzelmet fölöttünk Anglia a háborúban a szikratávíratózással. A háború után erélyesen

kell dolgoznunk azon, hogy szikratávíróhálózatunkat kiépítsük és használatát szerződések által biztosítsuk a semleges államokkal, kiváltképen az Egyesült-Államokkal.

A kábelhez és a szikratávíráshoz mint harmadik hatalmi eszköz a hírszolgálati ügy és az emberiség szellemi befolyásolására szolgáló *hírszolgálat* és *sajtó* fényes szervezése csatlakozik.

A levélforgalmat, az újságok és egyéb nyomtatványok szállítását az összes nemzetek hajói és — növekedő terjedelemben — a szibériai vasút eszközlik, úgy hogy Angliának e téren a békeidőkben nincs többé nagyobb elsősége. Sőt még saját kisebb jelentőségű gyarmati postáját is idegen nemzetek hajóira bízza, ha a szállítást gyorsabban vagy olcsóbban eszközlik. Így futottak be a Falkland-szigetekbe korábban szabály szerint — nem tudom, vajjon így van-e még most is — német gőzhajók. De háborús időben Anglia mégis kezeibe ragadja a levél- és hírlapforgalom egyrészét; hiszen ebben a háborúban nemcsak a német és osztrák vonalakat kényszerítette járataik beszüntetésére, hanem a német postát még semleges hajókról is elvitte és megsemmisítette. A gyarmatainkkal való levélforgalmat egészen lekötötte s miután a német forgalom Oroszországon át és a szibériai vasúton el van zárva, a föld sok országával való összeköttetésünket legalább is igen megnehezítette. Angliának a tengerentúli postaforgalom feletti ezen uralma természetesen tengeri uralmának folyománya és avval áll vagy esik.

A hírek elterjedésére és a szellemi befolyásolásra nézve napról napra még sokkal fontosabbá vált a távíróforgalom; mert a míg a levelek megérkeznek,

addig az ország távolsága szerint egy vagy több hét is eltelik, és akkorra már a távirati sürgönyök alapján egy egészen határozott vélemény alakul ki, a mely már csak nehezen változtatható meg. Itt egész terjedelmében érvényesül az a mondás: habár a hazugságról és rágalomról később be is bizonyosodik, hogy csakugyan hazugság és rágalom, mégis mindig valami ragad az emberen. Ámde Anglia nemcsak magát a táviróforgalmat, hanem az arra alapított hírszolgálatot és a sajtót is inkább a kezében tartja, mint más népek. A hírszolgálatnak és a sajtónak korai nagy értékelése a nép kereskedelmi geniusáról tesz bizonyosságot, a mely egész közéletét és politikáját is áthatja; egy lényegében agrarius nép sohasem gondolt volna rá. A tengerentúli hírszolgálat a kábeltávírással közvetlen kapcsolatban fejlődött ki. A Dowerből Calaisba vezető kábel megnyitása után egy Reuter nevű kasseli német Londonba helyezte hírszolgálati irodáját és azt a jelentőség oly nagy fokára fejlesztette, hogy az egész földet körülhálózza és a hírszolgálatot mindenütt a legnagyobb részben kezeiben tartja. A hírszolgálatnak ránk nézve ellenséges szándékkal kizárólag angol érdekekben történt gyakorlása folytán ez a német ember által alapított vállalat nekünk bizonyára nagyobb kárt okozott, mint bármely más magánvállalat. A táviró hírszolgálat fölötti uralomhoz hozzájárul még az angol hírlapszolgálat nagymértékű tökéletessége, a mely minden országban jól fizetett s ennél fogva nagy befolyású levelezőkkel rendelkezik, továbbá a legtöbb fővárosban angol újságok alapítása és a külföldi újságok közvetett és közvetlen pénzügyi befolyásolása. Ha Angliának ezen vonatkozásban versenytársai vannak, akkor ezek mindenkor csak Francia-

ország, Oroszország és az Egyesült-Államok lehetnek, ellenben mi ezekre a dolgokra eddigelé még igen kevés súlyt fektettünk és a többi országok mögött maradtunk, úgy a mint a német flotta volt elmaradva 30 vagy 40 év előtt a nevezett országok flottája mögött. A hármasszövetség minket és szövetségeseinket hírszolgálatára és sajtó feletti uralma által a föld legtöbb országaiban erkölcsileg megölhetett volna és ezt a lehetőséget bőségesen ki is használta. A fegyverek háborúja mellett a „hazugság háborúját“ folytatta ellenünk.

VII.

Gazdasági világhelyzet.

1. Az angol nemzetgazdaság berendezése.

Az angoloknak az egész földkerekségén való elterjedésén, messzeterjedő országrészek állami birtokbavételén, a hajózás és a hírszolgálat feletti uralmán felül Anglia a maga világuralmát gazdasági tevékenységének és hatalmának köszöni. A két utóbbit nem lehet az előbbiekkal szemben magasabbra becsülni, mert teljes jelentőségüket általában csakis az a kapcsolat adja meg, a melyben az elsorolt többi tevékenységgel állnak: rajtok alapulnak és őket támogatják. E mellett nincs, vagy csak kis mértékben van szó olyan értelemben vett gazdasági világuralomról, hogy Anglia kényszeruralmat gyakorolna és idegen munka jövedelmét rakná zsebre; a gazdasági uralom ilyen fajtája általában már a múlté s ma még csak egyes gyarmatokban áll fenn; sőt az angoloké az érdem, hogy a korábbi idők súlyos bűnei után mindenestre legtöbbet tettek a rabszolgaság és általában a kényszermunka megszüntetésére. Anglia gazdasági hatalmát és más népeknek tőle való függését leginkább valamely ipari vállalkozónak a munkásaihoz való

viszonyához lehet hasonlítani. Ez pedig abban áll, hogy Anglia a nagyobb s kiválóan jutalmazó gazdasági ágakat kezeiben tartja s azokból a legnagyobb jövedelmet sepri be s egyidejűleg mértékadó befolyást gyakorol a többi országok és népek gazdaságára, a melyek alantasabb gazdasági ágak mellett maradnak meg s kénytelenek szűkös nyereséggel megelégedni és többé-kevésbé azért dolgoznak, hogy az uralkodó nép zsebét megtöltsék. A legnagyobb részben jogtalan, de tényleg meglevő hatalom és uralom ez.

Anglia gazdasági világhelyzetének történelmi fejlődését már megismertük és most már csak röviden akarjuk szemeink elé tárni. A gazdasági világuralom az Amerikába és a Kelet-Indiába vezető út felfedezése után a spanyolok és portugálok kezében volt. Az angolok éppen úgy, mint a francziák és hollandok, mintegy a XVI. század második felétől kezdve léptek közbe. Világgazdasági tevékenységük első korszaka főképen tengerirablásból állt, a melyet háborúban és békében a spanyolok és portugálok hajói ellen követtek el. A tengeri rablás kalózháború formájában nagy szerepet játszott a XVII. és XVIII. században is, az angoloknak a francziák és a hollandok ellen viselt háborúiban, sőt fontos részét teszi az angolok mai hadviselésének is, a mennyiben ezt nemcsak ellenünk, az ellenség ellen folytatja, hanem a dugárú elvételének ürügye alatt — a melynek fogalmát önkényesen kiterjesztette — a semlegesek ellen is. Csak később járult ehhez saját kereskedelmük. A kereskedelem legfontosabb és legjövedelmezőbb ága a rabszolgakereskedés volt még a XIX. század folyamán is. Anglia volt Amerika számára a rabszolgák főszállítója; a rabszolgakereskedésre irányuló kiváltság

megadása, több békekötésben kiválóan fontos megállapodás volt. Csak lassan lépett előtérbe a törvényes árúkereskedelem. Anglia ezzel lett tengeri és kereskedelmi állammá. A kereskedelemhez csatlakozott lassankint az ipar kifejlődése. Ez az a nagy lépés, a melylyel Anglia Spanyolországot és Portugáliát megelőzte: a nemes fémekért, fűszerekért és egyéb gyarmatárúkért, melyeket egyenesen a gyarmatoktól, Spanyolországtól és Portugáliától vásárolt, gyártmányokkal fizetett. Ettől kezdve Anglia világgazdasági helyzete többé nem csupán a hajózáson és kereskedelmen, hanem az iparon is nyugszik; most már iparállam is. Iparállami helyzetében azután — miként már láttuk — folyvást előrehaladó fejlődést ért el, a melynek három fokát különböztethetjük meg: az első a munkaszervezés és üzem másféle formája, a második a gépek alkalmazása és pedig elsősorban a szövőgépeké, a harmadik a gőz alkalmazása és ezzel a gyáripar kifejlődése. Csak ezen a harmadik fokon érvényesült Angliának köszénben és vasércben való gazdagsága, ellenben a korábbi fejlődés — eltekintve az éghajlatnak az emberre való általános befolyásától és a nép és állam kifejlődésétől — a fekvés és a partminőség előnyein alapult. Csakis ennek a két nagy természeti előnynek kapcsolata alapján nyerte el Anglia — Európa és az egész földkerekség minden országa előtt — a gazdasági rang-elsőbbiséget, a melyet a XIX. században bírt és a mely időnkint majdnem monopoliumszerű helyzetet teremtett. Ámde a kereskedelem és ipar útján elért nyereségből mindinkább több tőke halmozódott fel, a mely részint a kereskedelem és ipar gyarapítására szolgált, részint az országon kívüli gazdasági vállala-

tokban és külföldi kölcsönökben talált újabb elhelyező utakra, úgy hogy ezután az angol nemzetgazdaságnak egy újabb korszakát különböztették meg, a mely az előbbtől erős vonásokban eltér. Míg az előbbi korszakban a gazdasági munka másféle lett ugyan, de a vagyonszerzés alapja mégis mindig csak a gazdasági munka maradt, addig az utolsó korszakra nézve az a jellemző, hogy a tőke részben a saját maga számára szerezte vagyont a nélkül, hogy valaki személyes munkát végzett volna. Ezért nevezték Angliát hitelező államnak. Angliának tengeri és kereskedelmi, ipari és végül még hitelezőállammá való illetlen kifejlődése egyetlen volt a maga nemében. Kezdetben ugyan Európa többi atlanti-államai is hasonlóképen fejlődtek, de Anglia mögött visszamaradtak. Legújabbban Németország, az Egyesült-Államok és más nemzetek is bizonyos tekintetben hasonló útra léptek, de még nem érték utól Angliát és nem is tüntetik fel a kifejlődésnek ugyanazt a kiélesedett irányát és egyoldalúságát.

A gazdasági berendezésnek ezt a jellegét egészen világosan kell látnunk, mielőtt az egyes gazdasági ágakra rátérnénk, mert ezek sajátosságát csak ily módon értjük meg. A naturál gazdaság állapotában a termények feldolgozása a nyersanyagtermeléssel közvetlenül egybe van kapcsolva és a kereskedelem csak mellékes és alárendelt szerepet játszik. A forgalmi vagy a pénzgazdaságban az ipari termelés a nyersanyagtermeléستől elkülönül és a kereskedelem, mint a gazdaság egyik önálló ága járul hozzá. De ipar és kereskedelem egyformán csak a felépítményt jelentik, inkább csak kiegészítésül szolgálnak. Ellenben a tulajdonképeni iparállamban, miként azt a legtisztább

formában Anglia tünteti fel, a kereskedelem és ipar teljesen előtérbe lépnek, a nép legnagyobb részét táplálják, a melynek a nélkül tönkre kellene mennie, mely nem volna képes létezni, minthogy a népesség túlnőtt a természetes — vagyis helyesebben mondva — közvetlen mezőgazdasági élelmiszerforrások határain. A mezőgazdaság tehát már csak segítőszerv, a kereskedelemtől és ipartól függ s ezek kényszerítik rá minden sajátosságát. Az angol nemzetgazdaság különleges jellege tehát nem az iparnak önálló kifejlődésében áll, hanem abban, hogy az ipar nagyrészen a kivitel számára dolgozik s hogy élelmiszerek és nyersanyagok megfelelő mértékben hozatnak be. Tehát ellentétben áll a gazdasági önkielégítés vagy autarkia állapotával, a [melyben az ipar hasonlóképen magasra fejlődhetik, de nagy és tevékenységre képes mezőgazdasággal kapcsolja össze magát úgy, hogy az árucseré nagyrészen az országban megy véghez. Az Egyesült-Államok nemzetgazdasága bizonyos fokig ezt a jelleget hordja magán és erre törekszik az orosz is; a mi nemzetgazdaságunk középhelyet foglal el. Anglia azért nyerte el különleges gazdasági jellegét, mert ipara a tengerentúli kereskedelem alapján fejlődött ki és ezt megengedhette magának, mert az Atlanti-Oceán melletti fekvésénél, jó partminőségénél, s az egész országnak a partokról való könnyű megközelíthetőségénél fogva könnyebben és sokkal olcsóbban szerezhethet be tengerentúli országokból élelmiszereket és nyersanyagokat, mintha azokat otthon, csak mérsékelten kedvező éghajlata alatt termelné és mert tengeri uralmánál fogva nem kell félnie vagy legalább eddigelé nem hitte, hogy félnie kell attól, hogy a behozatalt meg is lehetne akadályozni. Az an-

gol nemzetgazdaság jelenlegi állapota tehát Anglia fekvésén és partminőségén nyugszik és csak tengeri uralma által látszik biztosítottnak.

Ennek a gazdasági állapotnak felel meg a kereskedelmi és vámpolitika. Nem szabad ezt, miként gyakran történik, a fejlődés tulajdonképeni okának tekinteni; más népnél és más országban nem szülne ugyanaz a politika ugyanolyan eredményt. Valamely meghatározott politika mindig csak akkor eredményes, ha a nép természetes viszonyain alapuló érdekeknek megfelel és ha az állam által keresztülvihető. Anglia fejlődésének menete szerint a kereskedelmi politika három korszakát különböztetjük meg: A kereskedelmi és ipari uralomért folytatott háború ideje, a mely a merkantilismus politikájának ideje Angliában éppen úgy, mint Francziaországban és más országokban; rendszabályai a hajózási akta, a védővámok és más állami kedvezmények voltak. Miután azonban az angolok a kereskedelmi és ipari uralomra eljutottak, s a hajózás, a kereskedelem és az ipar magukban véve is oly erősökké váltak, hogy semmiféle versenytől nem kellett félniök, védővámokra és egyéb állami védőeszközökre többé nem volt szükség, sőt mindezek tehernek bizonyultak, miután a termékeket szükségtelenül megdrágították, az előrehaladást meggátolták és életképtelen ipari ágakat tartottak fenn. Elérkezett a szabadkereskedelem ideje, melynek hordozója a manchester-iskola volt. Nemcsak az ipari vámok szűntek meg, hanem hosszú, kemény harcz után 1846-ban a gabonavámokat is megszüntették, minthogy a nép olcsó élelmezése — különösen az iparos munkásságé — fontosabbnak látszott, mint a mezőgazdaság fenntartása; csak kevés dologra, kiváltképen fenyűzési

czikkekre maradtak meg a vámok, a melyeket azonban nem védővámoknak, hanem pénzügyi vámoknak kell minősítenünk. Ámde a többi országok felébredő versenye a szabadkereskedelmi tan feltétlen uralmának véget vetett. A különböző iparágak érdekei — úgy látszik — szétágaznak, a manchesteri gyapotipar érdekei inkább a szabad kereskedelem mellé, a birminghami fémiparé pedig inkább a védővámok mellé sorakoznak. Még fennáll a szabadkereskedelem, de erős újmerkantilista agitálás jött létre a védővámok mellett; már a háború előtt hoztak némely rendszabályt angol termékek védelmére idegen termékekkel szemben és a kereskedelmi háború, a melyet Anglia a háború kitörése után ellenünk kezdett, arra enged következtetni, hogy kereskedelmi politikája a háború után kizárólag a verseny és védekezési rendszabályok jegyében fog állani.

2. Egyes gazdasági ágak.

a) Mezőgazdaság.

Csak most térhetünk rá az egyes gazdasági ágak méltatására, a melyeket azonban nem teljesen, hanem csak abban a terjedelemben kell tárgyalnunk, a milyenben azok az angol világuralomra jelentősek. A mezőgazdaság, a mivel a tárgyalást megkezdjük, az angol világuralomban bizonyára nem activ, hanem csak passiv szerepet játszik; nem termel a kivitel számára, hanem csak a hazai szükségletre, de ezt sem elégíti ki távolról sem úgy, hogy erős behozatalra ne volna szükség. A mezőgazdaság tehát csak annyiban jön tekintetbe, a mennyiben helyzete

Angliának a külföldtől való függési viszonyát állapítja meg.

Minden ország mezőgazdasága két feltételtől függ: az ország természetének közvetlen feltételeitől, t. i. az éghajlattól és a talajtól, s a gazdasági berendezéstől. Hiba, ha némely földrajzi író csak a közvetlen természeti feltételeket hangsúlyozza és a cultura fokát mellőzi. De éppen olyan nagy hiba, ha sok nemzetgazda csak az ország gazdasága általános jellegének befolyását hangsúlyozza és a természet különbözőségét kevésre becsüli; éppen az angol mezőgazdaság tárgyalásánál vétettek gyakran ez ellen.

A brit szigetek éghajlata a mezőgazdaságnak és különösen a gabonatermesztésnek nagyrészen nem kedvez. Irland és a fősziget egész nyugati része nagyon nedves, északi Skótország s ezenkívül a hegyek és hegyvidékek a gabonatermesztésre igen zordak. Csak Anglia déli része alkalmas rá éghajlatánál fogva, úgy hogy e vidéknek korábban virágzó gabonatermelése volt. A talaj azonban itt is csak részben jó. A mészből és krétából összetett hegyhátaknak a nedvességet átbocsátó száraz talaja épp oly kevésbé jó szántóföld, mint a sváb Alb felsőrétege. Volt idő, a midőn a gabonatermelés általános gazdasági okokból az angol síkföld egész keleti részére kiterjedt; de mégis csak rosszul jövedelmezett és mindinkább igazolta a természethez való alkalmazkodás szükségességét, úgy, hogy a gabonavámok megszüntetése után ezeken a száraz hegyhátakon felhagytak a gabonatermesztéssel s a legelő gazdasághoz és az állattenyésztéshez tértek vissza.

A brit nemzetgazdaság általános jellege miatt nemcsak alászállt a mezőgazdaság jelentősége, de még

azonfelül meghatározott irányt is vett. Minthogy pedig nemcsak a tropusoknak és általában a déli országoknak, hanem még a mérsékelt égövnek termékei is nagyrészen éppen oly jól és olcsón, sőt jobban és olcsóbban szerezhetők be a külföldről s a behozatal háborús időben is biztosnak látszik; ez okból irányadónak fogadhatjuk el a mezőgazdaságban is a nemzetgazdasági törvényeket, még pedig úgy, a mint azok a Thünen-féle törvények általánosításán alapuló termelőhelyek tanában foglaltatnak és egészen azon termékeknek szentelhetjük magunkat, a melyek legkevésbé szállíthatók, vagy a legjobban jövedelmezők és úgy a tőkére, valamint a munkaerőre vonatkozó magasabb igényeik folytán az általános gazdasági viszonyokhoz legjobban hozzáillenek. A földkerekség összes többi országaiban a nép táplálásának főrészt az ország saját mezőgazdasága szolgáltatja, úgy hogy mezőgazdasági termények behozatala csak pótlásul szolgál; ellenben az angol mezőgazdaság a gabonatermesztést jóformán elejtette és erejét a mezőgazdaságnak csak egynehány ágára pontosította össze.

Az első ténykörülmeny, a mely a brit szigetek mezőgazdaságában s egyszersmind tájképein szemünkbe ötlük, az erdőnek és erdőgazdaságnak rendkívül csekély terjedelme, sőt majdnem teljes hiánya s ennek ellenében a pusztáknak és természetes réteknek nagy kiterjedése. Már fentebb fejtegettük azt a kérdést, vajjon a brit szigetek természetes állapotukban mily terjedelemben voltak erdővidékek, a nélkül, hogy biztos eredményre jutottunk volna; de arról mégis meggyőződünk, hogy az erdőnek nagykiterjedésűnek kellett lennie, miután az éghajlat erdei éghajlat. A tör-

ténelem folyamán az erdőket az összes nyugateurópai országokban erősen irtották; ámde a míg kivált Németországban a jól kifejlesztett erdőgazdaság által az erdőket messze kiterjedésben újból helyreállították, úgy hogy a Németbirodalomban mai napság körülbelül a terület negyedrészt erdő foglalja el, addig a brit szigeteken nem így volt. Ennélfogva — miként ez a felületes elmélkedés mellett gyakran megesik — nem szabad gondolkodás nélkül kárhoztató ítéletet mondani, hanem az eltérő éghajlati és gazdasági viszonyokból kell a különbséget megmagyarázni. A brit szigeteken az erdő a természet háztartásában nem tölti be azt a szerepet, mint a szárazföldön, mert a nagy nedvesség és a csapadékok természete miatt — a melyek inkább mint országos esőzés és nem mint heves záporosó jutnak a földre — az erdő az esőzésnek nem szüksépképeni szabályozója. Angliának gazdasági szempontból nincs erdőre szüksége, mert a fát a Skandináv-félszigetről és Észak-Amerikából olcsóbban szerezheti be. Ámde így gazdasági függésbe jut ezen országoktól. Bizonyos tekintetben a puszták és rétek pótolják az erdőt, mert miként az erdők, ezek is a szabad természet kiegészítő részét teszik. Német ítélezők csipősen gáncsolták Nagybritanniában a szárazföldnek és rétnak pusztasággá való gyakori átváltoztatását. Abban természetesen igazuk van, hogy a gazdasági érdeket a sportnak áldozzák fel s az országot ekként elnéptelenítik; de hát nálunk is átváltoztattak némely szántóföldet — a mely rozsoszul jövedelmezett — erdővé! Olyan országnak, a melyben a városi lakosság erősen túlsúlyban van, a szabad természet jellegével felruházott nagy területekkel kell rendelkeznie. Főképen azt lehet gáncsolni, hogy Ang-

liában a szabad természet többnyire nem szolgál az egész nép javára, hanem a földbirtok körül van kerítve és a nagybirtokosok és barátaik haszonélvezetének van fenntartva.

A brit mezőgazdaság körében a második nagyon fontos ténykörülmeny a földművelés háttérbe vonulása, a réteken és a legelőkön nyugvó állattenyésztéssel szemben. Az éghajlat és talaj által ez utóbbi kétségtelenül nagyobb kedvezésben részesül, mint a földművelés és ezért a főszerep vitelére mutat hajlandóságot. Korábban ez már egyszer megesett, a midőn a flandriai és később a hazai posztóiparnak volt nagy gyapjúsükséglete. A népesség szaporodásával és élelmezési szükségleteinek emelkedésével azonban a földművelés ismét túlsúlyra emelkedett, mígnem a világ-gazdaság és szabadkereskedelem korszakában a természeti feltételekhez való alkalmazkodás újból teljes érvényre juthatott. De most már többé nem a gyapjűnyerés céljából űzött juhtenyésztésről van szó, a mely a modern világ-gazdaságban a legtávolabb fekvő gyarmatokba szorult vissza, hanem a hústermelés céljából kiválólag belterjesen űzött szarvasmarha- és juhtenyésztésről. Minthogy az angol gazdálkodó kifejezetten ügyes az állattenyésztés körül, nagysúlyúvá és kiváló minőségűvé tudja hizlalni marháját. Nem igazságosak tehát az angol marhatenyésztéssel szemben némelyek, midőn ezt — miként gyakran megtörténik — a marhák száma után ítélik meg; mert itt az egyes állat — szó szerinti értelemben — sokkal súlyosabb, mint legtöbbször a szárazföldön. A majoros-üzemnek, — kivéve London és a nagy gyárvárosok szomszédságát — kisebb a jelentősége. A marhatenyésztésnek e túlnyomó szerepe mellett háttérbe vonulnak a szántóföl-

dek a vidéken, éppen úgy, miként Schleswig-Holsteinban is túlsúlyban vannak a rétek és legelők, a melyeket sövénynyel kerítenek be s szarvasmarhák, lovak és juhok élénkítenek.

A kertészet és földművelés körében — vidékek szerint — elég nagy a különbség. Délkeleti Angliában a gabonatermesztés és kiváltképen a búzatermesztés túlnyomó, habár a legelőnek használt ugarral és a kapásnövények művelésével szemben folyton területet veszít is; az angol ember kenyérnek valója a búza. Az árpa — leginkább a sörárpa — termesztése is jókora a délkeleti rész száraz vidékein, s helyenkint a gabonaföld 40%-át foglalja el. Hüvelyes veteményeket is termesztene s különös jellemzője az angol mezőgazdaságnak a kerek répa (Turnip) és kelkáposzta nagyban való termelése, míg a czukorrépa-termesztés nem kapott lábra, mivel mégis csak kevés napfényben van része. A déli partok védett helyein kiváltképen nagy főzeléktermesztést űznek és Kentben a komlót termelik hasonló terjedelemben, mint Franciaország némely vidékein a bort, t. i. a gabonaföldek területének egynegyed részén. Észak-Angliában, a hol a gazdaság inkább rétgazdaság, a rétek és a takarmánynövények gyakran nagyobb területeket foglalnak el, mint a gabona és a leginkább termesztett gabonanemű többé nem a búza, hanem a zab. Még nagyobb túlsúlyban van ennek termesztése Skótországbán, a hol a zabdara a tulajdonképeni nemzeti eledel. Írlandban — a nedves éghajlatnak hasonló irányban ható befolyása miatt — a gabonatermesztés a burgonyatermesztés mellett általában háttérbe szorul; a burgonya főtáplálékul szolgáló termény és a 40-es években fel lépett burgonya-betegség rettenetes éhínséget okozott,

a mely az íreknek Észak-Amerikába való erős kíváncsi-
dolására és az ország elnéptelenedésére adott alkal-
mat. Ulsterben a vászonszövés alapjául szolgáló sok
lent termesztnek. Nagyon jelentős Irlandban — mint
a törpegazdaság következménye — a sertésitenyésztés,
a mely Angliában és Skótszágban aránylag csekély
szerepet játszik.

Az angol mezőgazdaság jobb és többre képes,
mint nálunk gyakran elképzelik. Nem mindig veszik
nálunk tekintetbe azt, hogy a brit szigetek nagy része,
hegységei és éghajlata miatt, nem alkalmas a mező-
gazdaságra vagy legalább is a földművelésre, s hogy
azok a területek, a melyek pusztaságok, Németország-
ban is nem szántóföldek, hanem erdők helyén vannak;
a pusztát az erdő helyettesítőjének kell tekinteniünk.
Persze, helyes az is, hogy a legelőknél a vadászte-
rületek javára korlátokat szabtak; azonban egészben
véve ez mégis csak a hegyvidékeken van így. Ennek
ellenére az angol mezőgazdaság mégis olyan korláto-
zásnak van alávetve, a mi Angliának világ-gazdasági
állására nézve nagyon fontos körülmény. A föld nem
elegendő a népesség táplálására, mert ez a hajózás,
kereskedelem és ipar folytán messze túlnőtt az élel-
mezési lehetőség körén s kiváltképen nem képes
elegendő gabonát szolgáltatni, mert a nedves éghaj-
lathoz és a kelendősségi viszonyokhoz mértén a gabona-
termesztés elhanyagolásával a marhahízlalás lép elő-
térbe; mai napság a hússzükségletnek mintegy felét
fedezi, de a negyedrészt sem az angol népesség
gabonaszükségletének. Anglia tehát arra van utalva,
hogy a mezőgazdasági termékeket kívülről szerezze
be és ha ettől elzártnék, katastropha állana be s
népessége nagyon erősen, talán felényire is leapadna.

Az angol politikának tehát az a legfőbb kényszerítő parancsa, hogy egy vagy más módon gondoskodjék az élelmiszereknek kívülről való beszerzéséről, ez azonban a tengerek fölötti uralom helyett másként is lehetséges volna. Jövőre nézve természetesen megvan a lehetősége annak, hogy a legelők és rétek egyrészét ismét szántóföldekkel pótolják s hogy a modern mezőgazdasági technika útján azoknak nagyobb jövedelmezőséget adjanak. Ezáltal azonban a mezőgazdasági termelésnek inkább elodázása, mintsem igen nagymértvű szaporítása történnék és a külföldtől való függés nem szünnék meg. A főteny körülmény továbbra is fennmaradna, hogy t. i. a szigetek népessége magából az országból nem táplálható s hogy a külföldi behozatal elzárása esetén éhínség és nagy halandóság állana be.

b) Tengeri halászat.

Az angol nép táplálkozása kérdésében mindenestre nem szabad csupán a mezőgazdaságra szorítkoznunk, hanem tekintettel kell lennünk a vízgazdaságra is. A folyókban és tavakban való horgászás kivált a skót földön, kedvelt sport, de a népesség táplálására nézve aránylag kevésbé jöhet tekintetbe. A tengeri halászat azonban bizonyára lényegesen hozzájárul ahhoz és a külföldi kivitel számára is dolgozik. Különösen három körülmény kedvez a halászatnak: az északi tengerek halbősége, a halászat céljaira használható kikötők igen nagy száma és a kis távolság a partoktól a belföldre, a mely már korán, még a vasutak kora előtt lehetővé tette, hogy friss halat küldjenek a belföldre, nemkülönben azt is, hogy a

halak és egyéb tengeri állatok az angol nép általános élelmiszeréül szolgáljanak; holott nálunk a bel-föld lakossága — sajnos — még mindig nem akarja fogyasztásukat megszokni. A halászgőzösök alkalmazása és a vasúti szállítás kifejlődése által a hal-kereskedelem és a halfogyasztás még élénkebbé vált. A halászat nem csupán parti halászat, hanem már régóta nyílt tengeri halászat is. Legfontosabb a heringfogás az Északi-tengeren. A délnyugati partokon, éppen úgy, mint Bretagne partjain, sardinia-halászatot űznek. Az osztriga-tenyésztés kivált a Themse torkolatánál jelentős. Angol halászok nagy részt vesznek az új-foundlandi homokpadon való halászatban. 1911-ben összesen kereksszámmal 3500 halászgőzös és 21,000 halászatot szolgáló vitorlás bárka volt 102,000-nyi legénységgel: ehhez járult még jelentős számú ember, a kik a becsomagolásból és a halszállításból élnek. A jövedelem 1912-ben a tőkehalon kívül 1.182,000 tonnára terjedt, 250 millió márka értékben (bőven számítva). A kivitt hal és halconservek értéke ugyanazon évben 135 millió márka volt, a melyből a heringre 100 millió esik. Az összehasonlítás végett hozom föl, hogy az angol halászati készítmények kivitele nem marad sokkal hátrább értékre nézve a francia bor-kivitelnél s körülbelül a felére rúg a mi répacukor-kivitelünknek. Ebből ismerjük meg az angol tengeri halászat nagy jelentőségét a népelelmezésre és a nemzetgazdaságra nézve.

c) *Bányászat.*

Annál a gazdagságnál azonban, a melyhez Anglia a körülfekvő tengerek állatvilágából jut, sokkal nagyobb az a gazdagság, a melyet a földből merít. Egy értékes ércszel, az ónnal lépett be először Anglia a világkereskedelembé; ez volt az a csalétek, a mely a phöniciiaiakat idevonzotta és Angliát az ókor cultur-világával összekapcsolta. Az ón és az ólom az egész középkoron át a legújabb időkig nagy szerepet játszottak, s mai napság is egy ásvány — most már azonban nem fém, hanem a kőszén — tekinthető az angol nemzetgazdaság elsőrendű alapjának.

Az óntelepek a fősziget délnyugati végén Cornwall vidékén vannak, részint közvetlenül a tenger mellett, részint a parttól valamivel beljebb. De éppen azért, mert már a vájás oly régi, mindig beljebb kellett hatolnia a mélységbe és mindig nehezebbé és költségesebbé vált. Ehhez járult újabban a sokkal gazdagabb ónércztelepek felfedezése Boliviában, Bangka és Billiton szigetén, Ausztráliában és legújabban Malakkában. Ezzel az angol óntermelés teljesen háttérbe szorult és mai napság nem egészen 5%-a a földkerekség összes termelésének. Értéke a bányákban körülbelül 16 millió márka. A rézérczek kinyerésére nézve is — a melyek hasonlóképen Cornwallban, ezenkívül Wales északi részén és Anglesea szigetén találhatók — Anglia állott a világtermelés előterében; itt ugyanis az amerikai termelés az angol termelést egészen háttérbe szorította. Még valamivel fontosabb az ólomérczekre irányuló bányászat Walesben és az északi angol hegységekben. Mai napság tulajdonképen az ércz kitermelésére nézve csak a vasérczekre

irányuló és az egész szigeten elterjedt bányászatnak van nagy jelentősége, a mely kerekszámban 80 millió márka értéket termel. A vasércz az egész szigeten el van terjedve. Kinyerésének főhelye a tüzelőanyaggal váltakozott: régebben az erdőterületeken a szénégetőkemenczék közelében feküdt, később a kőszénbányák közelébe vonult. Ámde többé távolról sem elegendő Anglia szükséglete kielégítésére. Anglia tehát majdnem minden érczre nézve a behozatalra van utalva.

Egészen más helyet foglal el a kőszénbányászat. Tévedés, ha néha ebben keresték az angol nagyság. okát; mert nemcsak a hajózás és kereskedelem, de még az ipar is régebbiek, mint a kőszén kinyerése, a melyet csakis ezek keltettek életre, midőn az ipari tömegtermelés az emberi kézimunkánál jobb hajtóerő után nézett. Ámde a kőszéntermelés mégis csak az angol iparnak és vele Anglia gazdasági világhelyzetének szükségképeni alapjává lett, a mely nélkül elsatnyult volna. Anglia kőszénben bizonyára nem a leggazdagabb országa Európának és még kevésbbé a föld kerekiségének, de kőszene legelőször jutott jelentőséghez, minthogy a gazdasági kifejlődés révén itt keletkezett az arra irányuló szükséglet. Nagyrészen igen jó minőségű is az angol szén s az az előnye, hogy a legtöbb telepe a tengerhez közel, sőt részben közvetlen a tenger mellett, vagy a tengerfenék alatt fekszik. A brit kőszén továbbítása — a melynek főbb területeit a természeti feltételek tárgyalásakor ismertettük — még mindig állandó emelkedésben van és mai napság évenként 275 millió tonnára rúg, $2\frac{1}{4}$ milliárd márka értékben. De a földkerekség összes termeléséhez arányítva hanyatlott. Míg az évszázadfordulón az összes termelést annak felével túlha-

ladta, mai napság a Németbirodalom termelése vele egyenlő, habár kőszene nem is olyan jó minőségű és a bányaműveknek messze bent a belföldön való fekvése miatt — legalább a kivitelre nézve — hátrányban van. A kőszénkivitelben Angliát mások még mai napság sem haladták túl, mert ez évenként körülbelül 70 millió tonnára rúg $\frac{3}{4}$ milliárd márka értékben. Majdnem az egész föld kerekiségén angol kőszén szállítás gőzösökkel találkozhatunk; a legtöbb kőszén déli Wales nagy kőszénterületéről való és Cardiffban rakják hajóra, a melynek e miatt a brit szigetek kikötőinél háromszorta nagyobb hajóforgalma van. New-Castleból és a Tyne melletti szomszédos kikötőből Londonba, Skandináviába és Észak-Oroszországba visznek ki kőszén. A többi kőszénterület kőszénkinyerése egészen az ipar szolgálatában áll. Egyes területek — különösen a Dél-Staffordshirei — állítólag a kimerülés felé közelednek; de egészben véve még hosszú időre is van elég kőszén és a technika változatossága és feltalálói ereje mellett feltételezhetjük, hogy idők folyamán módot fog találni a technika arra, hogy feladatát kevesebb kőszénfogyasztással oldja meg. A mi német kőszéntelepeink állítólag gazdagabbak és ennél fogva nagyobb tartósságot ígérnek; ámde nem akarunk az angol kőszéntelepek kimerülésére várakozni, hogy Angliával egy sorba helyezkedjünk és hogy az ipar terén túlsúlyra jussunk.

A többi ásvány közül az angol világgazdaságra nézve a staffordshirei porcellánföld, a borrowdalei graphit Cumberlandban és a cheshirei kősó jönnek még talán tekintetbe. Miként a kőszénnel, úgy itt is a tengerhez közel levő helyzet kedvező voltát tapasztaljuk.

taljuk, ennek folytán a kőszót olesón, majdnem miní hajóballastot lehet távoli országokba elszállítani. Magukban véve az angol sótelepek nagyon is a német sótelepek mögött állanak; nevezetesen nélkülözik az oly fontos kálisókat.

d) Ipar.

Az angol iparnál két, időben és helyben különválasztott és jellegére nézve egymástól eltérő fejlődési folyamatot különböztethetünk meg. Az angol ipar régibb fejlődése a XVI-dik századra, sőt első alakulataira nézve még korábbi időre esik; eleinte flamand, később pedig hugenotta bevándorlók üzték. Székhelye főképen keleten, Norfolk és Suffolk vidékein van és az ottani krétamagaslatokon levő juhtenyésztéshez csatlakozik; a míg korábban a gyapjút Flandriába vitték ki, most a posztószövés angol földön terjedt el. Midőn a gőzgépek korában az ipar székhelyének feltételei átalakultak s a földművelés egyúttal a juhtenyésztést is kiszorította, ez az ipar megszűnt, vagy kelet felé a yorkshirei West-Ridingbe vonult, a hol jobb vízerő és kőszén állott hajtóerőként rendelkezésre. A második fejlődési folyamat, a melyhez a jelenlegi ipar is tartozik, a XVIII. századdal kezdődik: a tengerentúli hajózáshoz csatlakozik, nagyrészen külföldi nyersanyagot dolgoz fel és az olesó munkára és a pennini hegység vízerőire támaszkodik. Itt következett be aztán az átmenet a kézimunkáról a gépmunkára és a gőzgépre, a melyen a mai nagyszerű, modern fejlődés nyugszik. Ezzel ismét megváltoztak az ipar székhelyének feltételei. Kőszén és vasércz lettek az ipar alapfeltételeivé; ezért kereste

fel az ipar azokat a gazdag kőszételepeket, a melyek a hegység nyugati, valamint annak keleti lábánál egyformán találhatók. E közben olyan munkafölosztás ment végbe, a mely a nyersanyagok beszerzésétől függ. Az Atlanti-oczeán felé fekvő nyugati részben különösen azok az iparágak kaptak lábra, a melyek tengerentúli nyersanyagokkal dolgoznak, névszerint a gyapotipar, míg ellenben azok az iparágak, a melyek a régibb iparból fejlődtek ki és elsősorban hazai nyersanyagokat használhattak föl, inkább a keleti részen honosodtak meg.

Hogy ne csak képet rajzoljunk a mai ipar nagyságáról, de hogy tulajdonképeni lényegét is megismerjük és tartósságát megítéljük: alapfeltételeit kell megvizsgálnunk.

A brit ipar első alapfeltétele a szigeteknek az Atlanti-oczeán mellett előtérben levő fekvése, jóminőségű partokkal köröskörül és az egész mögöttes vidéknek a partoktól való csekély távolságával. Ebből az okból a fuvarbérek alacsonyak, a nyersanyagok és élelmiszerek az iparosnépség számára könnyen beszerezhetők s a gyártmányokat a fuvarbérek csak kevéssé drágítják meg. Jóllehet Anglia az Atlanti-tenger melletti országokkal szemben, nemkülönben a suezi-csatorna megnyitása után most már a Középtenger melletti országokkal szemben is valamivel hátrább fekszik, a mi természetesen az út meghosszabbítása — és a költségeknek ettől feltételezett emelkedése miatt — bizonyos különbséget okoz, mindazonáltal a tengeri fuvarbérnek ekként előállott különbsége csekély és nem döntő jellegű. Anglia ezáltal semmiképen sem jutott hátrányos helyzetbe, mint a hogy Németországot sem akadályozza a békés

A verseny terén a tengertől való nagyobb távolsága; ez a háttérben létel tulajdonképen csak háborúban fontos, mert lehetővé teszi Angliának, hogy a német kereskedelem útjait elzárja. Sokkal fontosabb és egyenesen döntő fontosságú volt korábban az egész országnak a tenger felől való könnyű megközelíthetősége: a kőszételepek és az ipar összes alkalmas székhelyei vagy közvetlenül a parton, vagy a parthoz nagyon közel fekszenek. Ezért fejlődhetett ki az ipar már a vasúthálózat kiépítése előtt is, míg a német belföldön csakis a vasút tette lehetővé az ipar kifejlődését. Ez volt oka az angol ipar hosszú éveken át tartó elsőségének a német ipar fölött. Ámde ez a kedvezmény — miként az angol geographus Chisholm helyesen fölismerte — a vasútügy kifejlődésével mindinkább csökken, habár azon iparágakra nézve, a melyek tengerentúli tömegtermékeket dolgoznak föl, (a milyen a gyapjú), az mai napság is jelentős. Némely vonatkozásban, kiváltképen az értéktermékekre nézve, a szárazföldi fekvés még előny is, mert a szállítás alkalmával fölöslegessé teszi az átrakodást s mert a vasúti szállítás gyorsabb és biztosabb tengeren való szállításnál. Az alpesi vasutak kiépítése a német árúk előtt utat nyitott a Közép-tenger országaiba.

A brit ipar második alapfeltételét a gazdag kőszételepek adják meg. Még mai napság is alapjául szolgálnak az angol nagyiparnak és a legtöbb iparterület — tulajdonképen a londoni sajátsterü ipar kivételével — elég közvetlenül csatlakozik a kőszételepekhez. Hogy a francia és még inkább az olasz ipar az angol ipar mögött elmarad, annak a csekély készlet, sőt a kőszénben való határozott szegénység

az oka. Ellenben Németország, az Egyesült-Államok és Kína éppen oly gazdag vagy még gazdagabb kőszéntelepeikre nagyszerű ipart alapítottak, vagy fog-nak alapítani. A villamosság alkalmazása által a kőszén, mint az ipar hajtóereje, mindenestre elvesztette monopoliumát és némely ország, a mely vízerőkben gazdag, mint például a Skandináv-félsziget, Svájc és Itália is, ezekben nyertek kárpótlást; de a kőszén még valószínűleg hosszú ideig marad az ipar legfontosabb alapfeltétele és ennél fogva Anglia sok más országnál kedvezőbb helyzetben lesz.

A kőszéngazdagsággal együtt jár a vasérczekben való gazdagság, a melyek a modern iparra nézve hasonlóképen nagyon fontosak. Különös szerencse, hogy a vasérczek közvetlenül a kőszén szomszédságában vannak, sőt sokszor ugyanazon aknából szállíthatók, úgy hogy külön szállítási költséget nem okoznak. De az ipar hatalmas emelkedése folytán a brit vasércztelepek mai napság többé nem elegendők a szükséglet kielégítésére. Ámbár több mint 80 millió márka értékű vasérczet adnak (1911), mégis nagyobb tömeget, és pedig felénél többet, kívülről, Spanyolországból kell beszállítani. Ma tehát a vasérczek dolgában a brit ipar gyöngeségét, t. i. a hazai nyersanyagok elégtelenségét tapasztaljuk. Hasonlóképen áll a dolog az összes többi érczekkel is, a melyek korábban szintén elegendő mennyiségben voltak az országban, ma azonban külföldről kell őket behozni. A növényi és állati nyersanyagokat is ma csak a legkisebb részben nyerik az országban. A tropusi és subtropusi, vagy általában a déli mezőgazdaság termékeire nézve, milyenek a gyapot, juta, selyem stb., ez magától értetik; de a gyapjút is — a melynek

hazai termelése az első lökést adta Angliában az ipar meghonosodására —, a lent és a mérsékelt égöv egyéb anyagszereinek sokkal túlnyomóbb részét is kívülről hozzák be. A nyersanyagok ezen hiánya az amerikai és az orosz iparral szemben, de még a francia és az itáliai iparral szemben is — melyek több hazai nyersanyaggal dolgoznak — kétségtelen hátránya az angol iparnak, mely ebben a tekintetben eléggé hasonlít a német iparhoz. A nyersanyagoknak kívülről, többnyire tengerentúlról való beszerzése nemcsak árúdrágulást okoz, a mely különböző anyagoknál többé-kevésbé jelentékeny, hanem ezenfelül bizonytalan helyzetet is teremt; adott esetben pedig a behozatalt megakadályozza s az ipari munka megszüntetését, sőt az ipar kiéheztetését okozhatja. Ez az oka, hogy miért kell Angliának oly nagy súlyt helyeznie a tengeri hajózás biztonságára és a tengerentúli országokhoz való viszonyaira. Ezt a szempontot a többi országokhoz való gazdasági vonatkozások fejtegetésénél még továbbra is vizsgálatunk tárgyává kell tennünk.

Nagy előnye az angol iparnak sok más ország, de semmi esetre sem minden más ország fölött s legkevesebbé mifölöttünk és az Egyesült-Államok fölött népességének jelleme, a mely éppen úgy szüli az erélyes és előrelátó vállalkozókat, mint a derék és intelligens munkásokat. Itt közelebbről a népesség azon tulajdonságairól van szó, a melyek a zordabb északi éghajlat alatt, a természettel való erősebb küzdelmen, a táplálékra, ruházatra és lakásra irányuló fokozott szükségleteken s egyszersmind a házban való életnek és munkának állandóbb megszokásán alapulnak. Ezeket a tulajdonságokat még fokozta a puritán

életnézet s szinte egyetlen gyűjtőpontba gyűjtötte össze őket. Majd később a magasabb szellemi cultura befolyása is javára vált a népesség teljesítőképességének. És miután a népek ezen tulajdonságai, úgyszintén a természetadta föltételek és a világban elfoglalt gazdasági és politikai helyzet alapján az ipar már egyszer felvirágzott és eredményesen működött: az ipari vállalkozók és munkások osztálya előnyös helyzetének a gyakorlat és a gazdag jutalom által mindinkább meg kellett erősödnie, miután a vállalatoknak sikerült a munkásságot nyomorából kiemelni és neki a munka jövedelméből növekvő részt biztosítani. Az angol munkás magasabb munkabért húz, mint a legtöbb ország munkása, névszerint magasabbat, mint az orosz és keletázsiai munkás, de azután nagyobb is a teljesítőképessége, úgy hogy munkája végre is nem drágább, de inkább olcsóbb. A vállalkozók és hivatalnokaik minden tekintetben gazdag tapasztalásokat gyűjtöttek és ekként sokáig megelőzték a többi nemzeteket, a melyek csak lassan jutottak nyomukba; ámde a monopoliumból helytelenségek is származtak, a melyekben az angol ipar egy ideig leledzett is és úgy látszik, mintha az angol munkásság, valamint az angol ipar vezetése is vesztegelne s ez által némely országgal — névszerint Németországgal és az Egyesült-Államokkal szemben — némileg hátrányos helyzetbe jutott volna. Rathenau — a ki jó szakértő — megjegyzi, hogy Angliában ritkán találunk olyan gyári berendezéseket, a melyek mintául szolgálhatnának, sőt inkább gyakran nagyon is kezdetlegesek. Az angolok mai napság nagyobb igényeket támasztanak az étellel szemben s kevesebb munkát teljesítenek, mint azelőtt. Elfoglaltak egy bi-

zonyos routine lránt, magukhoz engedik jönni a vevőket, az árút saját ízlésük és belátásuk szerint készítik el, a helyett, hogy a vevők ízléséhez igazodnának, s nem is haladnak eléggé előre a gyártási módszerek terén sem. Úgy látszik, hogy az amerikai ipar fölötte áll az angol iparnak vállalkozási szellemére, feltalálási erőre s nagyban való szervezésére nézve, a német ipar pedig fölötte áll a műszaki módszereknek a tudományon nyugvó tökéletesítése, a munkásságnak az általános védkötelezettségen nyugvó nagyobb fegyelmezettsége és még nagyobb igénytelensége által. Az első alapfeltételből magyarázható meg, hogy az angol ipar éppen azon iparágakban maradt hátra a német mellett, a melyek leginkább nyugosznak a modern tudományon, nevezetesen az aczélkészítésben, a vegyi iparban, különösen a festékekben és gyógyszerekben, a villamosiparban és a pontos műszerkészítésben. Tehát úgy látjuk, hogy az angol iparnak ezen — mondhatni — pszichológiai elsőségét is elérték a többi népek.

Összehasonlítva Angliát olyan országokkal, minő Oroszország, természetesen nagy kedvezményei az angol iparnak: a jogbiztonság és a nem hivatalos adózásoktól való mentesítés, a melyek az államhivatalnokok zsebébe folynak. A munkásoknak a katonai szolgálat alóli fölmentése az összes szárazföldi országokkal szemben mindenesetre könnyítést jelent, a mi azonban a katonai nevelés és szervezet hiánya miatt talán hátrányossá is vált — bár ilyen dolgokat beható ismeret nélkül nehéz megítélni — és hátrányos volt végül a socialis gondoskodás eddigi elmaradottsága is.

Nagyon fontos tényező Anglia és gyarmatai népes-

ségének nagysága és vásároló ereje, mert habár az angol ipar termékeit idegen termékek előtt előnyben nem is részesítik, mindazonáltal a térbeli közelség, vagy a szabályszerű gőzhajózási összeköttetés, kiváltképpen pedig az angol kereskedőknek és fogyasztóknak az üzleti életbe átvitt hazafisága és conservativismusa által mégis előnyben részesülnek.

Ha az angol ipar feltételeit a többi országok ipari feltételeivel egybefoglalva összehasonlítjuk, ez esetben belátható időben csak a nyugateurópai országokat, az Egyesült-Államokat és némileg a messzebb jövőben Japánt és Oroszországot kell tekintetbe vennünk; hiszen a többi gyarmatországok ipara még nagyon el van maradva és olyan országok ipara, mint India, egyelőre csak olcsó tömegárút termel. Az angol ipar a természeti előnyök egész sorozatával túlszárnyalta minden más ország iparát, úgyannyira, hogy a XIX. század közepén majdnem monopoliumszerű állást foglalt el. Még ma is nagy előnyökkel rendelkezik, ámde ezek többé nem feltétlen előnyök és némelyik hátránynya kezd átváltozni. Az Óceán melletti fekvés a gőzhajózás és a vasutak kifejlődése folytán jelentőségében csökkent, a kőszéntelepek — bár kiválóan kedvező fekvésűek — nem gazdagabbak, mint a német, északamerikai és kínai kőszéntelepek; nyers anyagokra nézve messze hátramarad Anglia az Egyesült-Államok és a többi európai országok mögött is, a kívülről való beszerzés pedig többé nem olyan biztos, mint ezelőtt. Az angol vállalkozók és az angol munkásság jóra való, de túlszárnyaltatták magukat a technika tudományos megalapozásában és a munkameg az áruértékesítés szervezésében: a legújabb kor nagy előhaladásában nem vett részt Anglia. Az angol

állam lényegéből eredő előnyökkel éppen oly nagy hátrányok állanak szemben. Tehát az angol iparnak még mainapság is kimagasló helyzete nem a jelenidő feltételein nyugszik, hanem egy kedvezőbb múltból ered, mintha örökölt tőke volna s ennél fogva, ha semmi változás sem áll be, az idők folyamán el kell enyésznie. Az angol ipar még ma is feltétlenül előre halad, vegyük bár alapul az ipari munkások számát, a gépek löerejét, az ipari termelés összértékét; ámde az amerikai és német iparral szemben a különbség mindig kisebb lesz. Már régi idő óta nagy gondot okoz ez az angol iparosoknak és államférfiaknak s mintán az ilyes rendszabályok — hogy a német eredetű árukon ez a jelzés legyen Made in Germany — eredményhez nem vezettek, ezt a háborút ezen szempontból is gyökeres orvoslásnak gondolták: legalább az egyik versenytársat, a német ipart, agyon kell ütni.

Természetes, hogy a különböző iparágakban, a különböző termelési tényezők és kelendőségi feltételek alakulása szerint, ez a kép is némileg különböző. Nem is lehetséges, de nem is szükséges itt arra külön kiterjeszkedni s mellőzni kell kiváltképen a brit ipar localizálásának magában véve igen érdekes viszonyait. Csak a legfontosabb iparágak jelentőségét lehet röviden felemlíteni. Még ma is igen nagy a kohászati ipar, épp úgy a vasérczekre, miként rézre, ólomra és ezüstérczre nézve, a mely ipar eredetileg a hazai érczkinyeréshez csatlakozott, most azonban többnyire éppen annyi külföldi érczet dolgoz fel kohászat útján. Ebben Angliának bizonyos előnye van Németországgal felett, a melynek hutaművei többnyire a belföldön vannak és ezért számolnia kell a nehéz érczek szállí-

tási költségeivel. De ha az angol aczélkészítést a német aczélkészítés ennek daczára felülmulta, annak oka az aczél nagyobb műszaki tökéletességében rejlik. Kapcsolatban a vas és aczél kinyerésével, igen nagy a vasnak és aczélnek minden formában való feldolgozása éppen úgy a gépkészítés és hajóépítés, hidak és egyéb műtárgyak építése, valamint a kések, ollók és a mindenféle rövidárúk készítése terén. De a fémiparnál sokkal fontosabb a szövőipar. Elsősorban áll a pamutipar, a melynek székhelye Lancashireben és nyugati Skóciában van, a hol a kényelmes beviten kívül még az éghajlat nedvessége is kedvező, a mely finomabb fonalak fonását is lehetővé teszi. Ezt követi második sorban a gyapjú-, vászon- és jutafonás-szövés; ellenben a selymekészítés aránylag csekély és a francia s olasz mögött áll, a mely a selyemhernyótenyésztéshez való közvetlen csatlakozása folytán fejlődött ki. A többi iparágak is derék dolgot végeznek és a kivitel útján pénzt hoznak be az országba, de a már nevezettekkel össze nem hasonlíthatók. Az ipar némely ágában, kiváltképen a chemiai iparban, a villamossági iparban és a finom műszerek készítésében is — miként láttuk — Anglia elmaradt a többi szárazföldi államok mellett.

e) Hajógazdaság és kereskedelem.

Anglia modern gazdasági fejlődése útján a tengeri hajózás és kereskedelem voltak az első állomások, a melyek még mai napság is különösen fontos ágai az angol nemzetgazdaságnak, sőt bizonyos tekintetben annak középpontjában állanak. Ezen fejlődés folyamán a hajózás vagy helyesebben mondva a hajógazdaság,

t. i. a hajózási ipar és a kereskedelem bizonyos mértékben különváltak egymástól, miként maga a kereskedelem is számos ágra oszlott, úgyde a magunk elébe tűzött célok szerint együttesen is tárgyalhatjuk őket.

Egy olyan nemzetgazdaságban, mint az angol, a mely a gazdasági önkielégítés vagy autarkia ellentéte, sőt a mely inkább egészen a világgazdaság munkafelosztására van alapítva, a kereskedelemnek, a mely idegen javakat hoz be, az ország saját javait pedig kiviszi, különösen nagynak és fontosnak kell lennie; igen sok fejnek és kéznek kell a kereskedelemben és a neki szolgáló szállítási iparban, tehát a hajógazdaságban és a hajózásban foglalkozást és táplálékot találnia. Ámde valamely ország nemzetgazdasága szempontjából kiindulva, a saját kereskedelem vagy specialis kereskedelem — miként a statisztika tanítja — nem olyan keresetforrás, a mely az országnak új bevételt szerez, hanem csupán egy ténye a munkafelosztásnak. A szállítás és kereskedés költségeit az áruk vételárához vagy eladási árához hozzá kell számítani; a fogyasztó a kereskedőnek és a hajótulajdonosnak fizeti ki azt a részt, a melyet az országból nyert ellátása alkalmával a belföldi termelőnek kellett volna fizetnie, a gyáros pedig annyit fizet nekik, a mennyivel az áruk árát az országban való értékesítés alkalmával fölverhette volna. A hajógazdaság és kereskedés külön keresetforrásokká akkor lesznek, ha más országok bevitelét és kivitelét közvetítik, ha tehát bevételüket más országok fogyasztói vagy termelői fizetik meg. Ez pedig az angol hajógazdaságnál és az angol kereskedelemnél nagymértékben megvan; nagyon fontos forrásai a nemzeti jövedelemnek,

s azon közvetlen befolyás által, a melyet idegen nemzetgazdaságokra gyakorolnak, az angol világuralomhoz nagyon lényegesen hozzájárulnak.

De hát mégis: hogy van az, hogy Anglia Európa többi népeinek áruszállítójává és kereskedőjévé lett? Ennek okai azokban a ténykörülményekben rejlenek, a melyeket Anglia történeti fejlődésénél ismertünk meg. Részint a békés versenyben, részint az erőhatalommal való elnyomás által az elmúlt évszázadok folyamán Anglia a többi európai és Európán kívüli népek kereskedelmét és hadiflottáját annyira meggyöngythette, hogy az angol kereskedelem és kereskedelmi flotta messze túlszárnyalta azokat s a világkereskedelemben mellette már csak csekély szerepet játszottak. A mennyivel nagyobbá és erősebbé lett az angol kereskedelem és tengerihajózás, természetesen annyival fokozódott teljesítőképessége s annyival olcsóbb árakat szabhatott, minthogy a nagy rakományok lebonyolítása aránylag sokkal olcsóbb, mint a kisebb rakományoké. Kisebb árúrakománynál nem fizeti ki magát, hogy a hajó több kikötőbe befusson s hogy ezekben a kereskedelem az árúk befogadására alkalmas raktárakat építsen és elárúsító berendezésekről gondoskodjék. Mindaddig, a míg a többi európai államok tengerentúli élelmiszerekre és nyersanyagokra irányuló szükséglete, nemkülönbén a gyártmányokra irányuló termelése és kivitele csekély volt, sokkal kényelmesebb és olcsóbb volt az árúkat Anglián át hoztatni vagy küldeni, a hol a saját kereskedelem céljaira minden berendezés megvolt. Így magyarázható meg, hogy a világkereskedelem legtöbb tárgyára nézve London, Liverpool, Manchester váltak központi piacokká s hogy a Londonban megtartott nagy auctiók

a világkereskedelemre nézve irányadókká lettek s hogy aránylag csak kevés czikkre nézve maradtak fenn önálló piacok más országokban.

Az árukereskedelemnek az angolok kezébe történt tömörítéséhez csatlakozott a pénzforgalomnak Londonban való összpontosítása is. A világkereskedelemben eddigelé majdnem csak ama váltóknak volt érvényök, melyek £-re és Londonra voltak kiállítva. Tengerentúli és német vagy más szárazföldi kereskedőházak közötti leszámolást eddigelé többnyire londoni bankügyletek útján bonyolítottak le; London volt az egész világ bankárja és clearingháza, a miből megmérhetetlen nyeresége volt.

A mult évszázadban, mintegy a 70-es évekig, lehetett Anglia kereskedelmi uralmáról beszélni. Azóta változás állott be. Egy kiváló német iparos (Rathenau Reflexióiban), tekintettel az angol ipar tespedésére, azt tanácsolta az angoloknak, hogy hagyjanak fel az iparral s a hajózásra és kereskedelemre pontosítsák össze erejüket. Nem hiszem, hogy ez volna az iránya a valódi fejlődésnek. Ugyanazok a földrajzforgalmi és néppszichológiai okok, a melyek kárára vannak az angol iparnak, éppen oly nagyon, sőt talán még inkább kárára vannak az angol kereskedelemnek is. A continentális országok népességének és gazdasági erejének növekedése és az önmagát kielégítő natural-gazdaságnak folytonos áttérése az árúcserére utalt forgalmi gazdaságra, olyannyira kiterjesztik ezeknek az országoknak a kereskedelmét, hogy az önálló szállítmányok és berendezések is jövedelmeztek; a vasútügynek növekedő kifejlődése mindinkább több szállítmányt von magához, a melyeket eddigelé a parti hajózás bonyolított le; az elért magaslaton nyugvó Anglia

conservativismusának és kényelemszeretetének tehát éppen úgy kellett érvényesülnie a kereskedelem terén is, mint az ipar terén. Így tehát azt látjuk, hogy tényleg mindig több szárazföldről kiinduló hajózási vonal keletkezett, hogy a szárazföldi kereskedelem mindinkább szabadabbá tette magát az angol kereskedelemtől, hogy Hamburgban, Brémában, Amsterdamban, Antwerpenben, Havreban és a szárazföld más kereskedővárosaiban önálló gyarmatárú-piaczok képződtek és mindinkább kiterjesztették befolyásukat olyan országokra, a melyek korábban az angol kereskedelem háttéréül szolgáltak s végül azt is látjuk, hogy a pénzforgalom is kezd az angol közvetítés alól felszabadulni. Reméljük, hogy ez a fejlődés a háború után is tovább fog folytatódni és minket lassankint kereskedelmünk teljesebb önállóságához fog vezetni; éppen az a megszakítás, a melyet a kereskedelem és a pénzforgalom a háború által szenvedett, fog oda vezetni, hogy a német kereskedelem a háború után nem fogja a régi Anglián át vezető érdekszálakat ismét összekötni, hanem új és közvetlen összekötőszálakkal fogja magát másokhoz kapcsolni. Ha iparunk bármily fényesen fejlődnék is ki, de kereskedelmünk ismét az angol kereskedelem szolgálatában állana, akkor, minden pénznyereség daczára, ez mégis csak új gazdasági függőséget jelentene.

f) Gazdasági munka a külföldön.

A gazdasági munkának egyik önálló ágává vált — az idők folyamán — a külföldön teljesített gazdasági munka. Ennek bizonyára nincs semmi külön földrajzi indító oka: a műszaki tudáson, kereskedői ügyeségen és a kereskedelem és ipar által összegyűjtött tőkén nyugszik az. Ennek a gazdasági foglalkozásnak három fajtát különböztethetjük meg. Az első a szorosabb értelemben vett gazdasági vállalatok, úgymint vasutak, közúti vasutak, vízművek, gáz- és villamosművek, bányák, ültetvények és marhatenyésztő-vállalatok, tehát olyan vállalatok, a melyekben a gazdasági és műszaki tevékenység együtt működnek közre a tőkebefektetéssel s gyakran nagy nyereséget adnak. A második az angol tőkének állami és városi kölcsönökbe való befektetése; habár itt a közvetlen nyereség kisebb is, mindazonáltal ezek a kölcsönök a politikai befolyás fontos alapfeltételét képezik. A tevékenység harmadik fajának tekinthető az angolok által más országokban teljesített munka; itt kiváltképen a gyarmatokon, névszerint Indiában, a hivatalnokok és katonák által teljesített szolgálatok jönnek tekintetbe. Ámde a fejlődés magaslatát e tekintetben is túlhaladták már; sok ország ugyanis Anglia és általában idegen országok technikája és tőkéje alól szabadabbá tette magát; Németország, Franciaország, Belgium, az Egyesült-Államok a föld kerekiségének gazdasági feltárásában ugyanoly mértékben vesznek most már részt, mint Anglia.

3. Gazdasági mérleg.

A naturálgazdaság állapotában — a mikor minden háztartás önmaga termeli mindazt, a mit elhasznál — a magángazdaságok nem állítanak fel mérleget; ilyenre csak a pénzgazdaságban van szükség, a melyben a háztartás feje termékeit eladja és szükségleteit bevásárolja. Hasonlóképen van a dolog a nemzetgazdaságban. Egy zárt kereskedőállamnak, a mely vagy a naturálgazdaság állapotában van, vagy pedig még csak az állam különböző részei közötti árúcsere, tehát csak a magángazdaságok közötti árúcsere ismeri, de a különböző népgazdaságok közötti árúcseréről nem tud, az ilyen kereskedőállamnak nincs nemzetgazdasági mérlege; ez csak a külkereskedelem folytán jön létre és annál több tételt tüntet fel, s a nemzetgazdaságnak annál nagyobb részét öleli fel, minél inkább válik az utóbbi forgalmi gazdasággá és minél inkább alapszik a más államokkal való kereskedelmi árúcserén, a melyek közé mint idegen államok sorozhatók a külön vámhatárral és számlával rendelkező gyarmatok. Ennek az angol nemzetgazdaság körében a legnagyobb mértékben így kell történnie. Ezért kell tehát — miután az egyes termelési ágakat már áttekintettük — az Anglia „tartozik“ és „követel“ rovataira vonatkozó összefoglaló kérdést fölvetnünk, vagyis más szavakkal azt kell kérdeznünk: mivel fizeti ki Anglia azokat a javakat, a melyeket kívülről hoz be? Az angol mérleg „tartozik“ rovatát főleg az idegen behozatal kifizetése képezi; e mellett csak kevésbé jönnek tekintetbe az idegenmunka teljesítéséért adott fizetések, idegen kölcsönök stb. Anglia az

ő élelmi- és élvezeti cikkeinek és az ipari nyersanyagoknak legnagyobb részét külföldről szerzi be, és pedig nemcsak a tropikus és subtropikus, avagy általában más éghajlatoknak, hanem a mérsékelt égövnek termékeit is, a melyeket maga termelhetne a saját számára, de olcsóbban és jobban szerezhethet be külföldről. Növekedő mértékben szerez be a külföldről gyártmányokat és félgyártmányokat is, tehát az idegenipar termékeit, a melyeket vagy nem tud ön-maga hasonló módon előállítani, vagy pedig elutasít magától, mivel nem fizetik ki magukat. A behozatal ezért 1912-ben roppant nagy összegre, 15 milliárd márkára rúgott, a melyből 5·7 élelmi- és élvezeti cikkekre, 5·6 nyersanyagokra, 3·7 gyártmányokra esett.

Az angol mérleg „követel” rovatában vagy — másként mondva — Anglia teljesítményei körében bizonyára első helyen áll a kivitel, de ez mégis csak egy tétel a többiek mellett; nem tudom, vajjon vannak-e vizsgálódások, a melyek a különböző tételek biztos becsüjét megállapítják. A statisztikában a kivitelt is igen nehéz teljesen megérteni, minthogy oly tárgyak is szerepelnek benne, a melyeket angol kereskedők számára hoztak be, azután pedig ismét kivittek. Anglia saját termelésű kiviteli tárgyai közé tartoznak: egynémely nyersanyag, továbbá hal és kőszó, kiváltképen pedig a kőszén, a melyet évenként $3\frac{1}{4}$ milliárd értékben visznek ki, de a kivitel sokkal nagyobb része gyártmányokra és félgyártmányokra esik, a melyek között a gyapotárúk és fonalak (összesen mintegy 3 milliárd), gyapjúárúk és gyapjúfonál (0·7 milliárd), vas és aczél (1·1 milliárd), gépek, vasúti kocsik (1 milliárd) állnak legelől. A brit termé-

kek kivitelének összes értéke 1912-ik évben körülbelül 10 milliárd volt.

Ámde ehhez járulnak — hogy csak a főtételeket nevezzük meg — a hajógazdaság és kereskedelem teljesítményei, a gazdasági vállalatok külföldön, az angolok fizetései és nyugdíjai a gyarmatokban vagy idegen országokban s az idegen kölcsönökért járó kamatok.

A kereskedelmi mérleg tehát, miként azt korábban a merkantilista nemzetgazdaság — akkoriban jogosan — Anglia számára felállította, igen nagy hiánynyal záródna; ámde éppen Anglia gazdasági kifejlődésében alakult ki a kereskedelmi mérleg fogalmának helytelensége, vagy legalább is tökéletlensége. A nemzetgazdaság a kereskedelmi mérleg helyére a fizetési mérleget, vagy — miként mi talán helyesebben mondjuk — a gazdasági mérleget tette. A behozatalt nemcsak javak kivitele, hanem személyes munkateljesítések és dolgozó tőke is megfizetik. És hogyha ezt márkában és fillérben nem is lehet kiszámítani, mégsem szenved semmi kétséget, hogy az angol gazdasági mérleg egyenlege pozitív: Anglia ugyanis gazdasági teljesítményei által nemcsak igen nagy behozatalt és igen bőséges fogyasztást fizet meg, hanem minden esztendőben több milliárd többletet ér el, a mely a nemzeti tőkét gyarapítja. Ily módon a nemzeti tőke az évek folyamán igen jelentékenyen felszaporodott, valószínűleg sokkal inkább, mint a hogy a nemzetgazdaság másféle szervezete mellett történt volna.

A nemzeti tőke emberekből és javakból alakul. A tőke szaporodása tehát az emberek számának szaporodásában, vagy a javak, illetőleg a nemzeti vagyon szaporodásában állhat. Hogy vajjon a tőkeszaporodás

inkább ilyen vagy inkább olyan irányhoz alkalmazkodik-e, az a népjellemtől és a socialis viszonyoktól függ, a melyek a maguk részéről a gazdasági viszonyokhoz való alkalmazkodás által jöttek létre, de az idők folyamán többé vagy kevésbé megerősödtek s az egyes ingadozásokat nem követik. Anglia nemzeti bevétele nagyrészen a népesség szaporodásának szolgált javára, a mely az országban bőséges megélhetésre talál, sőt még erős kivándorlást is lehetővé tett, a mely nagyrészen az angol gyarmatok felé irányul, tehát megmarad az angolszász népségnek és a Britbirodalomnak. Csak újabban mutatkozott a születések számának és a népesség szaporodásának jelentékeny apadása, a melynek alapja valószínűleg a népességnek kényelemre és életélvezetére irányuló fokozódó igényeiben van. A brit születések száma mégis jelentékenyen nagyobb a francia születések számánál, sokkal kisebb halandóság mellett. A nemzeti jólét is nagyon emelkedett. Átlag véve az angol nép mégis csak leggazdagabb népe a földnek; de a gazdagság megoszlása nagyon egyenlőtlen: óriási vagyonnal igen nagy szegénység áll szemben. A szokott utleírásokkal és jellemrajzokkal, a melyeknek benyomásait többnyire a felső és közép néposztályokkal, vagy legalább a magasabbrendű munkásosztálylyal való érintkezésből szerzik, nem szabad magunkat elámitatnunk; olyan könyveket kell olvasnunk, mint a svéd Steffené, hogy megismerjük, mily nagy szegénység és rémítő nyomor található még Londonban és más nagy városokban is.

4. Gazdasági vonatkozások más népekhez.

Anglia gazdasági szervezetének szükségképeni következménye más országokhoz való gazdasági vonatkozásainak nagy száma és változatossága. A földkerekség egyetlen országának sincsenek oly nagy és változatos vonatkozásai, s elmondhatjuk, hogy bizonyára egyetlen országnak sem lesznek valaha oly nagy és változatos vonatkozásai. Ennek pedig az oka, hogy minden más ország sokkal kevésbé van az árúcsere utalva, szükségleteinek sokkal nagyobb részét elégíti ki a maga erejéből és munkájának sokkal nagyobb részét teljesíti a belföldön. Világos, hogy ez igen nagy különbséget tesz, a melynek érvényesülnie kell a politikában is, és hogy ebből sok nehézség, de egyszersmind sok előny is származik, a melyek bizonyára nagyobbak, mint a nehézségek.

Háromféle vonatkozást különböztethetünk meg. Először a többi országok Anglia számára beszerzési források vagy pedig szállítók. Másodszor vevői, értékesítő- és munkaterületei. Harmadszor versenytársai. A vonatkozásoknak ez a három faja — mint látjuk — nem zárja ki egymást; nevezetesen az első és második vonatkozás többnyire össze van egymással kötve és befolyásolja egymást. Az angol nemzetgazdaság könyvvezetésében egyrészt a behozatal és más országban való gazdasági tevékenység s másrészt a belőle való kivitel mint folyószámla-számadás jelentkeznek, a melynek mérlegét, de nem kereskedelmi mérlegét, hanem fizetési vagy gazdasági mérlegét meg kell állapítani s a melyben az egyenleg legtöbb esetben Anglia javára szolgál. Élénk gazdasági árúcsere nek a behozatalra és kivitelre vonatkozó okai részben

ugyanazok; de a bevitel és kivitel a gazdasági munkával együtt, szinte okbeli kölcsönhatásban állanak egymással. Ha egy ország bizonyos okból többet szállít ki Angliába, mint előbb, a legtöbb esetben többet is fog onnan behozni és megfordítva. Daczára ennek, megkönnyíti a megértést, ha az Angliába való bevitt és kivitt és Anglia gazdasági tevékenységét elkülönítve tárgyaljuk.

Önállóbb a harmadik vonatkozás, t. i. az angol gazdasági szervezethez hasonló szervezettel rendelkező többi országok versenye; ámde ez is együtt szokott járni a másik két vonatkozással: a versenytárs-országokkal is a bevittben, kivittben és gazdasági munkában álló gazdasági csereviszony forog fenn.

a) Anglia beszerzési területei vagy szállítói.

Anglia számára végeredményben beszerzési területek a föld összes országai, de különböző módon és különböző terjedelemben. A behozatal nagysága első-sorban attól függ, hogy az illető ország gazdasági termelése kiegészítése-e Anglia gazdasági termelésének, nyújt-e neki olyan terményeket, a melyeket maga nem állít elő. Ez nemcsak a különböző természeti viszonyokon fordul meg, a mi a földrajzi előadásokban néha nagyon is előtérbe van állítva, hanem a nemzetgazdaság jellegén is; Anglia — miként láttuk — más országokból nemcsak olyan dolgokat szerez be, a melyeket maga egyáltalában nem termel, hanem olyan dolgokat is, a melyeket maga is éppen úgy termelhetne, habár nem is olyan jól és olcsón, vagy nem elegendő mennyiségben. Sőt a mérsékelt égöv

többi országaiból még sokkal többet szerez be, mint a tropikus vagy félig tropikus országokból; emezekben, az érczeket nem számítva, a melyeknek elterjedésére nézve az éghajlat egészen közömbös, az ipari nyersanyagok és az élvezeti czikkek jönnek tekintetbe, míg amazok a legtöbb élelmiszert és a gyártmányok jelentékeny mennyiségét szolgáltatják. Befolyásolja természetesen a behozatal nagyságát a közlekedési összeköttetés is. Hiszen általános földrajzgazdasági törvény, hogy a belföldön levő országok, a míg vasutak által kevésbé vannak feltárva, kevésbbé képesek a kivitelre, mint a tengermelléki országok, a melyek csak tengeriszállításra számíthatnak. A tengeriút nagyobb vagy kisebb hosszasága a szállítási költségekre nézve aránylag keveset jelent, mindazonáltal könnyen romlandó árúkra nézve, p. o. tejtermékekre, szárnyasállatokra és a friss gyümölcsökre jelentőséges. Az állami és nemzeti együvértartozás a behozatalnál kisebb szerepet játszik, mint a kivitelnél; Anglia mindenesetre egyenlő körülmények között gyarmatai terményeinek kedvez, mert így saját honosainak juttat valamit és közvetlen előnyt nyer belőle maga is, és mert ezeket a beszerzési területeket inkább a kezeiben tartja és azokban kevésbbé függ idegen politikai befolyásoktól; a hatvanas években az amerikai secessió-háború által okozott gyapotinség még mindig ijesztő rémként áll szem előtt. Végül az angol kivitel és az angol tőke befolyásából következik, hogy annak az országnak, a mely Angliától sokat kap, ezért terményeivel kell megfizetnie.

Anglia világ gazdasági állásának és az idegen behozataltól való függésének megítélésekor érdemes megvizsgálni, *hogy mely országokból elégíti ki egyes*

szükségleteit; mert ebből ismerjük meg, hogy különböző szükségletek kielégítése miként van az egyes országokhoz hozzákapcsolva és mennyiben szenved akkor, ha a forgalom ezekkel az országokkal le van kötve. Természetes, hogy csak a legfontosabb szükségletekre kell szorítkoznunk.

Daczára annak, hogy az angol mezőgazdaságban a marhatenyésztés és hústermelés nagynyomatékú, mégis mindig nagy tömeg marhát, húst, zsírt stb. kell behozni, úgy hogy ezek az összes behozatalnak 5—6 % -át teszik. Legjelentékenyebb beszerzési forrásai ezeknek a cikkeknek az Egyesült-Államok és Argentína, ezután — de messze elmaradva — a három angol gyarmat: Kanada, Ausztrália és Új-Zeeland. Egyiköknek nagyobb jelentősége van a marhatenyésztés egyik ágában, a másikuknak a másik ágban. Vajat és tojást Európa különböző országaiból, kiváltképpen Dániából és Szibériából hoznak be. A búza, a mely az angol behozatalnak 6 % -a, röviddel ezelőtt túlnyomó részben az Északamerikai Egyesült-Államokból érkezett; legújabbán a búzabehozatalnak már csak $\frac{1}{5}$ része származik innen, körülbelül éppen annyi Indiából, Kanadából és Argentinából, s mindenkor mintegy $\frac{1}{10}$ rész Romániával egyetemben Ausztráliából és Oroszországból. Ennek következtében Anglia ezen fontos termékre nézve, a melyet még rövid ideig sem nélkülözhet, kevésbé jutott függésbe az Egyesült-Államoktól, vagy egyáltalában valamely más államtól, sőt mai napság búzabevitelének $\frac{3}{5}$ részét saját gyarmataiból szerzi be. A számok egyik évről a másikra mindenesetre erősen ingadoznak, mivel az aratás mindenkori eredményétől függnek. A rizs majdnem csakis Birmából jön, kukoricza nagyrészen Argen-

tinából és az Egyesült-Államokból, répaczukor — a mely mellett a gyarmati czukor csak jelentéktelen szerepet játszik — Németországból és a szárazföld más országaiból, tea majdnem csak Indiából és Ceylonból, míg a kínai tea az angol piacról jóformán kiszorult. Bort Franciaországból, azután Portugáliából és Spanyolországból, friss gyümölcsöket a különböző földközítengermelletti országokból, a nyugat-indiai szigetekről és Észak-Amerikából hoznak be.

A legfontosabb nyersanyagra — a gyapotra nézve, — a mely az összes többi behozatali cikket túlszárnyalja és az összes behozatalnak körülbelül 10 százalékát teszi, az Egyesült-Államok hosszú ideig majdnem monopoliummal rendelkeztek, s még mai napság is e cikknnek körülbelül kétharmada és pedig a legjobb minőségű onnan ered; ámde a legutóbbi években az Egyiptomból származó gyapotbehozatal is (az összes gyapotbehozatalnak mintegy $\frac{1}{4}$ -de) igen jelentős értéket ért el, míg a többi országok — tehát Anglia saját gyarmatai is, Egyiptom kivételével — csak kevésse jönnek tekintetbe. A gyapjú ellenben, a melynek behozatala értékre nézve messzire mögötte marad a gyapotnak (az összes behozatal 4 és 5 százaléka), legnagyobb részben, mintegy $\frac{4}{5}$ részben brit gyarmatokból jön, névszerint Ausztráliából, Új-Zeelandból, Dél-Afrikából és Indiából is; az idegen gyapjuszállítók között Argentina a legfontosabb. A fa — a melynek értéke majdnem egyenlő a gyapjúéval — Észak-Oroszországból, a Skandináv országokból és Kanadából ered, nem tekintve az értékes indiai teafát és egyéb tropikus faféléket. Mint kaucsukszállító még eddig Brazília áll előtérben Dél-Amerika szomszédos vidékeivel, de Malakka, Ceylon és Afrika tropikus

gyarmatai is nagy tömegeket szolgáltatottak az utóbbi években. Az olajanyagok behozatala, a melyeket különböző növényekből nyernek, a legkülönbözőbb országok közt oszlik meg.

A petroleum nagyobb része az Egyesült-Államokból ered; de teljes függés többé nem áll fenn, szemben az orosz és általában a délkeleteurópai és (a többihez hasonlóan) mindenestre csekély kelet-indiai s általában tengerentúli termeléssel. Vasérczek behozatalára nézve Spanyolország a legfontosabb. A rézérczek Amerika és Ausztrália különböző részeiből származnak, ónérczek kiváltképen Malakkából, nyers arany Dél-Afrika és Ausztrália angol birtokairól, gyémántok Dél-Afrikából.

A gyártmányok és félgyártmányok behozatala nagyobb, mint közönségesen gondoljuk, mert az összes behozatalnak körülbelül $\frac{1}{4}$ -részét teszik; de ezt külön ismeretek és vizsgálatok nélkül nagyon nehezen lehet megítélni, minthogy egymáshoz igen hasonló termékeket majd behoznak, majd pedig kivisznek. Tekintetbe jönnek névszerint vas, acél és egyéb fémek, bőr, gyapotfonál, selyem, mesterséges festékek, anyagok és gyógyszerek. A gyártmányok és félgyártmányok kicserélése kiváltképen a szárazföld országaival történik, a melyek között Németország áll első helyen, azonkívül az Egyesült-Államokkal is történik kicserélés.

Az élelmiszerek vagy nyersanyagok, avagy gyártmányok és félgyártmányok behozatala minden egyes esetben függést állapít meg és azért veszedelmes, mert azt a tengeriutak elzárása vagy a termelő országban beálló események is leköthetik. Legnagyobb a veszedelem, ha valamely nyersanyag kizárólag vagy leg-

alább túlnyomóan *egy* országból kerül ki, miként korábban a gyapot az Egyesült-Államokból. Ismeretes az a baljóslatú hatás, a melyet az amerikai gyapot-behozatal elzárása, a secessiósháború alatt, az angol iparra gyakorolt. Az Egyesült-Államok — ha nem állanának egészen Anglia varázshatalma alatt — a gyapotbevétel elzárásával ma is védekezhetrének kereskedelmüknek Anglia részéről való megkárosítása ellen. Ezért fáradoznak annyira — Anglia éppen úgy, mint a többi európai iparos államok — más országok gyapottermelésének föllendítésén. Az aggodalmak egy része bizonyára elkerülhető, ha a beszerzési országok az illető államnak saját gyarmatai; már ebből az egy okból is Angliának éppen úgy, mint nekünk, gyarmatbirtokra van szükségünk. Ámde, a tengeren át való beszerzés veszélyezett volta mindig fennforog; Anglia éppen úgy iparára, mint népességének táplálására nézve tengeri útvonalainak biztosítására van utalva és arra törekszik, hogy a tengeriforgalom fölött uralkodjék vagy legalább annak szabadságát biztosítsa.

Anglia beszerzési területeinek ez az áttekintése természetesen nem teljes, minthogy csak a legfontosabb cikkekre szorítkozik és valamennyi többi kisebb beszerzési területet mellőzi. Ha meg akarjuk ítélni, hogy egyáltalában mely országokból szerzi be szükségleteit Anglia, hogy tehát mily nagy „Követel” rovatot tüntetnek fel számlájukban Angliára vonatkozóan a különböző országok, s hogy mily nagy érdekei fűződnek a különböző országokhoz és a tőlük való zavartalan beszerzéshez: *a behozatal végösszegeit országok szerint* elrendezve kell egybevetnünk. Mindenestre tekintetbe kell vennünk, hogy az ilyen statisztikának némely forrásai hibásak s hogy az Angliába

való bevitelhez sok olyan árút hozzászámítottak, a melyeket ismét kivittek, s hogy az az ország, a honnan az árú ered, néha homályban marad.

Hogy valóban találó statisztikai képet nyerjünk, el kellene számolnunk minden állam behozatali számaait a saját területén is, minthogy csak ily módon jutnak kisebb államok a maguk jogához: de kitűzött célunkra nézve elegendő, ha szemügyre vesszük az államoknak abszolút behozatali értékeit Angliába.

Anglia összes beviteléből, a mely 1912-ben 745 millió fontot tett, körülbelül 30%, t. i. 212 millió font a brit gyarmatokból eredt, a melyekhez oda-számítom Egyiptomot is; 70%, t. i. 535 millió font pedig idegen államokból került. Minthogy a brit gyarmatok — terület szerint — az egész földkerekség continensének $\frac{1}{5}$ -öd részénél valamivel többet foglalnak el, ennél fogva ezekre a behozatali értékből másfélszerannyi jut, mint a mennyi, terület szerint, reájuk esnék. Hogy ennek a nagyobb osztályrésznek részben az állami kapcsolat képezi alapját, azt első tekintetre megmutatja az Indiából való nagy bevitel (52 millió font), a mely a kínai és japán bevitelnek több mint tizszerese és az Egyiptomból való bevitel (26 millió font); különben ugyanezt az eredményt adná bizonyára az idegen gyarmatokkal való összehasonlítás is. De e mellett még azt is figyelembe kell vennünk, hogy a brit gyarmatok között igen sok olyan országa van a mérsékelt égövnek, a melyek a cultura legmagasabb fokára fejlődtek, mert az idegen országokból való bevitelre nézve is a mérsékelt égöv országai és pedig éppen úgy európai, valamint Európán kívüli országai állanak előtérben. Mindeniket megelőzik az Egyesült-Államok, a melyek éppen úgy

szállítanak Angliának gyártmányokat, érczeket és egyéb ásványanyagokat, mint mérsékelt égövi és subtropikus mezőgazdasági terményeket s ezek az összes angol bevitelnek körülbelül 18⁰/₀-át teszik. Az Egyesült-Államokat követik Németország 9, Franciaország 6, Oroszország és Argentina mindenkor 5¹/₂⁰/₀-kal. A bevétel tárgyai ezekből az országokból külön véve különbözők: Németországból és valamivel kisebb mértékben különösen Franciaországból gyártmányokat szállítanak, a melyek az Egyesült-Államoknál is szerepelnek; a többi országokból — ide foglalva az Egyesült-Államokat is — kiváltképen a mezőgazdaság terményei szállíttatnak, ú. m.: marha és hús, gyapjú, gabona, az Egyesült-Államokból még gyapot is, a legtöbb államból érczek és egyéb ásványanyagok is. A forró égövi országokból eddigelé csak India játszott valóssággal nagy szerepet az angol bevételben.

Az az érdek, a melylyel idegen államok és még a gyarmatok is az Angliába való kivitel iránt viseltetnek, természetesen attól függ, hogy ez a kivitel mily nagy részét teszi az összes kivitelnek. Jóllehet ez a gazdasági viszonyok felfogására nézve igen fontos, mégis messzire vezetne, ha arra irányuló számításokba bocsátkoznánk. A legtöbb európai országnak a kivitelben való ez a részesülése aránylag csekély, de egyes európai és sok Európán kívüli ország, p. o. az Egyesült-Államok kivitele az összes kivitelnek mintegy negyedrésszére, egyes országokban pedig, mint Ausztráliában, felére emelkedik. Világos, hogy az ilyen országok gazdasági élete kivitelüknek Angliában való lekötése által nagyon meg volna zavarva s hogy ennél fogva mindig az Angliával való barátság felé hajolnak és némely áldozatot is fognak érte hozni. Ez a

körülmény egyik főoka a politikai függésnek és bizonyára most a háborúban az Egyesült-Államok magatartásának legerősebb indítéka, a mely állam valószínűleg tobzódik lőszernek és egyéb hadianyagnak Angliába és Francziaországba való kivitelében, míg Németországgal való kereskedelme le van kötve.

Mindezek a viszonyok természetesen évről évre nagyon erős ingadozásoknak vannak alávetve, a melyek többnyire az aratás eredményével s általában a termelés esetleges ingadozásaival függnek össze és időjártaival meg is változnak a gazdasági viszonyok fokozatos alakulásával. A kivivő országok részéről való változások annyira különfélék, hogy itt nem is tárgyalhatók, mindazonáltal utalnunk kell ebben az összefüggésben is a brit *kereskedelmi politika* változásának lehetőségére. A mai kereskedelmi politika mintegy a múlt század közepe előtt lépett hatályba, a mennyiben Anglia a védvámról a szabadkereskedelemre tért át és saját termelése javára a behozatal minden korlátozásáról lemondott. Az imperialista politika vámpolitikai gondolata azonban a vámsorompók újból való felállítása lenne és pedig éppen úgy az anyaország ipara javára, a melynek érdekét szolgálta a hírhedt *Made in Germany*, mint a gyarmatok termelése és nyers-terményei kivitele javára. Ezzel a beviteli értékek és egyszersmind a gazdaságpolitikai vonatkozások is megváltoznának; a vonatkozások benn a birodalomban erősebbekké, azonban más országok irányában gyengébbekké válnának és ez Anglia gazdasági és politikai befolyását világszerte megcsorbítaná, úgyannyira, hogy Anglia vámpolitikájának megváltoztatása már ebből a legfőbb indító okból is meggondolandónak látszik.

b) Értékesítő- és munkaterületek.

Anglia kivitele és gazdasági tevékenysége a külföldön fontosabbak gazdasági világhelyzetére nézve, mint bevitele, mert ezek tüntetik fel azt az activ tételt, a melyen Anglia gazdasági hatalma nyugszik. Mindennek daczára rövidebben tárgyalhatjuk őket, minthogy az országok változatossága itt kisebb szerepet játszik.

A kivitel — miként láttuk — halászati termékekből, kőszénből, gyártmányokból, valamint félgyártmányokból alakul. A halászati termékeket e helyütt figyelmen kívül hagyhatjuk, mert csak csekély szerepet játszanak és különálló dologként jelentkeznek. A kőszén kivitele jelentékenyen nagyobb tétel; ezt a földkerekség minden részén lévő tengerpartmelléki országba szállítják, minthogy a tengeri szállítás — nagy olcsóságánál fogva — gyakran versenyezhet az otthoni kőszénnel, ha az a belföldön messzebb fekszik. Némely országra nézve, a melyek szükség esetén nehezen találnak kárpótlást, p. o. Olaszországra nézve ez a körülmény az Angliától való gazdasági függés elég nagy fokát jelenti. Ámde még a kőszén kivitele is messzire hátra marad a gyártmányok és félgyártmányok kivitele mögött. Ez alapította meg Anglia mai világgazdasági állását és még ma is ennek van legnagyobb jelentősége, jöllehet a gazdasági tevékenység egyéb fajai is mellé helyezkedtek. Úgy becsülhetjük meg, hogy még mindig több mint felét fizetik ki az angol behozatalnak. Ámde éppen itt volt legelőször és legerősebben érezhető Anglia gazdasági világhelyzetének és ezzel világuralmának a válsága.

Anglia ipari áruértékesítésében két korszakot különböztethetünk meg. Az első folyvást előrehaladó

növekedést mutat, a mely éppen úgy alapszik más kivívó államok versenyének visszaszorításán, mint az egyes országok honi iparának az európai, kiváltképen az angol ipar által való elnyomásán: majdnem úgy van, hogy Anglia a monopoliumnak egy nemére tesz szert. Később azonban ellenhatások érvényesülnek. Igen sok országban, a melyek azelőtt nem fejlesztették ki saját iparukat, vagy a melyekben ez az ipar tönkrement, angol mintára szabott ipar keletkezik, mely, habár kezdetben durvább termékekre s egyes iparágakra szorítkozik, mégis elhódítja az angol ipartól az értékesítési piacok több vagy kevesebb részét; ezt a versenyt védekező versenynek nevezhetjük. Egyes országokban oly erősen fejlődik ki az ipar, hogy nem szorítkozik csupán a hazai értékesítésre, hanem kilép a világpiacra és itt az angol ipar ellen támadó versenyt indít. Absolut számokkal mérve, Anglia kivitele még mindig növekedőben van, mert az emberek és fogyasztásuk szaporodása nagyobb, mint az ipari verseny emelkedése; azonban viszonylag — t. i. tekintve az angol ipar részvételét ezen szükséglet kielégítésében — hanyatlás vehető észre, a mit Anglia határozottan megérez. Ez a hanyatlás inkább érinti a durvább, mint a finomabb termékeket, mert emezekre mégis csak kevés ország ipara termett rá; meg azután a különböző iparágakban különböző is ez a hanyatlás, mivel az angol iparnak az embereken és viszonyokou nyugvó feltételei a különböző iparágakra különbözőképen gyakorolnak kedvező hatást.

A gazdasági vállalatok idegen országokban hasonló fejlődési folyamatot mutatnak, mint az ipari termékek értékesítése, csak hogy emennél később kezdődnek és később is hagynak alább. Az idegen orszá-

gokban levő angol vállalatok mellé mindinkább az otthoniak és más népekhez tartozók vállalatai sorakoznak, nevezetesen amerikaiak, németek, francziák, belgák és olaszok vállalatai, a melyek kezdetben inkább háttérben állottak. Ámde Anglia gazdasági vállalatok számára még mindig nagy tevékenységi teret tart elfoglalva; színhelyüket megváltoztatja, de azért meg nem szűnnek.

Hasonló áll az angol tőkeelhelyezésekre nézve is. Mert habár talán az exotikus kölcsönök fölé már le is szedték, s habár Anglia mellett más kölcsönadók is felléptek és a kamatláb fokozatosan esett, mindamellett úgy az angol gyarmatok, mint sok önálló állam még hosszú ideig lesznek pénzükségekben, a melyet örömezt fedeznek Anglia pénzével. Tehát itt is sok tere marad a tevékenységnek, habár egyeduralmi jellege megszűnik is.

Látjuk tehát, hogy egynémely körülmény, ú. m. a gazdasági fejlődés foka, a politikai és a nemzeti együvértartozás és a forgalmi helyzet is közreműködnek, hogy többé-kevésbbé kedvezésben részesítsék az angol ipari termékek elkelését, az angol munkát és az angol tőke értékesítését s általában más országok számlájában az angol követelést. És habár a viszonyok természetesen minden országgal szemben más-ként alakulnak, mindazonáltal *az országoknak több osztályát lehet megkülönböztetni azon jelentőségük szerint, a melylyel értékesítő- és munkaterekül szolgálnak Anglia számára.*

Az első osztályt a többi iparosországok alkotják. Ide tartozik sok európai ország, névszerint Németország és Franciaország és több kisebb ország is, továbbá az Északamerikai Egyesült-Államok és —

bizonyos korlátozással — Japán. Az angol kivitel ezekbe az országokba nagyobb, mint eleve gondolnók; 1912-ben Németországba 40, Franciaországba 26, Németalföldre 14, Belgiumba 12 (mindakettőnél a Németországba való kivitel is benne van), az Egyesült-Államokba 30 és Japánba 12 millió fontra rúgott. Ámbár ezeknek az országoknak saját iparuk van, az egyes országok ipara még sem hasonlít egymáshoz, hanem különböző és kiegészítheti egymást, miként már az angol bevétel tárgyalásakor is láttuk. Valamint Anglia bizonyos termékeket tőlünk kénytelen beszerezni, vagy legalább jobban és olcsóbban szerzi be tőlünk, mint a hogy azokat maga állíthatná elő, éppen úgy mi is egyéb termékekre nézve Angliára vagyunk utalva. És ez a beszerzés a népesség sűrűsége és fogyasztóképessége mellett csakhamar nagyra növekedik, habár az illető országok saját termeléséhez viszonyítva csekély is marad. Negyven évvel ezelőtt még sok német közúti vasút és gázmű angol kezében volt; az ilyen vállalatok száma kevesebb lett és német kölcsönöket is mindig ritkábban vesznek fel Angliában.

A második osztályba azok az új és régi országok sorozhatók, melyeknek ipara csak részben fejlődött ki, mint Oroszország, a legtöbb tengerentúli állam és tengerentúli gyarmat. Egészben véve ezek Anglia gazdasági tevékenységének fontosabb terei; mert habár a fejlődésben levő, avagy a már régi idő óta meglevő ipar az angol iparnak bizonyos termékeivel versenyez, mégis a fogyasztás nagyobb részével szemben szabad tere van és a mellett ezeknek az országoknak a kulturai fejlettségnél vagy népességük számánál fogva oly nagy a fogyasztóképességük, hogy a hozzájuk kivitt angol

értékek meglehetősen nagyok. Ezek az előretörekvő, de még tőkében nem erős országok főtere a gazdasági vállalatoknak és tőkekölsönöknek. Legerősebb Anglia részesülése az angol gyarmatokon és védett területeken. Csak Kanadában biztosít az Egyesült-Államoknak nagyobb előnyt a területi közelség és a viszonyok hasonlósága, úgy, hogy bevitele körülbelül háromszor nagyobb, mint az angol bevétel; azonban Ausztráliában éppen úgy, mint Indiában az angol bevétel körülbelül fele az összes bevételnek, a mely még az élelmiszereket és a nyersanyagokat is magában foglalja, a gazdasági vállalatoknál és a kölsönöknél pedig bizonyára majdnem monopolium áll fenn. Indiában — egészen figyelmen kívül hagyva az indiai hadsereg közvetlen hasznát, a melyet még kifelé is alkalmaznak — a hivatalnokok és katonák fizetései és nyugdíjai ugyancsak Angliának fizetett tetemes adót jelentenek, a melyek fizetési mérlegét jelentékenyen erősítik.

Harmadik osztályként az alacsonyabb culturájú országokat foglalhatjuk egybe, a melyekhez névszerint a forró délövi gyarmatországok tartoznak. A megelőző osztálytól való különbség mindenesetre nem nagyon éles: pl. Indiát némely vonatkozásban ebbe az osztályba is bele lehetne helyezni. Jóformán semmi iparuk sincs és népességük aránylag ritka, kevésbé fogyasztóképesek. Ezért a gyártmányok értékesítése, nemkülönben a gazdasági tevékenység többi ágai aránylag még csekélyek, de gyors fejlődésben vannak és ezeknek az országoknak legnagyobb része belátható idő alatt igazán figyelemreméltó vevő lesz. Mi is ezt reméljük gyarmatainktól. Éppen ezeknél az országoknál tesz nagy különbséget az állami együvértartozás,

mert minden gyarmatosító állam, a melynek magának van ipara, ipari termékeinek piacra hozatalában látja gyarmatai legfőbb értékét. Habár az árúk némely ágában egyik-másik ország termékeinek belső értéke oly nagy, hogy az értékesítést kikényszerítik, mégis jelentékeny fokozati különbséget idéz elő, az értékesítés mértékére nézve, az állami együvértartozás. Az angol iparra nézve legnagyobb ez az értékesítés az angol gyarmatokon, kevésbbé nagy a semleges államokban vagy saját iparral nem rendelkező országok gyarmataiban, a milyen a többek között Portugália; aránylag a legkisebb az idegen, kiváltképen az amerikai, francia és orosz gyarmatokban, habár bizonyos termékekre, névszerint az olcsó gyapotszövetekre nézve Angliának ezekben is tényleges egyedárúsága van. Mégis ez a felismerés volt — nem akarom mondani az alapja — de egyik alapoka annak, hogy Anglia közvéleménye a gyarmatpolitikára nézve megváltozott.

Az angol áruértékesítés, az angol munka és az angol tőkekölcsonzés viszonyai más országokban is természetesen a kölcsönös függés viszonyait alapítják meg, a melyek összekapcsolódnak az Angliából való kivitelben gyökerező függési viszonyokkal és a gazdasági térről könnyen áthelyezkednek a politika terére. Valamely gazdasági ágban való függésre nézve irányadó, vajjon van-e benne Angliának egyedárúsága, avagy vannak-e versenytársak. Az ipar legtöbb ágában mai napság elvesztette Anglia egyedárúságát; a bevívó országok, habár a magasabb szállítási költségek miatt néha valamivel drágábban, más kivívó államokban is fedezhetik szükségleteiket, s csak kevés cikknél, mint névszerint a gyapotszöveteknél, okozna ez nekik na-

gyobb nehézségeket, vagy követelne tőlük nagyobb áldozatokat. Nagyobb függés állapítható meg a kőszénre vonatkozóan, minthogy Anglia, köszénének közvetlenül a tenger melletti kedvező fekvésénél fogva, tényleges egyedárúságot élvez abban a tekintetben, hogy a köszenet tengeren túlra szállíthassa. A legnagyobb gazdasági függés az angol pénz uralmából ered; némely ország annyira el van adósodva Angliánál, hogy ebből a viszonyból majdnem az adóssági szolgaság egy faja származik. Ez az eset áll fenn Portugáliánál és több délamerikai államnál. Nemcsak hogy többet kell e miatt Angliától vásárolniok, mint különben tennék, de még politikai elhatározásaik tekintetében sem szabadok. Nálunk Németországban egyébiránt az ilyen pénzügyi függés nagy jelentőségét gyakran nagyon kevésre becsülték, a külföldi kölcsönöket nemcsak hogy elmulasztották, minthogy az ipar a létező tőkét felhasználta, de sőt még óvtak is ilyen kölcsönöktől, s azokat mint nemzeti jogtalanságot állították oda.

Az angol nemzetgazdaságra nézve az actív gazdasági vonatkozásoknak ez az egész sorozata általában véve igen nagy függést jelent a külföldtől, mert nemcsak járadékos természetű — miként nálunk, — hanem fődolog az angol nemzetgazdaságban, a melyen a népjólét nyugszik. De ez a gazdasági tevékenység mégis — habár különböző mértékben — a földkerekség összes országaira kiterjed és egyetlen országban sem oly nagy, hogy kimaradásával Angliát életveszélyes csapás érhetné. Legnagyobb az angol tevékenység kétségtelenül Indiában, a melynek 58 millió fontra rúgó angol árúbevitel az angol árúértékesítés legnagyobb tételét képezi és még inkább egyéb angol

tevékenységnek s ezzel az angol bevételeknek is teréül szolgál. A második legnagyobb tétele az angol kivitelnek 40 millió fonttal a Németbirodalomba való kivitel s emiatt már gyakrabban kijelentették, hogy ezt a tételt Anglia nem áldozza fel könnyelműen egy háborúért. Ennek a véleménynek téves voltát megmutatta a tapasztalás; Németországnak, mint vásárló országnak a jelentősége — angol nézet szerint — messzire mögötte van a versenye által okozott veszedelemnek. Általában is ki lehet mondani, hogy Angliának más országokhoz való viszonyát — talán India kivételével — egyetlen esetben sem határozza meg áruértékesítésének érdeke és gazdasági munkája.

c) Versenytársak.

Különbséget kell tennünk védekező és támadó verseny közt, t. i. olyan verseny közt, a mely csak a saját országában védekezik az angol behozatal és általában gazdasági tevékenység ellen és olyan verseny közt, a mely saját országának határain túl, más országokba irányul. Ha egyszerűen a gazdasági versenytársakról és Angliának az ellenők való harczárol szólnunk, csakis az utóbbival van dolgunk. Tehát azokat az államokat kell szemügyre vennünk, a melyek iparuk, gazdasági vállalataik, tőkéjük által kelhetnek versenyre Angliával, tevékenységét csorbítják; melyeket Anglia ellenfeleinek tekint, s melyek ellen lehetőség szerint harcol. Részben olyan államok ezek, a melyeknek gazdasági tevékenysége éppen olyan régi, mint az angol gazdasági tevékenység, mely lassankint visszaszorította őket, mint Franciaország és Hollandia; részint olyan államok, a melyek csak legújabban lettek

versenytársakká, mint Németország és az Egyesült-Államok. Az emberi természetben fekszik, hogy az újabban fellépett és tért nyert ellenfelet inkább tartja annak, mint a régit, a melyet viasztörött.

Anglia gazdasági versenytársai közé tartoznak Oroszország és Japán is, de egyelőre mindkettő csak korlátolt mértékben. Az orosz verseny saját területére szorítkozik és a vele határos ázsiai országokra, a hol a térbeli közelség és a kiterjedt kereskedelmi szerződések válnak javára, de csak durvább termékekre terjed ki. Eddigél a japán verseny is, a kelet- és délázsiai országokra és olcsó árúkra szorítkozik, de mihamar nagyobb terjedelmet és jelentőséget nyerhet.

A tulajdonképeni veszedelmes versenytársak eddigél az észak-amerikai Egyesült-Államok és egynémely nyugat-európai ország, élükön a Németbirodalommal; mert versenyük a világforgalom egész területére és mindennemű áruira kiterjed, éppen úgy az érték- mint a tömegtermékekre. Az Egyesült-Államok versenye legnagyobb az amerikai országok piacán, a nyugat-európai államok versenye pedig a többi földrészek piacain. Az Egyesült-Államok versenye nagy erőt merít a magas vámoktól védett belső piac nagyságából, a mely számára már eleve nagy értékesítést biztosít és lehetővé teszi, hogy a kivitelben olcsó árakat állapítson meg. Továbbá nagy kedvezmény részére a köszénben, vasérczekben és mindennemű nyersanyagban, névszerint gyapotban való gazdagsága. A munka drága ugyan, de intenzitása és széleskörű szervezete eléggé versenyképessé teszi. Az amerikai verseny egészben véve talán a legerősebb és a legérzékenyebben vett verseny; de Anglia tudja, hogy keveset árthat neki s ezért nem is bosszankodik. A nyugat-

európai országok közül Belgium, Németalföld és Svájc, a melyek az összes külföldi tevékenységben erősek, kicsinységük miatt csak kevésbé jönnek tekintetbe. Itália csak némely iparágban versenyez, névszerint a selyemfeldolgozásban. Természetesen sokkal nagyobb Franciaország ipari versenye, a mely mint pénz-kölcsönadó is nagy szerepet játszik és e téren Anglia legfőbb versenytársa. De Anglia Németországot tekintti tulajdonképeni versenytársának, a mely az ipar, továbbá hajózás, tengerentúli kereskedelem és általában a tengerentúli gazdasági tevékenység terén mindenütt a sarkában van és némely vonatkozásban elébe vágott. A német és az angol ipar részben kiegészítik egymást, a mi közöttük élénk árúcserehez vezetett; de másrésről egymással egyenlők és a többi országokban való elsőségért küzdenek egymással. És ha a német árúk egy ideig olcsóságuk miatt voltak elsőbségben, meg kell állapítani, hogy ez a korszak már régóta lejárt; a legtöbb iparágban jóságra nézve is egyenjogúan helyezkednek az angol árúk mellé, sőt felül is mulják őket.

Kiváltképen a német és amerikai verseny által vesztette el egyedárús helyzetét az angol nemzetgazdaság éppen úgy az ipar, valamint a kereskedelem terén; úgy hogy habár még mindig elől áll, de többé nem elszigetelt magaslaton, hanem versenytársaktól körülvéve, csak mint első a hasonlók közt; kevesebb lett a kereskedelemből és iparból eredt nyeresége is. Az amerikai versenybe Anglia belenyugodott, azt az ország nagyságánál és segélyforrásai gazdagságánál fogva olyannak tekintti, a melyet megváltoztatni nem lehet; de a német verseny természetellenesnek és szükségtelennek látszik előtte. És a helyett, hogy sa-

ját teljesítményeit fokozná, és (a körülmények által még ma is bizonyos vonatkozásban kedvezményekben részesülve) a német iparnak és kereskedelemnek a békés verseny terén visszaadná a kölcsönt: már évek hosszú sora óta mindinkább azt a gondolatot érlelte meg, hogy fegyverek erejével semmisítse meg. Nem akartunk hinni abban, hogy Anglia, a mely minden militarismus ellenségének tünteti fel magát, mai nap-ság is, miként a korábbi évszázadokban, valósággal kereskedelmi háborút folytasson és megkísérelje nemzetgazdaságunkat haddal megtámadni; erős is a bizalmunk, hogy ez a gondolat kivihetetlen, sőt esztelen, mert a német nemzetgazdaság sokkal életerősebb, sem hogy szétrombolható volna és bizonyára újra feltámadna a romokból. Azt hittük, hogy mindezt az angoloknak is be kell látniok. Csalódtunk: Anglia fegyvert ragadott, azzal a kifejezett szándékkal, hogy nemzetgazdaságunkat tönkre tegye. Viselni fogja a következményeket; meg fogja érni, hogy a kés hegye önmaga ellen fordul, s hogy az angol gazdasági életet nem fogjuk ugyan lerombolni — mert a háború kivételével, a mikor nem lehetett elkerülni, művelődési javak lerombolása a barbároknak van fenntartva —, de ki fogjuk csavarni Anglia kezeiből azokat az államhatalmi eszközöket, a melyekkel az idők folyamán nemzetgazdaságát és gazdagságát más nemzetek rovására megszerezte és mostanig megőrizte.

VIII.

Politika és hadügy.

1. Az angol politika útjai és céljai.

Angliának tengeri hatalmán nyugvó világhelyzetét és viláгурalmát végigkísértük az élethivatások különböző térein és megkíséreltük az angol nép és állam megismerését, a tények és sajátosságok minden körében; most azt kell megvizsgálnunk, hogy miként érvényesülnek ezek a sajátosságok a politikában is, vagyis a törekvések és erőfeszítések összességében, a melyeket az angol nép és állam kifejtenek, hogy magukat mai tulajdonságaikban és nagyságukban megőrizték és tovább fejleszték, hogy életüket és érdekeiket ellenségek ellen megvédelmezzék és előmozdítsák; mert már többször jogosan hangsúlyozták, hogy az angol politika és vele az angol hadügy az európai szárazföld népeinek politikájától és hadügyétől a leglényegesebb vonásokban különbözik.

Az angol politikanak ez a sajátossága csak lassan — az angolok egész lényének átalakulásával kapcsolatban — fejlődött ki. Az egész régebbi idő alatt a XVI-ik századig az angol államférfiak még képtelenek voltak tovább látui Európánál. A tenger sem játszott semmiféle szerepet. A politikai problémák

a szigetekeken levő többi államok és Franciaország meghódítása valának. Ennek a két problémának elsejét megoldotta a Skótországgal való egyesülés és 1600 körül Irland meghódítása, míg a másodikkal, mint megoldhatatlannal, már korán felhagytak. Az eredetre és vallásra nézve idegen Irland meghódítása által mindenestre nehéz problema marad vissza a belpolitika számára, a melyet a népről és államról szóló fejtegetésünkben már szóvá tettünk; de ámbár az írek nagy többségében mai napság az angolok és az angol uralom ellen erős ellenszegülés és gyűlölség áll fenn, mégis úgy látszik, hogy a belőle eredő veszély eddig alig tekinthető elég nagynak arra, hogy Anglia külpolitikájára befolyást gyakoroljon. Az ír kérdés veszedelmét kivált az csökkenti, hogy Írland nincs térbeli összefüggésben más országokkal és hogy az angolok Irlandot flottájukkal elzárhatják. Általában Angliának az a nagy előnye, hogy határai a tenger által minden kétségén felül meg vannak állapítva, ennél fogva semmiféle határkérdés nincs és határait — legalább eddigelé — ellenséges megtámadások ellen aránylag könnyen megvédelmezhetette. Csakis ezért volt lehetséges Angliának egész erejét gazdasági és tengerentúli céljai megvalósítására fordítania, míg vetélytársait európai érdekek és összeütközések ismételve akadályozták.

Körülbelül 1600-tól kezdve Anglia külpolitikája többé nem irányul területszerzésre Európában, miként ezt minden szárazföldi állam teszi, hanem a tengeri és kereskedelmi főhatalomnak és mindig több tengeri és kereskedelmi főhatalomnak Európában való megszerzésére s egyszersmind birtokszerzésre a tengerentúli országokban. Nevezetes, hogy az angol történet-

írók — a kiknek tekintete a belső fejlődésre volt szögezve — az angol történetnek ezt a legnagyobb és legsajátosabb jelenségét hosszú ideig oly kevésbé méltányolták. Először Seeley utalt erre teljes erővel és kimutatta a XVII. század nagy jelentőségét ezen fejlődésre nézve. Németországban Marcks Erik és mások, tekintettel Angliának Németországhoz való viszonyára, behatóan ismertették Anglia külpolitikájának alapvonalait. Ezek a fődologra nézve csaknem negyedszáz éven át ugyanazok maradtak. Anglia céljai a tengeren, valamint tengerentúli országokon nyugosznak és a világra szóló tevékenységben, világuralomban és végül világuralomban állanak. Mint-hogy azonban más államok is hasonló célok felé törekednek, ezért Anglia csak a többiekkel való háborúban képes célját elérni és ezt a háborút nemcsak a tengeren és gyarmatokon, de leginkább és elsősorban Európában, az európai szárazföldön viseli angol hadseregekkel és szövetségeseivel, a kiknek segélypénzeket fizet. Az ellenfél, a ki ellen a háború irányul, a kit le akar verni, időnkint az az állam, a melynek versenye a tengeren és tengerentúl a legnagyobb. Minden kisebb vetélytárs kíméletben, sőt kedvezésben részesül; a támadás egész súlya az ellen az egy nagy ellenfél ellen irányul, a melytől Anglia nemcsak külön megkárosítását, de saját hatalmának megsemmisítését is félti. Akként kell levetnie, hogy ártalmatlan legyen. Akkor az, után kíméletben fog részesülni és bizonyos nagylelkűséggel fogják kezelni, hogy Anglia barátja legyen és a legközelebbi alkalommal, t. i. az újonnan feltámadt vetélytárssal vívott harcban a gesztenyét a parázsból kikaparja neki.

Első volt a Spanyolország elleni harc, a melyhez akkor hozzátartozott Portugália is; 1588-ban Anglia kivívta a döntő győzelmet a spanyol „armada” fölött. Ettől kezdve Spanyolország és Portugália inkább hát-térbe vonultak, habár Spanyolország amerikai gyarmatbirtokait és a Philippini-szigeteket, Portugália pedig Braziliát és afrikai birtokainak és igényeinek nagyobb részét megtartotta s csak a Fokföldet és Kelet-Indiát vesztette el, a hollandiaiak javára. Anglia többé döntő cselekményt nem foganatosított Spanyolország és Portugália ellen, ámde később erősen benne volt a keze a játékban a spanyol és portugál Amerika függetlenségi nyilatkozata megtételekor. A második harcot Németalföld ellen viselte, a mely a XVII. század első felében bizonyos előjogot gyakorolt a tengeren és a kereskedelem nagy részét Angliával együtt maga is kezeiben tartotta. Kezdetben beállt balsikerek után, ebben a harcban is győzött Anglia. A harmadik legyőzendő ellenfel Franciaország volt, a mely Angliával körülbelül egyidejűleg lépett a tengerentúli gyarmatpolitika terére s egyideig úgy látszott, hogy rangban felülmúlja. A Franciaországgal vívott háború az egész XVIII. századra kiterjed és belenyúlik a XIX. századba is Franciaország letört, daczára nagyobb kiterjedésének és magasabb kultúrájának, mert szárazföldi hatalom volt, politikai fő-céljai mindig az európai szárazföldön nyugodtak és a tengerentúli célok második sorban álltak, s mert e miatt a szárazföldön is voltak ellenségei, a melyekkel Anglia szövetségre léphetett és segítségökkel Franciaországot leverhette. A spanyol örökösödési háborúban, az ú. n. osztrák örökösödési háborúban, a hét-éves háborúban és a napoleoni háborúkban Francia-

ország gyarmatbirtokainak nagy részéről Anglia javára apránként kénytelen volt lemondani és el kellett veszítenie tengeri hatalmát is; Franciaország sorsában egyszersmind Németalföld is osztozott, a mely a napoleoni idő alatt Franciaország alkatrészévé vált.

Éppen egy évszázaddal ezelőtt, Napoleon végleges leverésével — tehát a német szabadság kivívásával egyidejűleg — nyerte meg Anglia a viláгурalmat. A múlt század történetében már többé nem annak megszerzéséről, hanem megtartásáról van szó és egészen a mostani háborúig nem kellett érte Angliának egyetlen tulajdonképeni súlyos döntőháborút sem viselnie. De politikájának eljárási módja ezen évszázad alatt is ugyanaz maradt és ugyanaz ma is. Az európai szárazföldi államokat és bizonyos tekintetben most már az újonnan keletkezett Európán kívüli államokat is kijátssza egymás ellen. Egy knek sem szabad a másik fölé nőnie, különben Anglia és falkája ellene fordulnak és haddal támadják meg, miként ez Oroszországgal a krimi háborúban, majd ismét a japán háborúban történt, vagy legalább fenyegetik vele, míg nem lemond terveiről és visszavonul otthonába, miként Franciaország tette a fasodai összeütközés után.

Természetesen Anglia nem olyan értelemben vett viláгурalomra törekszik, hogy az egész fölkerektség az ő tulajdona legyen; de lehetőleg nagy birtokra, lehetőleg nagy és jól fizető területre, kivitele, munkája és tőkéje számára, s még ma is ez viláгурalmának magva és alapja; a tenger és a viláгурforgalom nagy útvonalai fölött akar uralkodni, minthogy attól függ birtokának, munkájának, bevitelének és életének biztonsága. Azt akarja, hogy hajóin, a viláгур összes tengerein és kikötőin az angol lobogó lengjen, ellen-

ben idegen hadi- és kereskedelmi hajók a tengeren csak akkor mutatkozhatnak, ha Anglia megengedi. Azt akarja, hogy minden idegen hajózás Angliától függjön; abban az állapotban akar maradni, hogy előlük az utat minden pillanatban elzárhassa, vagy pedig a tengerről elűzhesse őket. Azt akarja, hogy az angol uralom határai ne Anglia partjai, hanem mindenütt a tengerentúli partok legyenek s a földkerekség összes partjai és kikötői az angol hajóágyúk lőtávolában feküdjenek.

Ezt a tengeri uralmat Anglia saját szent jogának tekinti s más államnak minden kísérlete, hogy jelentékeny flottát teremtsen, vagy egy fontos ponton flottabasist építsen fel, szerinte jogkörébe való bűnös betörés s egyszersmind véték az emberiség ellen, mert — felfogása szerint — saját uralma nemcsak a maga javára, hanem az egész emberiség üdvére is szolgál.

Az angol politika úgy tartalmilag, mint térbelileg különbözik a többi országok politikájától.

Tartalmára nézve jellemző a gazdaság, kiváltképen az ipar és kereskedelem erős hangsúlyozása s ennek folytán a magán üzleti érdekek erős támogatása. Az angol állam csupán bent az, a mit éjjeliőr-államnak neveztek, a mely a jog és rend megőrzésére szorítkozik és pozitív beavatkozásoktól távoltartja magát; kint azt látjuk, hogy az angol consulok elég erősen és gyakran lépnek közbe (a jog sérelmével) az angol üzletemberek érdekeiért; némely háborút — gondoljunk a kínai ópiumháborúra — csak kereskedelmi előny végett viseltek és a mostani háború is nagyrészen azon az óhajtáson nyugszik, hogy a német versenyt megsemmisítse.

Az angol politika térbeli viszonyaira nézve jellemző az angol érdekeknek s ennél fogva az angol politika érintkezési területének kiterjedése az összes tengerekre és országokra, a melyek a tengerről megközelíthetők, vagy a melyeknek osztályrészük van a tengeren; elmondhatjuk, hogy Angliának más országokhoz való politikai vonatkozásait azoknak a tengerhez való vonatkozásai szabják meg. E helyen eltekinthetünk azon országok ismertetésétől, a melyek mai napság kiváló tárgyai az angol aggressiv politikának, minthogy az angol világraszóló tevékenység egyes ágainál már erről beszéltünk. A jelen pillanat politikája, a mely bennünket leginkább érdekel, kevésbé igazodik e szerint, hanem inkább Angliának a többi nagy államokhoz — tehát a politika többi alanyaihoz — való viszonya szerint. Miként törökországi politikáját kiváltképen az Oroszországra való tekintet határozza meg, éppen úgy határozza meg kínai politikáját kiváltképen a Japánra és az Egyesült-Államokra való tekintet. Ennél fogva megelégedhetünk avval, hogy a földkerekség többi államait annyiban vesszük szemügyre, a mennyiben mint Anglia hűbéresei és barátai vagy vetélytársai és ellenfelei szerepelnek.

2. Anglia hűbéresei és barátai.

A földkerekség nagyon sok országa és állama függ Angliától és ha ez a függés bizonyos mértéket túlhalad s nem áll vele szemben valamely más nagyhatalomtól való függés is, akkor ezeket bizonyára Anglia hűbéreseinek tekinthetjük. Ez a függés különböző okokból eredhet, a melyeket már egyenkint

ismertettünk. A brit gyarmatbirodalomban ez a függés az állami együvértartozáson nyugszik. Teljes mértékben mindenestre csak a Koronagyarmatok és India függenek Angliától. A nagy településből alakult gyarmatoknak önálló parlamentaris kormányuk van, tehát minden határozat magából a gyarmat akaratából ered, a mely ellen az angol korona képviselőjének csupán vétőjoga van; de tényleg mégis sokkal nagyobb függés áll fenn a szoros gazdasági és pénzügyi vonatkozások és a nemzeti közösség alapján. A nemzeti közösség állami együvértartozás nélkül is hatályos és a függés második okának tekinthető; mert a nyelv, irodalom és az egész szellemi élet közössége nagyon szoros köteléket alkot, a melyet a sokszoros rokonság és barátság még erősebbre fűz. Ez a kötelék Anglia és az Egyesült-Államok közt sokkal szorosabb, mint korábban hittük. Ha a két nemzet között nagy életérdekek állnának egymással szemben, ez esetben a szellemi és rokoni vonatkozások háttérbe vonulnának; de a míg ez az eset be nem áll, hatályosak maradnak. Nem maradhat befolyás nélkül, ha az amerikai államtitkár veje angol tengernagy. Nagy kegy az — miként már kiemeltük —, a mit a sors Angliának nyújtott, hogy fajrokonai a föld oly nagy részét megszállták. Harmadik okul szolgálnak a gazdasági és pénzügyi vonatkozások. Sok ország számára Anglia, a mely nemzetgazdasági szervezeténél fogva egészen az árúcserére van utalva, túlnyomóan a legjobb vetője termékeiknek és az Angliával való szakítás behozatalukat bénítaná meg és gazdasági létüket fenyegetné. A köszén és némely gyártmány beszerzésében is többé-kevésbbé Angliára vannak utalva. De bizonyára még fontosabb éppen úgy maguknak az álla-

moknak, valamint a legtöbb gazdasági vállalatnak az angol pénzpiacztól való függése; ha Angliával politikailag szembehelyezkednek, elapad az angol arany életet adó forrása. Igen fontos oka a függésnek Anglia forgalmi uralma; azáltal, hogy Anglia majdnem minden fontos tengeri útvonal és kábelvonal felett uralkodik, a legtöbb államot, a melynek a külvilággal való közlekedése a tengeren történik, majdnem egészen elzárhatja és ekként — ha ez az állapot sokáig tart — meghódíthatja vagy érzékenyen megkárosíthatja. És végül talán legfontosabb politikai eszköze Angliának a flottája, a mely őt éppen úgy teszi igen értékes szövetségestárssá, mint veszedelmes ellenséggé.

Az Angliától való ezen különféle függésre lehet visszavezetni, hogy a legtöbb semleges állam s mindnyájuk élén a hatalmas Egyesült-Államok Angliától most mindent elviselnek s hogy Portugáliát Anglia majdnem belekergette a háborúba. És hogy Itália hűtlen lett a hármasszövetséghez, részben ez is Angliától való függésével van kapcsolatban. De nem tagadhatni, hogy sok állam Angliától való függését nem érzi tehernek s hogy Anglia ezeket nem nézi jog szerint hűbéreseinek, de barátainak. Az Angliától való függés többnyire a „do ut des“ elvén nyugszik; Anglia a maga részéről megvásárolja őket teljesítmények által s meg kell engedni, hogy nem kicsinyes, nem alkudozik a garasért, hanem a gazdasági és pénzügyi feltételeket a másik állam számára is előnyössé teszi s neki idegen követelések ellen segítséget is nyújt. Ellenben az angol uralom olyan megtámadása, a mint az jelenleg tőlünk indul ki, túlságos zavart idéz elő az angol hűbéres államokban s mert

ezek hozzászoktak Anglia követeléseihez, minket békebontóknak tekintenek.

Az egyes országoknak Angliától való függése különböző körülményeken múlik, a melyeket e helyen csak jelezhetünk. Az állami és nemzeti együvértartás csupán olyan ok, a mely magától értődik. Ettől eltekintve, kisebb országok természetesen inkább hajolnak az erősebb függés felé, mint a nagyok.

Túlnyomóan nyersterményeket termelő országok, a melyek Angliával a gazdasági kiegészülés viszonyában állanak, korábban válnak Angliától függőkké, mint az iparosállamok, melyek egyszersmind versenytársai is. Nagyon fontos a földrajzi fekvés is: belföldi országoknak keveset árthat Anglia, ellenben kiterjedt partokkal bíró, kifejezetten maritim országok felett flottája által jóformán uralkodik s ezek csak nagy áldozatok árán helyezkedhetnek szembe Angliával.

Ha ezen szempontból az európai államok felett szemlét tartunk, ez esetben azt látjuk, hogy Norvégia Svédországgal összehasonlítva, sokkal inkább függ Angliától és iránta sokkal nagyobb barátsággal viseltetik; míg azonban Svédország inkább hozzánk húz, Dánia is Anglia felé hajol. Hollandia és Belgium függése Angliától és a két szomszédos nagy államtól — Németországtól és Franciaországtól — körülbelül felér egymással; Hollandiát tekintve, bizonyára nem lehet az egyik fél felé irányuló barátságról sem beszélni. Franciaországban mégis csak túlsúlyban van az önállóság a függés fölött, ennélfogva Anglia vetélytársai közt akarjuk szemügyre venni. Viszont igen erősen függ Angliától az oczeáni fekvésű gyarmatokkal bíró, gazdaságilag hátramaradt Portugália, összehasonlítva a sokkal kevésbé függő, mert inkább

belföldi fekvésű Spanyolországgal. Itália sem szabad Angliával szemben, mert ez szállítja számára az ipara részére szükséges kőszénét s mert minden bevittet elzárhat előle s ezzel életerét kötheti le, sőt még kikötővárosait is bombázhathatja. A Balkánfélsziget országai közül is a maritim Görögország áll legerősebben angol befolyás alatt.

Az Európán kívüli országok közt — a mennyiben nem angol gyarmatok — a délamerikai államok függése a legnagyobb, míg Mexikó s a központi amerikai és az északibb délamerikai államok is mindinkább az Egyesült-Államok befolyása alá jutnak. Legnagyobb az angol befolyás Argentínában, a melynek nemzetgazdasága az angol aranyeső termékenyítő hatása alatt igen felvirágzott, a melyet nagyrészből Angliából láttak el pénzzel s a mely termékei legnagyobb részét Angliába küldi. Ezek a portugál és spanyol nemzetiségű országok szellemileg mégis kiváltképen francia befolyás alatt állanak.

Az ázsiai szabad országokban Angliának meg kell osztania befolyását más nagyhatalmakkal, Perzsiában és Afganisztánban Oroszországgal, Siamban pedig annak másik szomszédjával, Franciaországgal. Kínában, a hol egykor az ő befolyása volt túlsúlyban, elsőségét elvesztette.

3. Anglia vetélytársai és ellenfelei.

Anglia vetélytársaiként azokat a hatalmakat kell megjelölni, a melyek Anglia világuralmát általában, vagy legalább a földnek bizonyos részein vitássá teszik. Ezek a tulajdonképeni nagyhatalmak vagy világhatalmak. A tágasabb értelemben vett nagy-

hatalmak közül Ausztria-Magyarország és Olaszország nem tartoznak ezekhez, minthogy élelérdekeik térbeli szempontból még igen korlátozottak és hatalmuk nem elegendő ahhoz, hogy Anglia ellen érvényesíthessék. De lehetségessé válhatik, hogy ezen háború alatt a világhatalmak sorába jutnak, míg Franciaország oly nagy függésbe jutott Angliától és Oroszországtól, hogy közel van világhatalmi állása eljátszásához.

Az *Északamerikai Egyesült-Államok* Anglia sarjadedái és még manapság is, vagy — helyesebben mondva — ma újból barátai a szellemi együvértartozásnál és még egyéb gazdasági szempontoknál fogva, de egyidejűleg vetélytársai is, sőt — egészen véve — talán a legerősebb vetélytársai. Az Egyesült-Államok az utolsó évtizedekben az ipar erős kifejlődése folytán, amely minden országban értékesítő piacokat keres, Anglia gazdasági versenytársaivá lettek és pedig igen sok iparágban sikeres versenytársaivá, minthogy termelésüknek az angol termelés fölött sok előnye van. Anglia, a mely a mi versenyünk miatt haragra gerjedt, meglehetősen hallgatagon veszi az amerikai versenyt. Az Egyesült-Államok még politikai versenytársak is; ámde ez a politikai versengés térben korlátozott, a földologra nézve Amerikára vonatkozik és legújabban Kelet Ázsiára és a Csendes-tenger szigetvilágára terjedt ki, de távoltartja magát Európától, Afrikától, Dél Ázsiától és Ausztráliától. Az Egyesült Államok politikáját Amerikára nézve a Monroe-féle tan határozza meg, a mely szerint európai államok Amerikában területet ne szerezhessenek, következésképen semmi irányadó politikai befolyást ne gyakorolhassanak; az Egyesült-Államok Amerikának mind a két felében főhatalmat akarnak gyakorolni, a melyet tőlük

Dél Amerika három nagy állama, az úgynevezett ABC-államok és máig Mexiko is elvitatnak. A 60-as években megkísérelte Anglia az Egyesült-Államok fejlődését feltartóztatni, a mennyiben a déli államok secessióját az Unio ellen kedvezésben részesítette, a mi majdnem háborúhoz vezetett. Azóta az Egyesült-Államoknak Amerikában való politikai főhatalmába mindinkább beletörődött és gyakran lemondott igen fontos és egyszersmind jogos brit igények kivívásáról, hogy a velük való összetűzést elkerülje; oly módon vonult vissza előlük, a mely éles ellenmondásban van a világban való különben megszokott fellépésével. Ekként nyugodott bele — hogy csak egy példát említsünk — a Panama-csatorna fölötti amerikai uralomba. Anglia került a harczot és meg akarta őrizni a maga számára a hatalmas birodalom barátságát, minthogy fontos birtokai és érdekei vannak kapui előtt. Habár Anglia háború esetén az Egyesült-Államoknak nagyon is árthatna, sőt talán végre még a túlsúlyt is megtarthatná, mindazonáltal Kanada és a nyugat indiai szigetek elsősorban volnának az Egyesült-Államok támadásának kiszolgáltatva. Ehhez járul még a rokonsági érzület: Angliának kevésbbé esik zokon a leányával, mint más idegennel szemben lemondást gyakorolni és ezért a lemondásért az amerikaiak barátsága és pártolása által megjutalmazva érzi magát. A szó valódi értelmében vett igazi angol életérdekeket eddigelé még nem is fenyegették az Egyesült-Államok; nem érintették még sem az anyaország biztonságát, sem a tengeri uralmat, sem India birtokát, sem Kanadát, vagy a nyugat-indiai szigeteket, ezt a kettőt pedig szükség esetén képes volna Anglia elviselni.

Japán a távoli keletnek a mult század második felében feltárt és gyorsan modern nagyhatalommá növekedett állama, miként az Egyesült-Államok, szintén vetélytársa Angliának, a nélkül, hogy még eddigelé ellenfele volna, sőt inkább szövetségestársa és pedig nemcsak a jelen pillanatban, mint Oroszország, hanem már évek hosszú sora óta. Nemzeti és kulturális rokonság, — mint az észak-amerikai Egyesült-Államokkal — Japánnál természetesen nem jön tekintetbe; fajra, vallásra, pszichologiai és kulturai sajátosságra nézve a japánok teljesen különbözők az angoloktól; a gondolkodás irányára nézve annyiban van bizonyos megegyezés, a mennyiben a modern gazdasági fejlődéssel összefügg. A szövetség mind a két fél részéről czélszerűségi okokon nyugszik: a mi Japánt illeti, meg lehet, hogy a hatalmas, kulturailag hangadó Angliával való egyenjogú szövetség mindenekelőtt hiúságát elégíti ki; de a szövetség tulajdonképeni alapja mind a kettőre nézve az Oroszország részéről fenyegető veszedelemben rejlett; ennek ellenében jött létre ez a véd- és daczszövetség, mely csak akkor lesz tartós, ha az orosz veszedelem mind a kettőre nézve fennmarad és nagyobb lesz, mint azok a nehézségek, a melyek közöttük felmerülnek. Ennek a szövetségnek ebben a háborúban ellenünk való alkalmazása véletlen és önkényes átruházás mellett történt, a mely inkább a pillanatnyi, mint az állandó érdekeknek felelt meg. Japánnak — az Egyesült-Államokkal való háborúja esetén — Anglia bizonyára megtagadná segítségét. Bizonyára igaza van Homer Leának, az amerikai írónak, a ki azonban érzelmére nézve inkább brit, midőn azt mondja, hogy ez a szövetség földrajzi szempontból tulajdonképen természetellenes: és pedig azért, mert

úgy Anglia mint Japán tengeri- és szigethatalmak, s mert Japán mintegy a Keletnek Angliája, tehát érdekeiknek és törekvéseiknek sok ponton egymásba kell ütközniök. A japán hajózás és ipar Angliára nézve Kelet-Ázsiában mindenképen érzékeny versenyt jelent és bizonyára tudja is Japán, hogy itt Anglia csendes ellenállásával kell küzdenie. Fontosabb azonban az ethnikai ellentét. Ha a japán kivándorlást az angol településre alkotott gyarmatokról visszautasítják és ez a japán önérzetet érzékenyen sérti, úgy másrésről Angliának el kell ismernie, hogy Japánnak — a tisztán ázsiai államnak — előtörése indiai alattvalóinak kedélyére izgatóan és bujtogatóan hat és Japánnal való barátsága az ausztráliaiak és kanadaiak nehezte-
lését idézi fel. Angliának már régen kell éreznie, hogy Japán Kelet-Ázsiában, az indiai szigetvilágban és Ausztráliában vezető hatalmi állásra és talán új birtokra törekszik. Azok a követelések, a melyeket Japán most Kinához intézett, Angliára bizonyára bombaként hatottak, habár ijedelmét a háború alatt nem is szabad hangosan nyilvánítania, a mit egyelőre talán még más erősebb érzelmek is elnémítanak.

Anglia harmadik vetélytársa *Oroszország*. Eddigelé kifejezett ellenfele volt és daczára minden mostani szövetségnek, előreláthatólag ezen háború után ismét az lesz. Sőt némely ismerője az angol politikának úgy véli, hogy Anglia ezen háború által éppen annyira akarta gyengíteni Oroszországot, mint Németországot. Az oroszok a fehér fajhoz tartoznak s indogermán nyelvet beszélnek; de végeredményben egész szellemi sajátosságukra nézve az angoloktól nem kevésbé különböznek, mint a japánok; az orosz állam egyenes ellentéte az angol államideálnak; a barbár

zsarnok Oroszország győzelme ártana mindazoknak a culturjavaknak, a melyeket az angol különben szentnek tart, a miért is nekünk Anglia szövetsége Oroszországgal nemcsak természetellennek, hanem erkölcstelennek is látszik. Ámde annak, hogy ellenfelek, természetesen nem ez a lényegbe vágó különbség a tulajdonképeni alapja, hanem az érdekek nagynehezen áthidalható ellentéte. Az Anglia és Oroszország közti ellentétet földrajzilag akként határozhatjuk meg, hogy a földkerekség legnagyobb szárazföldi és legnagyobb tengeri hatalma terjeszkedésük folyamán egymásba ütköztek és az ázsiai szárazföld egész szélességében Konstantinápolytól Kínáig egymással szemben állnak. A krími háborúban mind a két birodalom összemérte kardját és ettől fogva mindig szemben állottak egymással, annyira, hogy minden alkalommal a háború kitörését várhattuk, a míg kevés évvel ezelőtt a legfontosabb vitapontokat (mindenesetre csak egyelőre) szerződés által egyenlítették ki és most egy ellenünk irányuló szövetségben összetalálkoztak. Annak a szerződésnek alapgondolata bizonyára már a Németország ellen való közös ellenségeskedés volt, de a mellett mind a két fél óhajta az, hogy Ázsiában a másiktól való minden aggodalom nélkül területi és gazdasági előhaladást tehessen; különösen Anglia fél India nyugtalan hangulata miatt minden kívülről jövő megzavarástól.

Régi vitás pont volt Konstantinápoly birtoka és a tengerszorosok szabadsága. Ez volt a krími háború oka, ezért szegezett pisztolyt Anglia 1878. évben Oroszország mellére és egész a legutóbbi időig semmi kétséget sem hagyott fel Anglia az iránt, hogy Konstantinápoly és a tengerszorosok orosz megszállását

meg nem engedné, hanem azt háborús oknak tekintené, minthogy Oroszországnak a Földközi-tengerhez és a suezi-csatornához való hozzájutásában veszedelmet lát. Most azt látjuk, hogy Anglia maga működik a tengerszorosok megnyitásán. Vajjon az orosz veszedelmet az orosz flottának Tsusimánál való tönkremenetele után kevesebbre becsüli-e vagy talán csereügylet forog fenn, avagy — a mi a legvalószínűbb — a tengerszorosokat Anglia minden nemzet számára s ezzel kiváltképen a maga számára akarja megnyitni, s nem is gondol arra, hogy Konstantinápolyt az oroszoknak átadja; mindezt nem tudjuk s remélhetőleg sohasem fogjuk megtudni azt sem, hogy Anglia és Oroszország a tengerszorosok erőszakos megnyitása és Konstantinápoly elfoglalása után miként egyeznének meg egymással. Míg Anglia politikája korábban Törökország fenntartására irányult, addig ebben a szerződésben bizonyára már Törökország felosztására nézve állapodtak meg és pedig — a mint látszik — oly módon, hogy Kis-Ázsia északi széle és talán az Iskenderum öblének bejárása Oroszországé, Dél-Arábia és Mezopotámia pedig Angliáé legyen. Az angol és orosz érdekköröknek Perzsiában egy semleges közbeeső zóna segítségével való felosztását nyilvánosan kimondták. Éppen így megegyeztek Afganisztánra és Tibetre nézve, a melyeknek mint pufferállamoknak kellene fennmaradniuk az Oroszbirodalom és Brit-India közt. Anglia tulajdonképen Oroszországtól félti Indiát, a Britbirodalom gyöngyét. Orosz államférfiak semmi titkot sem csináltak abból, hogy India birtoka után vágyódnak és hogy magukat, mint félig ázsiaiakat erre inkább hivatottnak tartják, mint az egészen európai angolokat. Még nem sok idővel ezelőtt, Kitchener lord,

mint katonai főparancsnok Indiában, a brit-indiai hadseregnek körülbelül felét a legszélsőbb északnyugaton összpontosította, tehát ott, a hol orosz támadás várható. Angliának Japánnal kötött szövetsége egy szakaszt tartalmaz, a mely Japán segítségét biztosítja számára, India ellen irányuló orosz támadás esetére. Még Oroszországnak Kelet-Ázsiába való nyomulása és az egész Mandzsuria és Korea birtokbavételére irányuló kísérletei is, továbbá az a törekvése, hogy Liautung félszigetén a Sárga-tenger fölött való uralmat megszerezhesse, hogy Pekingben a kormány gyeplőt megragadhassa; mindezek, habár nem is okoznának Angliának területi károsodást, mégis ezen sűrű népességű országoknak az európai ipar termékeire vonatkozó nagy befogadóképessége miatt gazdasági tekintetben súlyosan károsítanak Angliát. E veszedelem miatt kötötte meg Anglia Japánnal első szövetségét, és ez volt az oka, hogy Oroszországgal való háborújában legalább erkölcsileg támogatta Japánt. De ezzel talán veszedelmesebb ellenfélre tett szert, mint a minő Oroszország volt.

Anglia harcza Oroszország ellen a czápa harcza a medve ellen. Anglia a vizen túlhatalmas, de a szárazföldön hatalma aránylag csekély és háború esetén saját erejéből bizonyára sem Oroszország előtörését Ázsiában nem tartóztathatná fel, sem magába Oroszországba nem nyomulhatna be, hogy annak valóságos kárt okozzon; mert a Dardanellák és a Sund elzárása, a melyek az orosz flottát a kifutásban megakadályozzák, megakadályozzák Törökország és Dánia semlegessége mellett az angol flotta beérkezését és az orosz kikötők lövetését is. Minthogy Oroszország az élelmiszereket és a legtöbb nyersanyagot maga

termeli és a gyártmányokat Németországból szárazföldi úton szerezheti be, a tengeren át való bevitel lekötésével sem árthat gazdasági életének. Anglia sikeres háborút Oroszország ellen csak ezzel határos szárazföldi hatalom segítségével viselhet. Ez volt az oka annak a szövetségfelajánlásnak, a melyet 1900-ban a Németbirodalomnak tett; ez volt az értelme a Japánnal kötött szövetségnek is. És ilyen szövetség nélkül Anglia bizonyára a jövőben sem fog boldogulni, minthogy az Oroszországgal való barátság nem fog örökké tartani.

Angliának a szó szorosabb értelmében vett vetélytársa, a mely ugyanazon vagy egészen hasonló indítókából ugyanazon czél felé törekedett: nagyon hosszú időn át *Franciaország* volt. A XVIII. század történetét az Anglia és Franciaország közti döntőharcz foglalta el. Azután Franciaország legyőzetett és gyarmatainak legnagyobb részétől megfosztatott; de ismét magához tért és bámulatos erélylyel fogott hozzá egy új gyarmatbirodalom megalapításához, a mi közben elég gyakran ütköztek össze a francia és angol érdekek. Franciaország ismételen kénytelen volt visszavonulni; nevezetesen lassankint kiszorította Egyiptomból Anglia. 1898-ban a háború már küszöbön volt, a midőn Marchand francia kapitány nyugatról kiindulva Szudánon át a Felső-Nilusig előnyomult és kitűzte a francia lobogót Fasodában. Franciaország minden feltétel nélkül engedett, mert a mellett a nyíltan kimondott ellenségeskedés mellett, melyet a 70-es évi háború óta a Németbirodalom ellen tanusított, oldalról érezte magát fenyegetve és szövetségese Oroszország cserbenhagyta. Tehát ismét megbosszulta magát Franciaországon az, hogy messze

terjedő gyarmatpolitikát akart űzni a nélkül, hogy lemondott volna európai céljairól, a Németbirodalom megsemmisítéséről és Elszász-Lotharingia visszahódításáról, a melyek Németország ellenségévé tették. Hogy Angliának megfelelhessen, velünk kellett volna jó viszonyban lennie; elég gyakran nyújtottunk neki kezet. A fasodai kudarcz után választott és a nézete szerinti kisebb rosszat választotta. Tengerentúli politikáját Anglia tengerentúli politikájának rendelte alá, szövetségre lépett vele és egészen Németország ellen fordult. Ezzel állását a Földközi-tengeren Itália ellen biztosította, megkapta Marokkót és ettől a háborútól európai álmának teljesülését várja. Ámde ekként a második rangosztályba helyezte magát: akkor is, ha ebben a háborúban győzne, függésben maradna Angliától; nehezen fog a vereségből felépülni. Az Angolországgal való versenyzésből valószínűleg örökre, mindenestre hosszú időre kivált. Franciaország Anglia számára szárazföldi karddá vált, a melyet Németország ellen tetszése szerint felhasználhatott. Anglia ma Franciaország helyett a Németbirodalmat tekinti vetélytársának. A régi Németbirodalom, a mely a középkor végéig egészben véve mégis csak a leghatalmasabb állama volt Európának, háttérbe vonult és nem volt része a tengerentúli földrészek feltárásában, éppen úgy, mint a vele sok vonatkozásban rokon Itáliának sem, és pedig két okból, a melyeknek belső összefüggését e helyen nem szükséges taglalnunk, t. i. állami szétforgácsoltsága miatt, a mely politikai tehetetlenségre kárhoztatta és a szomszédos erősebb államok játéklabdájává tette és a világforgalom oczeáni útjaitól való távolfekvése miatt. A birodalom két legnagyobb állama, Ausztria és Poroszország, egyszer kivételesen egyetértve, mint

szárazföldi államok a szabadságháborúkat Napoleon ellen együttesen vívták meg és ez okból semmi részük sem volt abban a nyereségben, a mit akkor Anglia zsebrevágott. A német nemzetgazdaság (melyet a vám-szövetség legalább bizonyos fokig összefoglalt) a XIX. század folyamán egészen lassan fejlődött ki; a kereskedővárosok részt nyertek az atlanti-tengeri hajózásból, az iparnak lassankint megnőttek a szárnyai, úgy hogy a német szükségletnek legalább egy részét fedezte. Az 1864 és 1871 közé eső hét év alatt ment véghez Bismarck genialis politikája folytán az állami egyesülés, még pedig Ausztria kizárásával: 1864-ben Schleswig-Holstein visszanyerése, 1866-ban Poroszország megnagyobbodása és az északnémet szövetség megalakítása, 1871-ben pedig a délnémet államok egyesülése és a Németbirodalom megalapítása. Már most megvolt az erősebb birodalom, a mely a nemzetgazdaság fölött is őrködött. Egy intelligens és munkabíró népesség és egynémely természeti feltétel által kedvezésben részesült erős gazdasági fejlődés mellett, már csak idő kérdése volt az export-ipar, a tengerentúli kereskedelem és hajózás körében folyton növekedő tevékenység és gyarmatok szerzése. Tehát a Németbirodalom szükségképen egészen más világításban mutatkozott Anglia előtt, mint a hogy ezelőtt csakis a szárazföldön érdekelt és egymással szemben az egyensúlyt fenntartó osztrák és porosz államok jelentkeztek. Kellemetlen érzés foghatta el legelőször az angolokat, a midőn Poroszország a Jahde-öblöt megszerezte és Wilhelmshafent hadikikötővé építette ki. Sanda szemmel nézte Schleswig-Holstein meghódítását, a mi által az országnak a Keleti-tenger és Északi-tenger közt levő déli része és így a két tenger összeköttetése

német kézbe került; az északi-tengeri-csatorna építése, a mely által a német flotta könnyű szerrel érhet egyik tengerből a másikba, igazolta később ezt a félelmet. Ezután az állami egyesülés és a Franciaország fölötti győzelem következett. Jellemző, hogy a háború alatt miként változott az angol néphangulat: kezdetben Franciaország, az ősi ellenség ellen irányult, mert az angolok erősebbnek hitték és gyengítését kívánták; a sedani csata után azonban a hangulat Németország ellen fordult, a mely Angliát aggodalommal töltötte el. Ez az aggodalom azóta többé nem mult el és ahhoz Németország gazdasági kifejlődése miatt mindig több versenytársi irígység és féltékenység járult. A 90-es évek óta az angoloknak legnagyobb gazdasági gondot okoz a német verseny, csodálatosképen sokkal nagyobb, mint az amerikai verseny, a melyet mint megváltozhatatlan tényt hallgatagon tűrnek. De alig helyes álláspont, ha Németországban igen gyakran az angol üzleti irígységet tekintik Anglia ellenséges politikája, következésképen a mostani háborúban való részvétele vezérlő indítékának. Ehhez más valami egyébnek is kellett járulnia, a mit Németország állami és gazdasági kifejlődése synthesisének tekinthetünk: Németország tengerentúli tevékenysége, gyarmatok szerzése és különösen egy erős flotta építése. A német diplomácia beavatkozása tengerentúli kérdésekbe — bármily szokatlan és figyelemreméltó volt is — egy pár darab földbirtok szerzése Afrikában és a csendes-tengeri szigetvilágban, bárha kényelmetlen volt is Angliának — még megjárta; de a flotta építése, a mely egy szép napon az angol flottával szembeállhat, önhittségnek, az angol tengeri uralom ellen irányuló támadásnak és fenyegetésnek tűnt fel; hiszen

a tengeri uralom az, melyben Anglia jogosan látja világuralma magvát és alapját. A flottát meg kellett teremtenünk, hogy tengeri hajózásunkat, tengerentúli kereskedelmünket és tengerentúli birtokunkat úgy Anglia, valamint más hatalmak ellen is némileg védelemezhesük; mert különböző alkalommal világosan kitűnt, hogy a tengerentúli politikában felemelt hangos szavunkat elfujta a szél, mert nem állott mögötte tengeri hatalom. Sohasem gondoltunk arra, hogy ezt a flottát — a mely egész a mai napig messzire elmaradt az angol flottától — támadóan alkalmazzuk Anglia ellen. De Anglia úgy fogta fel, mint uralmának és biztonságának fenyegetését; „kényszerítve látta magát” — miként Wells író kifejezi — „irgalmat nem ismerő vetélkedésben egyik hadihajót a másik után építeni a tengeren való túlsúly megtartása végett, a melyen mint szabad népnek a létele nyugszik”. Midőn 1911 őszén az agadiri episod után erős politikai feszültség állott fenn, Angliában majdnem pánikszerű félelem uralkodott a német flotta netaláni patraszállása miatt.

Jogosult-e Angliának ez a tőlünk való félelme? A mi felfogásunk szerint nem jogosult. Mert mi nem törekszünk világuralomra; sohasem volt szándékunkban az angol világuralmat elpusztítani, csupán csak helyet akartunk nyerni a nap alatt, hogy Anglia mellett hajózást és kereskedelmet űzhessünk és gyarmatokat birtokolhassunk, a melyekben foglalkozhassunk, gyártmányainkat értékesíthessük és élelmiszereket s nyersanyagokat termelhessünk; más egyebet nem akartunk, mint hogy erre nézve szabad kezünk legyen; ne akadályozzon bennünket Anglia lépten-nyomon s ne legyünk mindig újból kizárva annak élvezetéből, a mi a legjobb. A mi flottánknak csak az volt a rendeltetése,

hogy ezeket a törekvéseket védelmezze. De angol álláspontból alapos volt a félelem. Mert Anglia nemcsak világhatalom akar lenni, hanem világuralmat is akar gyakorolni; azt hiszi, hogy erre ősjoga van s alig érti meg, hogy egy másik nép kételkedik ebben a jogban és ellenszegül ennek az igénynek. Ezentúl is mindazt meg akarta szerezni, a mi előtte értékes és a mi világuralma számára fontosnak látszik; nekünk csak egy csekély osztályrészt akar adni, nem engedi hajózásunkat, kereskedelmünket, iparunkat lábrakapni, ismét a második rangsorba akar minket visszaszorítani. Anglia mint világhatalom békében maradhatna Németországgal, de mint *világuralkodó* nem. Angliának a világuralomra irányuló igényébe örök időkre valóban nem tudtunk volna beletörődni. Az Egyesült Államok, Japán, Oroszország Angliának a tengeri uralomra alapított világuralma mellett megállhatnak, ellenben Németország, a mely csak Anglia előtt elhaladva képes a világ legtöbb részébe a tengeren át eljutni, csak úgy fejlődhetik, ha Anglia a tengeri- és világuralomról lemond. Kibékülés csak Anglia belenyugvása mellett lehetséges; a míg ez be nem következik, a két nemzet közötti ellentét és harcz tovább tart.

A kételkedés és ellenséges érzület — miként ezt válaszolni megkísérletem — éppen úgy, mint a függés és barátság viszonyai, a melyekről az előző fejezetben beszéltünk, mélyen gyökereznek a népek természetében és életviszonyaikban, utolsó sorban a földrajzi feltételekben. Ellenben a dolgok folyását nem lehet ily módon külön fejtegetni; sőt inkább belejátszanak ebbe a vezető személyiségek véleményei és hajlamai és sok más körülmény, a melyeknek végső sorban szintén megvannak a maguk okai, a mely okok azonban

nekünk esetlegéseknek tűnnek fel. Az Anglia és Németország közötti leszámolásnak egyszer el kellett érkeznie; hogy éppen most és éppen ily módon jött el, az történeti tény, a melyet e helyen úgy veszünk, a hogy van; felfogását és méltatását a történetírónak kell fenntartanunk. Különben a dolgok folyása eddig még nem eléggé ismeretes. Maga Bülow herczeg birodalmi főkanczellár tette ismertté, hogy az 1900 ik év körül Anglia többször felajánlotta nekünk barátságát, de ezt az ajánlatot elhárítottuk magunktól, mert meg akartuk őrizni szabad kezünket. A nyilvánosság semmi közelebbit sem tud ennek az ajánlatnak tartalmáról, kivéve azt, hogy a megegyezés Oroszország ellen irányult volna; ezért a nyilvánosság nem is ítélni elhatározásunk felett; az ítékezés különben se tartoznék ide. A mi felfogásunkra nézve azonban figyelemreméltó, hogy Anglia először Oroszországgal akart leszámolni és hogy Japán segítségével, habár kevésbbé széleskörű módon, csakugyan le is számolt vele, mielőtt Németország ellen fordult volna. Midőn Anglia Németországnak tett s talán nem is túlságosan komolyan gondolt ajánlatára kosarat kapott (e közben VII. Eduárd lépett a trónra), helyreállította Franciaországgal az egyetértést, a mely igazság szerint, Greynek az angol parlamentben tett hazug tagadása daczára, szövetség volt, majd megegyezett Oroszországgal is; létrejött az ú. n. hármasszövetség, mely mindenütt szembeszállt Németországgal s végül háborúval borította el. A vélemények még bizonyára meg vannak az iránt oszolva, hogy a három szövetségestárs közül kit terhel a legnagyobb bűn. Én, a mi engem illet, azt hiszem, hogy Oroszország akarta a háborút, minthogy mindig izgatta Szerbiát Ausztria

ellen és most már attól kellett félnie, hogy a Balkán-félszigeten minden befolyását elveszíti, ha Szerbiát cserbenhagyná. Minthogy Franciaország együtt ment vele, elérkezettnek látszott a megtorlás rég óhajtott órája. Anglia kezdetben a háború elkerülésére törekedett, mert Ausztriának és Németországnak diplomatiái kudarcot vélt szerezhetni, de azután, mikor ez nem sikerült, többé semmit sem tett a háború megakadályozására, hanem egészen belévetette magát abban a hitben, hogy a félelmes ellenfelet most leverheti. Hogy Belgium semlegességének általunk történt megsértése lett volna az alapja Anglia beavatkozásának a háborúba s hogy Anglia a szerződések szentségének megóvása vagy a culturának a német „militarismus“ elleni védelmezése okából fogott volna fegyvert, ezt az angol nép magával és másokkal csak azon csudálatosan nagy képességével tudja elhíttetni, a melylyel minden cselekménye igazolására — legyenek azok még annyira erkölcstelenek is — erkölcsi alapot talál; ama képességével, a mely előttünk, többiek előtt képmutatásnak és álszenteskedésnek látszik. Maga Grey elég világosan kijelentette, hogy Belgium semlegességének megőrzése nem elég neki arra, hogy Angliát a háborúban való részvételtől visszatartsa. A következő hónapok leleplezéseai folytán különben is mindig világosabbá vált, hogy Anglia, ha nem is formailag, de tényleg legalább Franciaországgal és Belgiummal szemben lekötötte magát s hogy erősen el volt határozva egy Németország elleni háborúban résztvenni, sőt Belgium megszállása kétségtelenül szándékában is volt.

Ekként Anglia a végzetes lépést megtette, a harcot megkezdte, bizonyára abban a biztos kilátásban,

hogy Franciaországgal és Oroszországgal való szövetségben nem érheti balsiker. Nálunk ezek alatt az évek alatt mindig csak egyes hangok emelkedtek az Angliával való háború mellett, a melyeket a külföldről mindenesetre a német nép szavának hirdettek; ez a kevés hang is csak azért emelkedett, mert a háborút kikerülhetetlennek tartották s mert felismerték azt, hogy Anglia a világalomra irányuló igényeiről — a melyek a mi létünket mindig újból veszélyeztetik — háború nélkül le nem mondana. Közülünk legtöbben azt remélték, hogy Anglia azt a kárt, a melyet saját gazdasági életének Németországgal való szakítása folytán kell elszenvednie, kellőképen méltatni fogja s belátja a vakmerőség nagyságát; a melyet egy ilyen életerős néppel való háború jelent s ennél fogva velünk a legfontosabb vitás pontokra nézve meg fog egyezni (a gyarmati kérdésekre vonatkozó szerződés állítólag már készen is volt s a kiállításra várt) s hogy megadja nekünk mindazt, a mire életünk fenntartására szükségünk van. Csalódtunk: Anglia belement a háborúba. Nos hát, a háborút éppen Anglia ellen fogjuk minden erővel végig küzdeni és döntés elé fogjuk állítani azt a nagy kérdést, vajjon szabad-e Angliának a tengerekre és az egész világra irányuló kényuralmát más népekkel együtt ránk erőszakolni s vajjon szabad nép vagyunk-e s van-e vele egyenlő jogunk a földön?

4. A véderő szervezete.

A háború — Clausewitz egyik ismert mondása szerint — a politika folytatása másféle eszközökkel; szükséges ennél fogva, hogy a hadügy megfeleljen a politikának, mert ugyanazon indítóokokból ered és

ugyanazon feltételekhez van kötve. Éppen Angliában látjuk ezt világosan, viszonyai sajátosságánál, katonai szervezetének az ország jellegével való összefüggésénél és gazdasági szervezeténél fogva. A szülőföld szigetjellege és a birodalomnak az egész világra való kiterjedése, a birtokok és érdekek nagysága és jelentősége, a melyeket csak tengeri utakon lehet elérni, mindezek reányomják bélyegüket.

Az első kérdés ez: mi tekinthető tulajdonképpen a birodalom katonai ereje hordozójának: csak az anyaország, vagy a gyarmatok is? A kérdésre a felelet nem egyszerű. Egy gyarmatbirodalom jellegének, a melyben anyaország és gyarmatok mint uralkodó és uralomalattiak állnak egymással szemben, a melyben az anyaország az alany, a gyarmatok pedig az uralkodás és gazdasági kihasználás tárgyai, leginkább az felel meg, hogy a hadsereg és az ország védelme egészen az anyaország kezében fekszik; sőt bizonyos veszedelemmel jár a bennszülötteknek katonailag erőssé tétele. Ámde a nagy településre alkotott gyarmatok: Kanada, Ausztrália és Új-Zeeland és Dél-Afrika is Angliával szemben mai napság egészen más állást foglalnak el; önálló kormányuk van és Angliával többé-kevésbé a gazdasági egyenjogúság viszonyában állnak. Minél inkább kialakult ez a helyzet, annál inkább elvárhatja Anglia ezektől a gyarmatoktól, hogy a birodalom védelmében résztvegyenek. Valóban, katonailag az anyaország mellett India a birodalom legértékesebb alkotórésze. Nemcsak magát India védelmét látják el nagyrészen bennszülött csapatok, a melyeket kiváltképen az északnyugati rész harcziás törzseiből toborzanak, hanem köztudomás szerint ebben a háborúban már ismételten más harczterekre is vit-

ték őket, s daczára egynémely nehézségeknek, Angliára nézve nagyértékűeknek bizonyultak. Kanada, Ausztrália és Új-Zeeland is állítottak ki csapatokat és hajókat, Dél-Afrika pedig — Anglia szolgálatában — a mi Délnyugati-Afrikánkat támadta meg; de az a segítség, a mit ezek a településre alkotott gyarmatok nyújtanak, alig felel meg annak, a mit nyújthatnának és nincs igazi arányban az anyaország teljesítményeivel. Effőlött nem is lehet csudálkozni, mert a nagy távolságnál és országuk különös viszonyainál fogva, mégis csak kevés közvetlen érdekük fűződik a háború kimeneteléhez és veszélyes is rájuk nézve országukat egészen haderő nélkül hagyni. Habár az imperialistikus politikát tovább folytatják is, a melynek egyik célja a birodalom összes részeinek védőszövetsége, mégsem fog sikerülni sohasem — a dolog természeténél fogva — a birodalom összes katonai erőinek szoros összefoglalása.

A második kérdés az angol hadügy kifejlődésének módjára vonatkozik. Az angol ember hadseregének erejét szereti szembeállítani Németország és Franciaország nagy hadseregeivel, emezek „militarismusát“ — természetesen most csak a mienket — szereti gyalázni és szeret dicsekedni birodalmának a béke fegyverei által való kifejlődésével. Ez félig öntudatlan, félig tudatos nyilvánvaló ámtítás. Az angol birodalmat nem békében, hanem fegyveres kézzel alapították; talán egyetlen ország sem viselt annyi háborút, mint Anglia, s csak a XIX. században — miután az angol világuralmat Spanyolország, Németalföld és Franciaország ellen kivívta — ért el nagy eredményeket kereskedelmével és iparával is, a melyek mögött azonban az angol haderő állott. Ámde Angliá-

nak hadügyére fordított összes költsége még ma is nem kevesebb, sőt nagyobb a mienknél. Az angol hadügynek a szárazföldi államok hadügyétől való különbsége nem a hadsereg nagyságában, hanem a haderő-szervezet eltérő módjában áll. Azokra a szárazföldi államokra nézve, a melyek a többi szárazföldi államokkal határosak s a melyek ellen érdekeikért kell harczolniok és életüket kell védelmezniök: fő a szárazföldi hadsereg; ellenben Angliára, a szigetországra nézve, a melyet közvetlen támadás nem fenyeget, s a melynek legfőbb érdekei a tengeren és a tengeren túl vannak: fő a flotta. Angliának partjai védelmezhetésére otthon vagy éppen semmi vagy csak mérsékelt erősz szárazföldi hadseregre van szüksége; partjait meg néhány erősség és flottájának túlsúlya által is képes megvédeni vagy legalább eddigelé azt hitte, hogy megvédheti. Szerinte ez a flotta olyan erős volt, hogy az erőre nézve legközelebb álló két flotta mellett — mint a milyennek hosszú időig az orosz és a francia flottát gondolták — megüthette volna az úgynevezett kéthatalom mértékét; legújabbban a német flotta fölött törekedett bizonyos túlsúlyra. A világbirodalom és világuralom védelme és gyarapítása körül a flottáé a főszerep; mert a flotta által uralkodik Anglia a tengeri utak felett, általa tartja fenn az összeköttetést minden birtokával és érdekerületeivel és avval képes elnyomni ellenséges nemzetek hajózását és kereskedelmét. Egy aránylag csekély részben bennszülöttekből toborzott haderő a gyarmatokban, kiváltképen Indiában és hasonlóképen mérsékelt nagy hadsereg otthon, a melyet nagyobb gyarmatháború kitörése esetén a helyszínére lehet küldeni, elegendők voltak eddigelé ahhoz, hogy a

brit uralmat kint megőrizték és necsak a bennszülöttek államait, de olyan államokat is, mint a két bürköztársaság, leverjék. A tengeren túl csak két helyen nem érezte magát az angol haderő a mérkőzésre rátermettnak az esetleges ellenféllel szemben; ki is tért tehát Anglia a netaláni összetűzések elől: és pedig Kanadában az Egyesült-Államokkal és Indiában Oroszországgal szemben.

Az angol flotta az ország természetéből kifolyólag fejlődött ki. Az insularis elkülönülés, a jó partminőség, a szomszédos tengerek halbősége, miután az ország a cultura bizonyos fokára emelkedett, szükségképen kedvezőleg hatottak a tengeri hajózásra, úgyszintén a tengeri halászatra, valamint egy tengerretermett népesség keletkezésére, a mely azután a flotta számára legénységet adott. Korábban a legénység egyrészét mindenesetre erőszakolni kellett a szolgálatra és úgy látszik, hogy a legénység most is nehézségeket okoz, mert a tengerre termett népesség nagy része — ellenkezőleg, mint nálunk — kerüli a flotta-szolgálatot. A hajóépítéshez szükséges fát korábban magából a sziget erdőiből lehetett beszerezni, most azonban Skandináviából és Észak-Amerikából kell behozni. Aczélban és vasban nincs angol földön hiány és különös szerencse éppen úgy a haditengerészetre, valamint a kereskedelmi flottára és az iparra, Angliának kiváló s könnyen hozzáférhető kőszene. A fejlett technika a hadihajók jó fölépítésére nézve nyujt biztosítékot; Anglia csakugyan a világ legnagyobb hajógyáraival rendelkezik, a melyekben más államok is építtetik hadihajóikat! Ez, miként a tapasztalás tanítja, még avval az előnnyel is jár, hogy ezeket a hajókat Anglia — szükség esetén — zárlat alá veheti.

Habár tehát Anglia, a legénységgel való ellátás nehézségeinek kivételével, még ma is rátermett egy nagy munkabíró flottának minden vonatkozásban való föllállítására és fönttartására, mind a mellett a vitorlás fahajókról a gőz által hajtott aczélhajókra való átmenetel és újabban a hajóépítés és felszerelés mindenemű javítása folytán az a változás következett be, hogy egy munkabíró flotta birtoka mindig kevésbbé nyugszik az ország tengerész arravalóságán, mint iparán. Ezért követhettük némi részben Angliát és éppen a Dreadnought-okra való áttérés, a melyekről azt hitte Anglia, hogy általuk ártalmatlanokká tehet minket, tette lehetővé, hogy az angolok elsőségét nagyrészben elérjük.

A flottának erős *hadikikötő* nyújtja a szükséges támaszpontokat. Az anyaország hadikikötői nagyrészben a szárazföldre eső oldalon fekszenek. Korábban, a míg Franciaország látszott az egyetlen számbavehető ellenfélnek, a hadikikötők a déli part kikötői voltak, névszerint a Plymouth mellett fekvő Devonport és Portsmouth. A politikának Németország elleni fordulása, a mely a brit flottának az Eszaki-tengernél való összpontosításához vezetett, éppen oly nagy értékűvé tette a keleti part kikötőit is: Dvert s a Themse torkolatánál levő kikötőket megerősítették és a Firth of Forth melletti Rosyth hadikikötőt újraépítették.

A hazai föld ezen kikötőihez nagyszámú különféle állomások járulnak a világforgalom minden útvonalán, a melyen a brit hajók minden veszély nélkül kőszenet és élelmiszert kaphatnak és javításokat fogantósíthatnak és a melyek az egész föld kerektségére kiterjedő tengeri uralom szükségképeni alapját képezik.

Ezeket a tengeri útvonalakkal kapcsolatban, már egyenként ismertettük.

A szárazföldi hadsereg lehet — vagy jobban mondva lehetett — eddigelé gyenge. A létszám erős szaporításának szükségessége, a mi csak az általános védkötelezettség behozatalával lehetséges, kevéssel ezelőtt még nem alakult ki. Nem tagadható, hogy a zsoldos hadseregnek vannak némely előnyei a néphadsereg fölött a gyarmatokban való alkalmazására nézve, a mely Angliában a fődolog. Ámde nagyobb föladatakra, a melyek más nagyhatalmakkal való összehozóduléseknél merülnek föl, a brit zsoldoshadsereg csekély ereje mellett többé nem megfelelő. Ezért prédikálták egyesek — névszerint az elhunyt Roberts lord — az általános védkötelezettség behozatalát már röviddel a háború előtt. Most a háborúban, az angol hadsereg gyöngeségének benyomása alatt és egy német betöréstől való aggodalom folytán, önkéntesek tömeges toborzását foganatosították, a mely azonban törvényes kényszer és a katonai érzület hosszabb időre terjedő előkészítése nélkül nem járhat azzal az eredménnyel, mint a törvényes sorozás és ezért bizonyára a háború után az általános védkötelezettséghez való átmenetet fogja előkészíteni. Mert akár szálljunk mi partra Angliában, akár nem, már mostani harctéri tevékenységének elégtelensége és az az aggodalom, a melyet egy partraszállás miatt elszenvedett, meg fogják változtatni a közvéleménynek a hadseregre vonatkozó álláspontját.¹

A hadsereg és a hadügy különös kifejlődése a

¹ Ez az átmenet már be is következett és az általános védkötelezettség törvényhozási intézkedéssel már az 1916. év folyamán — egynémely korlátozással — életbe is lépett.

hadsereghez és a háborúhoz való viszonyában természetesen a nemzet *lelkületét* is befolyásolja. Ez a különlegesség jellemző kifejezésre talál Herbert Spencer sociológiájában, a ki — előttünk érthetetlen módon — a társadalom ipari és katonai típusát állítja egymással szembe. Míg nálunk s nemkülönben most már a többi államban is, minden ember — a mennyiben egészséges — éppen úgy tevékeny a polgári életben, mint a hogy megfelel a katonai szolgálati kötelességének is, addig Angliában a polgári élet és a hadseregnél vagy a flottánál való szolgálat — a mi mindkettőnél zsoldos szolgálat — egymástól él vannak különítve. A katonák majdnem csak az alsó néposztályokból származnak és gyakran züllött egyének; a magasabb társadalmi osztályhoz tartozók közül, a melyek az életben és a politikában szerepet játszanak, aránylag csak kevesen szolgálnak mint tisztek a hadseregben. Az angol nép nagy részében tehát tényleg hiányzik a katonai szellem. Minthogy e szerint az angol szemében a katonai szellem egyjelentőségű a zsoldosszellemmel, a melyet csak látásból ismer, azért ennek hiányában előnyt lát. Örül és dicsekszik, hogy bizonyos jelenségek, a melyek miatt a katonai szellem nálunk alkalmilag túlteng, a külső nyalkaság és katonai gőg, Angliában lehetetlenek; de félreismeri, hogy ez okból az angol népben a fegyelem és a bajtársi viszony katonai erényei, tisztek és közemberek közt is, minden egyes embernek a haza szolgálatában való részvétele és az egész nép nagyszerű szervezete is, hiányzik, a mely nálunk a katonai szolgálatból a gazdasági életbe is átszármazott.

Éppen oly eltérő a két nép álláspontja magával a háborúval szemben is. Nekünk a háború — néphá-

ború, Angliának pedig egészen a mostani háborúig — zsoldosháború volt. Nekünk fiaink, testvéreink, rokonaink és barátaink vannak kint a harctéren; aggódva várunk minden hírt és számos élet elvesztését fájlatjuk, a melyek nekünk drágák. 1813, 1866 és 1870 óta, mely évekre élénken emlékszünk, nagyon is tudjuk, milyen rettenetes sebeket üt egy háború; ez a tudat mélyen be van vésve lelkünkbe és sohasem vonultunk volna önként a háborúba, ha nem kényszerítették volna ránk s ha nem a nemzet becsülete és élete forogna kockán. Ellenben Angliában — minden eddigi háborúban — aránylag kevés családot ért veszteség; a legtöbb angol a háborút csak gazdaságilag érzi, a pénzeszacskóján, s e mellett élteti az a remény, hogy a veszteségeket utólagosan dús kamatokkal pótolhatja. Előttünk a háború szent dolog, a mely behatol népéletünk mélyébe, az angoloknak többé-kevésbbé — üzlet. Az angoloknak még eddigelé sejtelmők sem volt azokról az érzelmekről, a melyek egy általános védkötelezettséggel bíró nép lelkén, a milyen a német vagy a franczia, a háborúban végigrezegnek és azokról a veszteségekről életben és egészében, a melyeket még szerencsés háborúban is elszenved. Az angol nép előtt a háború eddigelé inkább az ész és a hideg érdek, mintsem a szív dolga volt. Ezért megy bele és ment bele még ebbe a háborúba is olyan érzellemmel, a mely előttünk ledérnek, szívtelennek és ridegnek tűnik föl. És oly hideg józansággal és kemény szívvel viseli, a mely fölháborít. Ez az, a mi népünkben és hadseregünkben talán inkább, mint bármi más, az Anglia elleni gyűlölet ilyen érzületét fölkeltette.

Száz év alatt Anglia, a krimiai háborúnak egyet-

len kivételével, csak gyarmatháborúkat viselt és a krimiai háború is színterének Angliától való nagy távolsága miatt, alig volt egyéb. Ebből két fontos következmény ered.

A saját országaért való aggodalmat s az ellenség betörésétől való félelmet tulajdonképen sohasem ismerte Anglia, mindig csak a várt nyereségre gondolt. Ha egy háború rosszul végződött is, mégis csak keveset veszített vele és a legközelebbi alkalommal ismét újra kezdhette. Magától értetődik, hogy a biztonság ezen érzete is hozzájárult ahhoz a könnyelműséghez, a melylyel Anglia állami vezetősége és a közvélemény a háborúról vélekedett.

A gyarmatháborúk szokásával összefügg az angol hadviselés aljassága is. Alacsony fokon álló népek ellen viselt háború fegyvereire és egész módjára nézve mindenesetre megérthető, hogy az angolok olyan kegyetlen fegyvereket kovácsoltak, a melyek civilisált népek közt tilosak és hogy a háborút általában nagy kegyetlenséggel viselik. Az ilyen népekkel viselt háborúban nem is lehet különbséget tenni hadsereg és nép, állami és magántulajdon közt; az ellenséges néptörzs ellen, a mely az erdőségekbe menekül, a hadviselésnek gyakran csakis egyetlen eszköze, a tulajdon megsemmisítése. Ámde ennek a hadviselésnek a civilisált ellenséggel viselt háborúra való kiterjesztése, az érzelem nagy durvaságának és keményszívűségének a jele. Ezt nemcsak mi érezzük, a kiknek szenvednünk kell miatta; a francziák is ostorozták ezt a hadviselést, midőn még elfogulatlanok voltak.

Hasonlóképen az is az angol hatalom egyik sajátosságából, nevezetesen tengeri uralmából ered, hogy durva tiszteletlenséggel viseltetik a semlegesek minden

joga iránt. Fentebb kiemeltém, hogy Anglia tengeri uralmára vonatkozólag általában bölcs mérséklettel nem feszíti túl a húrt, sőt inkább a kis államokat szabadjára hagyja s ezzel barátságukat nyeri meg. Ámde a tengeri jogban mindig ellenállott a lehetőség szerint olyan nemzetközi jogi határozmányoknak, a melyek cselekvési szabadságát korlátozhatták volna, s most csakugyan láttuk is, hogy miként dobta félre a dugárúkra vonatkozó határozmányokat, a melyeket ezelőtt maga is elismert, csak azért, hogy Németországnak nagyobb kárt okozhasson, s hogy mennyire nem engedte magát ebben megtévesztetni az érzékenyen sértett semlegesek ellenmondása által; csak akkor jajdult föl, ha megtorló rendszabályokhoz nyúltunk.

Ekként jut kifejezésre a brit népnek s államnak sajátos kifejlődése, a brit hadügy sajátosságában és a nép állásfoglalásában a hadsereggel és a háborúval szemben; e szerint ezeket is — végső sorban — a földrajzi feltételekre lehet visszavezetni. Mindenesetre itt is óvakodnunk kell azon álkövetkeztetésektől, mintha a földrajzi feltételek mindig egyformán hatnának és valamely jelenségnek földrajzilag föltételezett mivolta, annak örökös fönnállásáért kezeskednék. Az a válság, a mely az angol állam- és népelet minden terén mutatkozik, itt is érvényesül és már mutatkoznak is homályos körvonalakban olyan változások, a melyek ennek a háborúnak súlyos tapasztalatai után az angol védőszervezetben és a nemzeti lelkiületben véghez fognak menni.¹

¹ Ez a változás — miként fentebb jeleztük — már is bekövetkezett, az általános védkötelezettséget elrendelő törvény folytán.

5. A háború.

Arra törekedtünk, hogy megértsük, miként került Anglia a háborúba és milyen fölszereléssel és hangulattal szállt síkra. Most még hátra van a háború taglalása; mert még a hadviselésbe is erős földrajzi indító okok játszanak bele, a melyek részint közvettek és a nép és állam sajátságán nyugosznak, részint közvetlenül a háborús színtér viszonyaiból erednek. E helyen természetesen meg kell avval elégednem, hogy a vezérlő szempontokat röviden megjelöljem. A kép akkor alakul ki legtisztábban, ha két kérdést különböztetünk meg, t. i.: miként gondolta el Anglia a háborút és miként alakult ez a valóságban.

Anglia haditervének első és bizonyára legfontosabb tartalma a Franciaországgal és Oroszországgal való szövetség. Szárazföldi hatalmat csak másik szárazföldi hatalom verhet le; ezért használt Anglia európai szárazföldi hatalmak elleni háborúiban mindig egy — miként mondták — szárazföldi kardot. Ezek a szárazföldi kardok most Franciaország és Oroszország. Anglia maga is állít ugyan ki honi és gyarmati csapatokat, de ezek számra nézve messze mögötte állnak a francia és az orosz hadseregnek; csakis a háború alatt érezte mindinkább Anglia nagyobb számú csapatok felszerelésének szükségét. A stratégiai gondolat — azon okmányok szerint, a melyeket Brüsszelben találtak — úgy látszik, ezen csapatoknak Belgiumban való partraszállása volt, a mely ország az angol beavatkozásnak mintegy mellvédül szolgált. Ekként akarták először a Rajnaprovinciát elfoglalni s ezzel a legnagyobb német ipart — nevezetesen

a legfontosabb fegyveripart — megsemmisíteni, vagy saját oltalmuk alá hajtani. Egy olyan férfi, mint Curzon lord, India előbbi alkirálya, a ghurkák és kozákok Berlinben való összetalálkozásáról beszélt; érdekes volna tudni, hogy vajjon csakugyan hitt-e benne.

A második: a német partoknak, vagy legalább az Északi-tenger partjának a zárata. Egy közvetlen támadás ellen ez a part eléggé meg van ugyan védve ugyanazon tulajdonságok által, a melyek a hajózás kifejlődését megnehezítették, s nemzetközi jogi értelemben vett osztromzár, a német partok közvetlen ostroma alakjában bizonyára eleve sem volt tervbe véve; hiszen Helgoland szigetének kiváló megerősítése, a melyet Anglia — stratégiai jelentőségének lebecsülése vagy Németország fejlődésének hibás méltatása folytán — 1890-ben nagy gyarmati nyereséggel elcserélt, továbbá az erős német flotta, a mely Helgoland mögül minden pillanatban előtörhet, nagyon nehéz hadműveletnek tüntetik föl az ilyen ostromot. Anglia inkább az Északi-tenger mindkét kijárását, egyrésről a Csatornát, s másrésről a Skótország és Skandinávia közti északi nyílást akarta elzárni. Ezzel kettős célt akart elérni. A német flottát akarta megbénítani és az angol és francia partok elleni minden működésben megakadályozni. Nemcsak hadianyagoknak, hanem élélmiszereknek és nyersanyagoknak tengerentúlról német kikötőkbe vagy semleges országokon át való minden bevitelét is meg akarta akadályozni, Németországot ki akarta éheztetni és iparát tétlenségre kárhoztatni. Ha pedig azután a német flotta egy utolsó kétségbeesett kísérletet tenne az osztromzár keresztültörésére, ez esetben azt a túlsúlyban levő angol flotta tönkretenné.

A harmadik a kintlevő német czirkálók elejtése, a tengerentúli német hajózás és kereskedelem elpusztítása és a német gyarmatok elfoglalása volt. A mi a német flotta elpusztításával együtt a háború legfőbb céljainak látszott, azt már tényleg maga a háború alatt kellett volna elérni. Ehhez Anglia, Franciaország és Belgium, nemkülönben Japán segítségét használta föl és Portugáliát is szolgálatába akarta kényszeríteni, a melynek kikötőiben sok német hajó keresett menedéket. Éppen ezt a háborút viselte kint Anglia kimondhatatlan aljassággal, s előljárt abban, hogy a háborút a hadsereg és flotta elleni harczból a magántulajdon és az egyesek élete és egészsége elleni harczczá változtassa. És Franciaországgal együtt, ezt nyilván magával ragadva, Belgium óhajta ellenére megszegte az európai gyarmatbirodalmaknak ama részint nemzetközijogi, részint hallgatólagos megállapodását, hogy Afrikába ne vigyenek át háborút, nehogy a négerék fölbujtása által a fehérek minden culturmunkáját kockára tegyék és kimondhatatlan borzalmak veszedelmét felidézzék. Angliának ezt az egész nemzetközijog és cultura ellen elkövetett árulását sohasem lehet megbocsátani.

A negyedik az a remény volt, hogy Németország pénzügyi teljesítőképességét csakhamar megtörje és ezzel békére kényszerítse, mert az erősen föltörekvő, de gazdaságilag még ifjú országot kevésre becsülte.

Ekként Anglia biztosra vette, hogy minket aránylag csekély fáradsággal lever, ismét tisztán szárazföldi hatalommá szorít le és így egy csapásra eltávolítja kint a világban Németország terhes versenyzését. Hát nem megmondta nyíltan Grey a parlamentben a hadüzenet igazolására, hogy alig okozna a háború Angliának

nagyobb kárt, mint a mivel rá nézve a semleges magatartás járna?

A dolgok a legtöbb vonatkozásban másként alakultak, mint a hogy Anglia gondolta és habár mi most, márczius vége felé, még nagyon távol vagyunk a háború végétől és nem tudjuk, mily nagy lesz az általunk elérhető eredmény, mégis biztosan állíthatjuk, hogy Anglia nem valósíthatja meg szándékát.

Elsősorban Franciaország és Oroszország erejében csaldott, túlmagasra becsülte azt, Németország és Ausztria-Magyarországhoz viszonyítva. Félreismerete, milyen erő rejlik (Oroszországgal összehasonlítva) magasabb műveltségünkben, erkölcsiségünkben és nemzetgazdaságunk fejlettségében. Az oroszok Galiczia nagy részét megszállták, de Mazuriában és Lengyelországban ismételten rettenetesen megverettek és Magyarországból és Bukovinából kiszorítottak; az orosz gözhenger visszafelé gördül. A francia és angol hadseregeket is viaszorítottuk, úgy, hogy a háború — eltekintve Felső-Elsass egy kis szögletétől — egészen belga és francia földön folyik; nem voltak képesek az aránylag gyöngye harczvonalat áttörni, a melyet velük szemben meghagytunk, mi alatt a német hadsereg másik része Oroszország ellen harczol. Ekként a szárazföldi háború színtere ijeszten közel fekszik Angliához, egészen másképen, mint a hogy máskor a gyarmatháborúk harczait kívívta. Zeppelineink és repülőink már tettek alkalmi látogatásokat és egy pillanatig sem biztos tőlük Anglia; mihelyt keleten kevesebb csapatra lesz szükségünk, még közelebb húzódhatunk hozzá. Egy német partraszállástól való aggodalom is ránehezedik az angol kedélyekre.

Északi partjainkat Anglia elzárta és tengerentúli behozatalunkat eléggé lekötötte; de partjaink ellen, a melyeknek kedvezőtlen minősége a védelemre természetesen kedvező, vagy flottánk ellen eddigelé valamire való jelentékeny dolgot még nem vitt véghez; azok a nagy mondások, melyeket vezető személyiségeik, kivált Mr. Churchill, a háború elején szílenek eresztettek, hiú föllentéseknek bizonyultak. Így tehát nem is maradtunk a védekezés mellett, hanem átmertünk a támadásba. Hajóink ágyúi az angol partokat lötték és tengeralattjáróink egy olyan ostromzárát nyitottak meg, a mely ellen Anglia hiába igyekszik magát akként megvédelmezni, hogy hajói az admirális parancsára semleges lobogó alatt is álcázva járnak a tengeren. Számos angol hajó pusztult el torpedók vagy aknák által, a bevitel és kivitel nagyon meg van nehezítve.

Tengeri hajózásunk nagy részének és tengerentúli kereskedelmünknek megbénítása, a kint volt legtöbb czirkálónak elpusztítása, japán segítséggel és a semlegesség többszöri gyalázatos megsértésével, sikerült Angliának. De előzőleg czirkálóink számos angol hajót — hadihajókat is — megsemmisítettek és az angol kereskedelemnek oly mértékben ártottak, a melyet sohasem tartottak lehetségesnek. A Csendes-tengerben levő gyarmatainkat és a kis Togot elvették tőlünk a nélkül, hogy — eltekintve Kiautschau vitéz védelmétől — valamit tehattünk volna ellene. De három nagy afrikai gyarmatunk — daczára elszigetelt helyzetüknek és mindennemű fölszerelés hiányának — nehézségeket okoz az angoloknak és francziáknak. Betörő csapataik több érzékeny vereséget szenvedtek és ha túlsúlyuk folytán végül nagyobb eredményt érnének

is el, mégis biztosak lehetünk abban, hogy a gyarmatok birtoka fölött nem Afrikában lesz a döntés, hanem az európai csatamezőkön.

Gazdaságilag és pénzügyileg Németország sokkal erősebbnek bizonyult, mint Anglia, nemzetgazdaságunk hibás megítélése folytán, gondolta. Bizonyára korlátoznunk kell táplálkozásunkat és némely nyersanyag felhasználását is, de valódi hiány még nem állott be. Mindvégig kitartunk. Iparunk telve van élettel és erővel. Pénzügyi teljesítőképességünkről tanúskodik a két hadikölcsön, a mely közül az első közel $4\frac{1}{2}$, a második 9 milliárdon túl terjedő összeget hozott. Kérdéses, vajjon a hármasszövetség államainak megvan-e ugyanez a teljesítőképességük. Oroszországnak volnaak élelmiczikkei, de nem ott, ahol szüksége volna rájuk és nincs kőszene, fegyvere, municziója s általában hadianyaga és pénze. Angliának és Franciaországnak még van pénze, jóllehet a francia pénzpiacz súlyosan meg van rendülve; de élelmiszerek és nyersanyagok bevitelén kívül nehézségeket éreznek, nélkülöznek némely német gyártmányt és avval a municzióval kénytelenek háborút viselni, a mit az Egyesült-Államok szállítanak nekik.

A délamerikai országok, a melyeknek támogatásért a hármasszövetség buzgón versenyzett, még eddigelé nem engedték magukat rábeszeltetni, hogy fegyvert fogjanak ellenünk, részint azért, mert sike-reink folytán belátták, mily veszedelmes lehetne nekik egy háború ellenünk, részint azért, mert a hármasszövetség győzelmének elképzelése mégis csak gondolkodóba ejthette őket jövő önállóságukra nézve.

Az az állam, a melynek ebben a háborúban a létele forog kockán, férfiasan fölvette a keztyűt,

a melyet Oroszország odadobott neki és a mi oldalunk és Ausztria-Magyarország oldala mellé állt, hogy vagy velünk győzzön vagy harczolva meghaljon, de nem, hogy harcz nélkül összeroskadjon. Törökországnak a háborúban való ez a részvétele nemcsak Oroszország legfontosabb bejárását zárja el, megakadályozza gabonájának kivitelét és a hadianyag bevitelét s egyidejűleg a kaukázusi határt is veszélyezteti, de éppen úgy fenyegeti Angliát is, a perzsiai tengeröbölnél, nemkülönben a Szuezi-csatornán és Egyiptomban. Ennek a veszedelemnek, mely a brit világuralom legérzékenyebb pontjára irányul, arra a pontra, a melyet ezen uralom kulcsának jelöltek meg, még nagy jelentősége lehet a háború eredményére nézve. Még nem lehet áttekinteni azt sem, mily terjedelemben mozgatja meg a szent háború kihirdetése is több ország mohamedánjait.

Még nagyon távol vagyunk a háború végétől, még nem lehet ujjonganunk vagy szabadon lélekzenünk; azt sem tudjuk — legalább mi laikusok — vajjon éppen Angliát, a tengerrel körülövezettet, egészen leverjük-e és a léhaság miatt, a melylyel a háborúba beleavatkozott, a gyűlölködés és a kegyetlenség miatt, a melylyel viseli, megbüntethetjük-e. De a bűnös támadást ma már visszavertnek tarthatjuk; a hármasszövetség többé a háborút meg nem nyerheti. A német népnek erős bizalma, hogy ebben a rettenetes háborúban nem veszhet el, igaznak bizonyult. Erős a reményünk, hogy a béke nekünk többet hoz, hogy hosszú időre életünk és fejlődésünk számára nyugalomról és biztonságról kezeskedik és azt a nagy kérdést is javunkra dönti el, a mely Anglia közt és közöttünk lebeg.

IX.

Harcz Anglia világuralmáért.

Az Angliával vívott háborúnk lényegét és világtörténeti jelentőségét ekként lehet egy pár szóval meghatározni: harcz Anglia világuralmáért. Ha a Napoleon elleni háború az utolsó volt azon háborúk közt, a melyeket Anglia azért viselt, hogy a világuralmat megnyerje és azután egy évszázadig a világuralom kétségtelen birtokában is volt, akkor ez a háború az első, a melyet annak megtartásáért visel; remélhetőleg ez már az a döntőharcz is, a mely tőle a világuralmat elragadja, tekintettel tulajdonképeni okaira, s angol részről nézve már többé nem védelmi, de támadó háború; mert nem mi akartuk és kezdtük a háborút, hanem Anglia formált a békés vetélkedésből politikai ellenségeskedést; már évek óta szembe helyezkedett velünk, mindenféle szövetségeket kötött, hogy minket gyengítsen és megalázzon és igényeinket mindenütt visszautasítsa, majd készségesen belevetette magát a háborúba. De az indító ok, a mely vezérelte, a Németországtól való félelem volt, aggodalom politikai és gazdasági világuralmáért, a melyet veszélyeztetve érzett iparunk, hajózásunk és kereskedelmünk rohamos gyarapodása és növekedő versenye, állami hatalmunk, különösen pedig tengeri hatalmunk növe-

kedése által. Azt hitte, hogy a háború által politikailag annyira meggyengíthet minket, gazdaságilag és pénzügyileg annyira tönkretelhet, hogy évszázadokra leszünk visszavetve és hogy nemcsak maga szabadul meg aggodalmától, hanem a német világtevékenység romjaiból új gazdasági erőt és új gazdagságot meríthet, világuralmát még továbbfejlesztheti; hogy tehát ez a háború is nem védelmi háború lesz, hanem azon háborúk sorozatát fogja folytatni, a melyekkel világuralmát megalapította és gyarapította.

A háború előtt Németországban bizonyára csak kevesen voltak tudatában az angol ellenségeskedésnek és a harcz teljes jelentőségének, s közülünk sokakban az igazi megértés még most is hiányzik, éppen úgy, mint megfordítva, csak igen kevés angol érti meg Németország szükségleteit és óhajait. Úgy áll előttünk Anglia, mint a legnagyobb világhatalom, népessége terjeszkedésére alkalmas nagy területekkel, óriási állami birtokkal, a legnagyobb hajózással, a legnagyobb iparral és a világkereskedelemben való legnagyobb osztályrészszel s a legerősebb tengeri hatalommal; ezért merő irigységnek tartjuk, hogy Anglia sajnálja tőlünk néhány gyarmatunkat, iparunkat, hajózásunkat és kereskedelmünket, helyünket a nap alatt és nem akarja engedélyezni a mi sokkal kisebb flottánkat. Kétségtelen, hogy Anglia állásfoglalása ellenünk nagyrésztben üzleti irigységből ered, de nem csupán egyedül ebből, sőt nem is elsősorban ebből; Anglia nemcsak maga akar az első világhatalom lenni, hanem a világuralmat akarja bírni és egy évszázadon át bírta is. Ezt a világuralmat a mi kívánságaink és igényeink csakugyan fenyegetik, mert nem fér össze egy másik hatalmas állam fennállásával.

val, a mely a világnak nemcsak egy, hanem annak minden részében tevékeny akar lenni és a melynek erejével mindinkább felér a saját ereje. Az igazi angol megvan győződve Anglia jogáról a világuralomra és egyáltalában nem érti meg, hogy mit akarunk mi; flottánkat tényleg szükségtelennek tartja, mint-hogy saját flottája úgy is fenntartja a rendet a világon. A mi igényünk a jogegyenlőségre és Anglia igénye a világuralomra mereven szembenállnak egymással és nem engednek semmi kiengesztelődést. A köztük való ellentétet ki kell küzdeni és ez a harcz egyike azoknak a nagy harczoknak, a melyeket népek és osztályok egymás közt vívnak s a melyek a világtörténet tulajdonképeni tartalmát teszik.

Ennek a könyvnek megelőző fejtegetéseiben az angol uralom lényegének minden oldalú megvilágítását kíséreltem meg; de az egyes részletek bősége miatt az alapgondolat néha elburkolódott. Ezért látszik szükségesnek ezt még egyszer világosan kiemelni és belőle a következtetéseket levonni.¹

1. Anglia világuralmának lényege.

Miben áll Anglia világuralma? Mindig újból tisztáznunk kell azt, hogy sem az „uralom“, sem a „világ“ nem üres szóvirágok, miként ezt némely különben belátással bíró ember véli, hanem valóban a világ fölötti hatalomról van szó. A világuralom nem egyjelentőségű a világhelyzettel, világgraszoló érvénysüléssel, világgraszoló tevékenységgel, világhatalommal,

¹ V. ö. az angol világuralom jó és tömör jellemrajzát, Kjellén: Die Grossmächte. Lipcse, 1914.

hanem többet, valami mást jelent. Nemcsak a föld birtokából, megműveléséből és kihasználásából reáeső bármily nagy osztályrészt jelent, a mely mellett a többi nemzet kisebb osztályrészszel foglalhatna helyet, hanem más nemzetek részesítése fölött monopoliumszerű birtokot, egyszersmind felsőbbbséget, felügyeletet s irányadó befolyást jelent. A „világ“ szó sem csupán a nagyság megjelölésére szolgál, hanem azt fejezi ki, hogy az uralom az egész földkerekségére kiterjed; mert a „föld“ szava helyett — a mely ketős értelme miatt nem alkalmazható jól — ebben az értelemben, általában, a „világ“ szava honosodott meg. Habár nem lehet azt mondani, hogy Anglia az egész világ fölött uralkodnék; mert úgy a többi nyugateurópai államok, mint a két nagy szárazföldi birodalom, Oroszország és az Egyesült-Államok, saját ügyeikben függetlenek és a velük szomszédos országokat is befolyásolják; de azért Anglia a föld nagy része fölött uralkodik, habár különböző mértékben is. Uralkodik, vagy nagyon erős befolyást gyakorol még mindazon Európán kívüli vagy európai országokra is, a melyek kiváltképen tengeriúton érhetők el. Angliáé a világuralom, minthogy és a mennyiben övé a tengeri uralom.

Némely politikus Anglia világuralmát kiváltképen állami birtokaiban, gyarmatbirodalmában látja. Ez veszedelmes meggondolatlanság. A gyarmatbirodalom természetesen nagyon fontos rész; ámde csakis egy része és nem is a legfontosabb része a világuralomnak. Végzetes lehetne, ha politikai cselekményeinket csakis arra akarnánk alapítani. Anglia uralma éppen azért oly erős, mert a legtöbb körben, mondhatni az életnek majdnem minden körében fennáll.

Az angol világuralomból származó első ténykörül-
mény: az angolszász népesség uralma a föld nagy-
részén, összefüggő nagy településből alakult területe-
ken és szórványosan is, idegen nemzetek területein.
Angol nyelv és angol erkölcs terjedtek el az egész
földön; a hova csak megy az angol, otthonosan érez-
heti magát. Ez nemcsak büszkeségtől dagasztja ke-
bét, hanem realis előnyöket is nyújt. Persze magában
véve ez még nem jelenti ott az angol állam és az
angolok uralmát, hiszen a legrégebb angol település-
ből alakult terület az angol uralom alól felszabadította
magát és ezt mások is követhetik; ámde az össze-
tartozás érzete — a mennyiben nincsenek nagy érdek-
ellentétek — megadja azt, a mi a politikai barátság
alapfeltétele s ezáltal politikai erőforrása is. Hogy
az angol népességnek megvolt arra a lehetősége és
ki is használta azt, hogy az egész világon elterjedjen,
ez a legnagyobb kegy, a mit a sors nyújthat és a
legnagyobb teljesítmény, a melyet véghezvitt. Ez az
angol nép legbecsesebb java; mert nagy culturnépek
nem engedik magukat kiirtatni és csak lassan követ-
kezhetik be a teljes idegenné válás, a mi bizonyára
csak az angol cultura teljes bukásával lehetséges.

A második ténykörülmeny az állami birtok, vagy
— másként kifejezve — a brit gyarmatbirodalom, a
mely a szárazföld felületének több mint ötödrészét és
az egész emberiségnek negyed részét foglalja magá-
ban. Ha az állomásokat — a melyek a forgalmi
uralom részeinek tekintendők — e helyen mellőzzük,
ki kell emelni, hogy a többi gyarmatoknak közvetlen
politikai és katonai értékük van a csapatok kiállítása
folytán, a melyek azonban semmi esetre sem felelnek
meg egészen a gyarmatok nagyságának és népességük

számának, mint azok a segélypénzek sem, a melyeket a birodalom megvédelmezése céljából fizetnek. Ámde sokkal nagyobb az a haszon, a melyet mint élelmiszereket és nyersanyagokat termelő területek, mint gyártmányokat értékesítő területek, mint gazdasági vállalatok és tőkebefektetések, nemkülönben mint a hivatalnokok tevékenységére szolgáló területek nyújtanak. Habár eddigelé Anglia gyarmatait bölcs önmérséklettel kevésbbé zsákmányolta is ki, a mint ezt p. o. Franciaország és Oroszország teszik és ezáltal birtokainak nagy terjedelme más államokra nézve kevésbbé nyomasztó, mégis a gazdasági haszon, a melyet azokból — kiváltképen Indiából — húz, igen nagy és a gyarmatbirtok elvesztése avagy kevesbítése jelentékeny gazdasági és pénzügyi károsodást jelentene. Ehhez járul harmadiknak az a nemzeti nyereség, a mely abban áll, hogy az angol kivándorlás nagyrésze az angol állam területeire irányul, ennél fogva a kivándorló nemzetiségét minden nehézség nélkül megőrizheti, s még az is, hogy az angol ember tevékenysége előtt tágas tér nyílik a britt gyarmatokon. Eként a britt gyarmatok a britt hatalom és gazdagság főforrásai és a britt nép főtámaszai: sokaságuk és nagyságuk Angliának más államok előtt nagy elsőséget biztosít. Erre való tekintettel túltengésről beszélhetünk. A többi hatalmak ellenállhatnak, sőt kell is, hogy ellenálljanak az angolok azon törekvésének, hogy gyarmatbirtokukat mindig messzebb terjesszék; hisz nekik is van a világra igényük. De a gyarmatbirtok tulajdonképen nem állapítja meg a viláгурalmat, mert még mindig csak egy része a földnek, habár igen nagy része, a mi Anglia tulajdona. Idáig még nem e miatt szenvedünk és nem ez akadályozza meg

saját fejlődésünket. El lehetne gondolni, hogy Anglia összes gyarmatbirtokáról lemondana, felhagyna vele vagy elvesztené; ezzel hatalomban és gazdagságban nagyon sokat vesztené, de nem volna szükséges, hogy ezzel világuralma is elveszen, a mely a világ eseményeire való mértékadó befolyásban áll.

Az angol világuralom abból növekedett fel, a mit, mindent összefoglalva, az ő tengeri uralmának lehet nevezni. Az angol hajók, akkor még kereskedelmi- és egyúttal hadihajók, lassankint felülmúlták a többi tengerész nemzetek hajóit. Körülbelül a XIX. század első felében az angol hajózás majdnem monopoliumot vívott ki magának. Még mainapság is jóformán a legnagyobb, habár a többi népek hajózása is mindmagasabbra törtetett fel és az angol hajózásnak erős versenyt teremtett. Fontosabb azonban, hogy Anglia túlhatalmas flottája és számos állomása által, a melyek majdnem minden fontosabb tengeriútvonal felett uralkodnak, az összes többi nemzet hajózására és tengeri forgalmára felügyel. Anglia saját forgalma gyarmataival és az idegen államokkal szabad, ellenben a többi államok forgalma — a mennyiben tengeriúton bonyolítják le — Anglia hatalma alatt van. Ezáltal erős, sőt részben irányadó befolyást gyakorol a kereskedelemre s általában a nemzetgazdaságra és a földkerekség legtöbb államának politikájára; ezek messzemenő gazdasági és politikai függésben vannak Angliától. Anglia tengeri uralma békó, a melylyel a világot bilincsbe verte. Ezt az uralmat meg kell semmisíteni, ha a világot szabaddá akarjuk tenni és a többi nemzetnek az angolokkal egyenlő jogot akarunk szerezni. Ehhez a szorosabb értelemben vett tengeri uralomhoz járul még az egész földkerekség kábelhálózata és a

tengerentúli hírszolgálati ügy feletti uralom, a mely által Angliának a világ minden részével mindenkor összeköttetése s erős politikai befolyása is van, míg más népek összeköttetését tetszése szerint megszüntetheti.

Negyediknek jelöltük meg Anglia *gazdasági világhelyzetét*. Ezt tengeri uralmával együtt alapította meg és ipari fejlődésével továbbfejlesztette, úgyannyira, hogy a mult század közepe táján Anglia gazdasági viláгурalmáról is lehetett szó. Ennek köszönheti Anglia óriási bevételét és gazdagságát, a mi természetesen politikai hatalmának is fontos alapfeltételéül szolgál, a mennyiben Anglia nagy hadifelszerelése, a melyben fődolog a flotta, sokkal inkább van a tőkéjére felépítve, mint a szárazföldi hatalmaké. Anglia többé nem műhelye, hanem csupán csak egyik, mindenestre egészben véve még mindig a legnagyobb műhelye a világnak; kereskedelmi monopoliumból is lemorzsolódott már egy és más, habár a háború kitöréséig sok árú számára piaczul, nevezetesen központi pénzpiaczul maradt meg. Ebben a háborúban az angolok szándéka részben az volt, hogy a német ipari és kereskedelmi versenyt erőhatalommal megsemmisítsék; dőre gondolat, mert olyan életerős nép, mint a német, nem engedi magát gazdasági tevékenységében erőhatalommal hosszabb időre lekötetni és bizonyára megtörténhetik, hogy Anglia viláგállása éppen ezen háború által rettenetes kárt szenved.

Az angolszászok elterjedésén, az óriási gyarmatbirtokon, a tengeri uralmon, az előkelő gazdasági viláგálláson nyugszik és viszont ezeknek szolgálatában áll a politikai és katonai hatalom, a melyek által Anglia az egész világra irányadó befolyást gyakorol,

sok kisebb állam, nevezetesen tengeriállam fölött uralkodik és a nagyobbak elé terjeszkedésükre és kifejlődésükre nézve korlátokat állít. Világos megértéssel látjuk most, mennyire függnek Angliától Norvégia, Hollandia, Portugália, Itália és végül az Egyesült-Államok és Dél-Afrika államai is. Minden lépésünket, a mit mi kint a világban tettünk, megnehezítette, sőt megakadályozta Anglia. A Németbirodalom megalapítása utáni időben néha bizonyára azt képzeltük, hogy a földkerekség első népe vagyunk; ámde ez csak képzelődés volt, a mely csak addig tarthatott, a míg szét nem néztünk Európán túl is. A midőn gazdaságilag és politikailag mi is akartunk kint foglalkozni, beleütköztünk Anglia túlhatalmas ellenállásába. Eddigelé Angliáé volt a világuralom; ebben nem szabad csalódnunk. Csak most akarjuk szétzúzni.

Egy olyan világuralom, mint az angol, nagyszerű, de nem biztos épület. A tenger fölött való uralomra van felépítve, mert birtokait csak a tengeren át érheti el, csak a tengeren át szerezheti be és értékesíti gyártmányait, szerzi be a nyersanyagot és táplálékát s a tengerről gyakorolhat nyomást más államokra. Ha Anglia a tenger fölötti uralmát elveszti, elveszti világuralmát is és egy sorba jut a többi államokkal. De ennek daczára is mindaddig megőrizheti fennmaradását, a meddig tengeri hatalmát más államok tengeri hatalmával egyenlő magaslaton tartja. Élete csak akkor volna veszélyeztetve, ha tengeri hatalmát egészen elveszítené és ha más államok a tenger felől egészen elzárhatnák. De az angol tengeri hatalomnak ilyen teljes veszendőbemenetele nem jöhet tekintetbe.

2. Anglia világuralmának okai.

Valamely jelenség ismerete sohasem teljes, okainak ismerete nélkül. Ennek mindenestre nemcsak tudományos, de nagy gyakorlati jelentősége is van. Mindaddig, míg az okok teljes erejükben fennállanak, a jelenség is elpusztíthatatlan; külső sérelem után csakhamar újból életre kelne. Ebből az alapvető okból meg vagyunk győződve arról, hogy Németországot nem lehet megsemmisíteni, erre nagyon is életerős. Ellenben, ha ezek az okok többé nem állnak fenn, (még régi erejükben sem), ha a jelenség csak a tehetetlenség törvénye szerint marad fenn, csak annak az erőnek alapján, a mely korábban gyűlt össze, akkor elpusztítható és elenyészik, avagy elveszti eddigi nagyságát, mihelyt heves vihar rázza meg.

Ezekből a szempontokból kell Anglia világuralmának okait megvizsgálnunk.

Sok esetleges körülményt és személyes befolyást mellőzhetünk, a melyeket a rendes elbeszélő történetírás egészen előtérbe szokott állítani, a melyek azonban csak a történelem fejlődési folyamatának nagy és általános indító okai körében fontosak. Éppen Anglia fejlődéstörténetében látjuk teljes világossággal, természetadta feltételeinek és a nép jellemnek erős és némely vonatkozásban határozó befolyását. Nem is lehet ezt elgondolnunk, Angliának Atlanti-tenger melletti fekvése, védelmező szigetminősége, kedvező partalakulása, talajalakulásának bizonyos tulajdonságai, köszénben és vasérczben való gazdagsága nélkül, és nem is lehet elgondolnunk ezt más éghajlat alatt és egy, lényegében más népesség mellett sem. Ugyan, kísértünk csak meg egyszer egy szárazföldi vagy

forró égövi Anglia elképzelését! Anglia nagyságának még a szokásos megítélése is legalább méltányolta a szigetjellegét és a szigeteknek köszénben és vasban való gazdagságát. De a másik részről azt vetik ellen, hogy hasonló földrajzi feltételeknek a föld más részein nem lett volna ugyanaz a hatásuk és hogy Anglia nagysága, mint történeti tény, mégis későn jött létre. Kétségtelenül helyes mindkettő, de a földrajzi magyarázó módszernek csupán hibás alkalmazását czáfolja meg, de nem általában magát a módszert. Mindig kettőt kell szem előtt tartanunk. Először is azt, hogy egy földrajzi ténykörülmeny magában véve — példának okáért az oczeáni fekvés — még nem hat elhatározóan, hanem mindig csak a többi földrajzi ténykörülmenyekkel egyidejűleg és együtt. Mindezek csupán közösen alakítják az embert és culturáját valamely országban, s bizonyos embereknek és bizonyos művelődési csiráknak az országba hatolását a legfontosabb földrajzi tényezők közé kell számítanunk. De másodszor — és elmélkedésünk körében ez a fődolog — ugyanaz a földrajzi feltétel különböző időben, különböző körülmények szerint különbözőképen hat. Ez az a nagy tétel, melyet Ritter Károly mondott ki „A történeti elem a földrajzi tudományban“ című dolgozatában s melyre — miként a bevezetésben kiemeltem — alapította Mendelssohn Angliáról való történetföldrajzi szellemes felfogását. A földrajzi feltételek, úgy az akadályok, mint a kedvezmények, a világtörténetnek csak meghatározott időszakában érvényesülhetnek, sőt a legtöbb esetben a történelem előhaladásával ismét elvesztik érvényüket. Azokban a földrajzi feltételekben sem láthatunk örökké tartó kedvezményt, a melyeknek alapján Anglia nagysága kifejlődött.

Kapp E., a földrajz bölcseleje, az emberiség történetének három korszakát különböztette meg, a melyeket potamikus, thalassikus és oczeáni korszakoknak nevez. Az első az antik kelet folyamculturáinak korszaka, a második a classikus ó- és középkor korszaka, a melyben a történelem a közép-tenger és később a keleti- és északi-tenger mellékén játszódik le; a harmadik korszak, a mely valójában csak az 1500. dik év körül kezdődik, az újidő, a melyben az ember kihajóz az oczeánra és a történelem színtere Európáról az egész földkerekségre kiterjed, a melyben az a tenger felől megközelíthető. Ehhez a három korszakhoz mai napság még egy negyediket is csatolhatunk, a melyet universalis korszaknak jelölhetünk meg, a melyben a cultura a szállítóeszközök — különösen a vasutak kifejlődése folytán — a szárazföld belső területein is teljesen kibontakozhatik. Az emberiség fejlődése tehát egy egészen határozott földrajzi képet tüntet föl: a cultura és a történelem székhelye váltakozik s ugyanazoknak a földrajzi viszonyoknak, a különböző időszakokban, különböző földrajzi jelentőségük van. A potamikus korszakban Angliát a legmélyebb homály borítja, culturánélküli és történetnélküli ország. A thalassikus korszakban fölmerül a homályból; de távolfekvő partokkal szegélyezett ország marad és csak lassan sajátítja el a déli országok magasabb culturáját. Csak az oczeáni korszakban képes Anglia teljesen kifejlődni, a mikor az oczeán a vízpusztaságból a világforgalom legfőbb hordozójává és a történelmi nagyságnak forrásává válik. Nem Anglia az első oczeáni nagysággal és culturával dicsekvő ország, mert az oczeán melletti dél-európai országok, a melyek már korábban több kedvezésben

részesültek, megelőzik; de mégis ez azon ország, a mely az oczeáni nagyság föltételeinek legjobban megfelel és ezért túlszárnyalja a többieket. Egyrészt a szigetjelleg, a partok kiváló alakulása és az ország tengerre nyíló mivolta, másrészt az északi éghajlat alatt kialakult s a tengerihajózásra és a tengeren való szabad tevékenységre különösen alkalmas népjellem, mind olyan ténykörülmények, a melyek e helyen kiváltképen tekintetbe jönnek. Ehhez járult, de nem azonnal, hanem csak később, miután Anglia már a földkerekség első tengeri, gyarmati és kereskedelmi hatalmává vált és annak alapján iparát kifejlesztette, a köszénben és vasban való gazdagsága, a mely az angol iparnak óriási kiterjesztését lehetővé tette s közvetve hajózását, kereskedelmét és politikai erejét még jobban megerősítette. Ezeknek a feltételeknek összessége által Anglia Európa valamennyi többi államai fölött annyira előnyös helyzetben volt, hogy a XVII. és XVIII. század folyamán nemcsak az első helyre törtehetett föl, hanem monopoliumot és hegemoniát is vívhatott ki s majdnem minden vonatkozásban tengeri uralmon nyugvó világhatalmat alapíthatott és a mellett népének jellemét is ehhez a világuralomhoz idomíthatta.

Ma már mögöttünk van a világtörténet oczeáni korszaka és kellő közepén vagyunk annak a korszaknak, a melyet mint universalis korszakot jelöltem meg. Kezdetét a múlt évszázad első évtizedeibe helyezhetjük; de igazi kifejlődésre csak annak vége felé jutott. Még sok maradványa van meg az oczeáni korszaknak és némely új jelenség csak most alakul ki, vagy csak a jövőben fog teljesen kialakulni. Ennek a változásnak ugyanaz a történelmi törvénye, mint az előbbi

korszakok változásainak. Azok a nagy culturelőhaladások, melyek bizonyos országokban véghezmentek, más országokba is elterjednek, itt más feltételekre találnak és más formákat öltenek; elsatnyulhatnak, de az új talajon jobb feltételeket is találhatnak és újból megtermékenyülhetnek és a mellett a fejlődésnek egy másik irányát is követhetik. Nem szabad félreismernünk, hogy az emberiség Európa atlanti-tengermelletti országainak, a melyek az oczeáni korszak alatt a tetőponton álltak, s kiváltképen Angliának, a legtökéletesebb oczeáni országnak, a cultura nagy előhaladását köszöni. A XVI. századig Anglia culturája receptív volt, serkentésekből táplálkozott, a melyeket a szárazföldről nyert. De a XVI. századtól kezdve új értékeket hozott létre. A tengeri hajózás, a gyarmatpolitika, a világkereskedelem, később az ipar, a hajózás és a vasutak kifejlesztése tekintetében — mintegy a XIX. század közepéig — többet tett Anglia, mint a földkerekség bármely más népe és a tudományok nagy területeit is kimagasló módon föllendítette. De ezek a vívmányok azután Európa szárazföldi államaiban, sőt némely gyarmatorszámban is elterjedtek és a nemzetgazdaságnak, a culturának, a nép- és államéletnek hatalmas átalakulását okozták. Ezáltal ezek az országok, Angliával hasonló, de mégsem egyenlő módon fejlődtek, minthogy a fejlődés talaja éppen minden országban mégis más volt. A föld gazdasági, kulturai, állami, nemzetiségi viszonyai ily módon egészen megváltoztak és ennek következtében természetesen Anglia helyzete és a föld többi országaihoz való viszonya is másféle lett.

Azok a változások, a melyekről fejtegetésünk szempontjából szó van, két irányt követnek: részint a köz-

vetlen földrajzi feltételek hatásának módjában előállt változásoknak, részint a népjellem változásainak irányát.

A gőzhajózás fokozatos kifejlődése által megváltoztak a tengerihajózás feltételei. Az Atlanti-oczeán elején való helyzet — a mi Anglia előnye Németország felett — még mai napság is nagyon fontos, kiváltképen háborúban, minthogy lehetővé teszi Angliának, hogy Németországot a tengertől elzárja; de a békés forgalomban jóformán elvesztette jelentőségét, kivált mióta a suezi-csatorna megnyitása a gyorsforgalmat általában más útra terelte. És többé nem is a partok hosszúságán és a sok kikötő birtokán fordul meg a dolog, hanem egynehány nagy kikötő birtokán; minthogy pedig Németország ilyenekkel rendelkezik, mai napság többé, Angliával szemben, nincs olyan hátrányos helyzetben, mint egykor. Azután javunkra is szolgál, hogy a gőzhajózás majdnem inkább a technikára és az iparra, mint nagy tengerésznépségre támaszkodik, hogy tehát — a költségeket nem tekintve — ugyanaz a lehetőség kínálkozik hadiflottánk, mint kereskedelmi flottánk kifejlesztésére.

A gőzhajózás és általában a tengerészeti technika kifejlesztésével nagyobb lett az emberek uralma a tenger felett. Tehát most már nem is nyújt többé védelmet abban a mértékben, mint ezelőtt. Anglia szigetvéra gyengébb lett, közel van egy ellenséges hadsereg partraszállásának lehetősége, szárazföldi hadseregére Anglia nagyobb gondot fog fordítani s ez okból takarékosabban kell bánnia flottájára fordítandó kiadásaival, végül, egy háború sokkal közvetlenebbül fogja érinteni, mint korábban.

A milyen nagyot haladt a tengeriforgalom a gőzhajózás kifejlődése által, ugyanakkora haladást ért el

a belső hajózás és kiváltképen a szárazföldi közlekedés is a vasutak kifejlődése folytán. S habár teljesítőképesége tömegárúk szállításánál a tengeri hajózás mögött áll is, a vasutak mégis leküzdhetik a nagy teherszállítmányok nehézségeit és a szállítmányok gyorsaságára és biztonságára nézve a tengeri hajózás fölött nagy előnnyel dicsekedhetnek. Ennek a ténykörülmenynek fontos következménye, hogy azok a vidékek is, a melyek különben a belföldön messze bent fekszenek, bejuthatnak a világforgalomba. A míg korábban csak partmelléki országoknak volt részük a világgazdaságban, most már ez a szárazföld belsejére is kiterjed. Ha ez az Európán kívüli földrészekre nézve kiváltképen a nyersanyag termelésének kiterjedését jelenti, úgy ezáltal Európa és az egyes gyarmatok belső vidékein is egy nagyobb ipar kifejlődése vált lehetővé, a mely nyersanyagokat kívülről szerez be, a gyártmányokat pedig kifelé továbbítja. A szárazföldön űzött iparok, névszerint a mi német iparunk, mint versenytársak sorakoztak az angol mellé. És ha a belföldi fekvés egészben véve még mindig hátrány is, a más országokkal való közvetlen szárazföldi összeköttetés bizonyos vonatkozásban mégis előnnyé vált.

A szárazföldön nagyobb elzárt gazdasági területek is inkább alakulhatnak ki, mint egy mérsékelt nagy szigeten, a milyen Nagy-Britannia. Ehhez járul, hogy az élelmiszerek és nyersanyagok mezőgazdasági termelésének égalji feltételei egészben véve kedvezőbbek, s ezért a szárazföldön egy autarktikus, önmagát kielégítő nemzetgazdaság inkább forog fenn, a mely bár kevesebb hasznot hajt, de nagyobb biztonságot nyújt. Ekként azt látjuk, hogy azok a különös földrajzi fel-

tételek, a melyeknek alapján Anglia tengeri uralma és nemzetgazdasága felvirágzott, mai napság már ugyanazon mértékben nem hatékonyak és valószínűleg idő múltán még inkább veszítenek hatékonyságukból, sőt részben hátrányokká változnak át. De az angol nép-jellem is, a mely a viláგuralomra és az ipar kifejlődésére kezdettől fogva alkalmas volt és evvel együtt továbbfejlődött, s mindinkább alkalmazkodott hozzájuk, mai napság nem áll a magaslaton. Nyugodtan elmondhatjuk: körülbelül azon a tetőponton maradt, a melyet a XIX. század közepén ért el; jóformán tökéletes alkalmazkodás állott be és a további előhaladáshoz hiányoztak az indítóokok. A nemzeti életre ugyanaz áll, a mi a magánéletre, hogy t. i. a birtokban levő örömet megpihen és élvezi birtokát. Az angol nem tétlen, mindazonáltal többé nem olyan munkabíró és a mellett követelődőbb, mint korábban. Birtokának és hatáskörének óriási kiterjedése miatt — miként Steffen helyesen jegyzi meg — oly széles körben kell működnie, hogy kevés ideje és ereje marad munkaképessége kimélyítésére. A közvetlen valóság felé forduló gondolkozásmódja megengedte neki, hogy a tapasztalás alapján az élethivatás minden terén kiváló cselekményeket hajtson végre, de csak tökéletlenül tartott lépést az elméleten nyugvó modern műveltség előhaladásával s e miatt teljesítményei körében visszamaradt. Individualismusa, a mely mindenütt eligazodott, megkönnyítette neki a világ meghódítását, ámde ma többé nem képes ugyanazt tenni, mint Németország és az Egyesült-Államok különböző okokból felnövekedett nagy állami és gazdasági szervezetei és mint mi németek, a kemény harcok által megedzett nevelésünk és áldozatkészségünk erejével.

Az angol nem elsatnyult nép, miként néha mondják; a nép nagy többsége testileg és lelkileg egészséges. Népéletük némely bajait ismét ki fogják irtani, fejlődésük némely mulasztását helyre fogják hozhatni; ha a dolgok változásához alkalmazkodnak és új erőfeszítésre szedik össze magukat, nagyságukból, birtokukból, gazdagságukból sokat megőrizhetnek. De azok a kedvező feltételek, melyek közt a viláгурalmat elnyerték, elmultak; más népek most éppen olyan kedvező földrajzi feltételeknek örvendenek és az angolokat képességeikre és teljesítményeikre nézve túlszárnnyalták. Anglia mai nagyságát, viláгурalmát többé nem okolhatják meg sem a földrajzi viszonyok, sem a nép ereje. Ámbár alá van ásva, egy ideig még fennmaradhat; de a hanyatlás felé hajol. Forrón óhajtjuk, hogy a rettenetes hullámtorlódás, a melylyel ez a háború a büszke épülethez ütődik, már most hozza meg annak beomlását.

3. Erkölcsi ítélet.

Az angol viláгурalom okainak felkutatása után, a melyek szerint annak eredetét és tartósságát megítéljük, utána kell járnunk erkölcsi jogosultságának is; mert végül is, viláгурalmuk erkölcsi jogosultsága adhat csak az angoloknak belső erkölcsi erőt annak megőrzéséhez, nekünk pedig csak ezen erkölcsi erő hiánya fogja megadni a szétzúzásához szükséges erőt.

Maguk az angolok egy praedestinációban, népüknek a viláгурalomra irányuló, Isten adta ősjogában hisznek. Hiszen a legtöbb nép választott népnek tartja magát; kiváló nagymértékben volt meg ez a zsidóknál; az összes nagy népek közül legkevésbé szen-

vedünk mi németek ebben a nemzeti gögben, a melynek túlnagy hiánya hosszú ideig egyenesen népünk gyengesége volt. Többszörösen beszéltünk ma az angolok nemzeti büszkesége és gögje kifejlődéséről: ez már valószínűleg a régibb időből, a hódítás idejéből ered, azután a puritanismustól nyert új erőt és vallásos formát s végül nagy eredményei által, tengeri és világuralma által, mai túlsúlyát érte el. Tényleg a legtöbb angol — miként az angolokkal folytatott minden beszélgetés bizonyítja — egészen naivul hisz Anglia nagyobb tökéletességében és a világ uralmára és kincseire irányuló erősebb jogában. Más népek részéről jogtalan követelésnek tartják, ha az angol tengeri és világuralmat megrendíteni akarják, maguknak egyenlő jogot kívánnak és ezzel Angliát védelmi intézkedésekre kényszerítik. Véleményük szerint az angol világuralom nem csupán Anglia üdvére, hanem minden nép, az egész emberiség üdvére szolgál. Azoknak a népeknek, a melyek fölött Anglia uralkodik, hálásoknak kell lenniök azért, hogy a rendet az egész föld kerekiségén fenntartja és ezért a föld kincseiből az oroszlánrészt készségesen kellene neki kiadniok.

Ámde mi többiek és különösen most mi németek, fájdalom, olyan rossz emberek vagyunk, hogy Angliának a világuralomra irányuló ezen erkölcsi ő-jogára nézve kétséget támasztunk és azt ki is fejezzük.

Mindenekelőtt nem is vagyunk egészen meggyőződve arról a békeszeretetről és erkölcsösségről, a mely az angol világuralom megalapításánál állítólag fennforgott. Ha sok angol, ellentétben Európa szárazföldi országai háborús politikájával, az angol birodalom és az angol világuralom békés megszerzéséről beszél, mi viszont kimutatjuk a történelemből, hogy a

XVI. századtól kezdve 1815-ig bizonyára a földkerekség egyetlen népe sem viselt oly sok nagy háborút, mint éppen Anglia és hogy csak az utolsó évszázad, a melyben Anglia a világuralom birtokában volt, múlt el nagyobb háborúk nélkül, ha egyáltalában nem is harcok nélkül. Milyen harcokat vívott Franciaország, Észak-Amerikáért és Indiáért! Csak Ausztrália megszerzése ment békésen véghez, t. i. csak a bennszülött népesség kiirtása árán. A nagyságra való felemelkedés békés úton általában utópia, a melyhez az angolok — gondoljunk csak Norman Angelra — azért ragaszkodnak, mert a felemelkedés nagy háborúi mögöttük vannak és új háborúktól félnek. Mily kényelmes lett volna mégis nekik, ha mi németek békeálmokba engedtük volna magunkat ringatni! Balga, kenetes szójárásaikkal (a mi háborús vágyunkról és az ő békeszeretetükről) maradjanak tőlünk távol! A világuralom kiküzdésekor bizonyára kiváló tulajdonságokat fejlesztettek ki és az eredményeket vitézségük és szívósságuk által érték el; de a legtöbb háborút — gondoljunk csak a Kína elleni ópiumháborúra — merő nyereségvágyból és a megkötött szerződések megsértésével viselték és nemcsak az ellenséges harcosok ellen viselték nagy szigorúsággal és kegyetlenséggel, hanem az ellenséges népek ellen is: gondoljunk csak Kitchener koncentrációs háborúira, a melyekben a búr asszonyok és gyermekek ezrei haltak el! Az angol világuralomra való felemelkedés vértócsákon és megmérhetetlen iszonyatokon vezet keresztül.

Másodszor az angol uralomnak a meghódolt országokra vonatkozó értéke után 'kell kutatnunk. Alig mondhatni, hogy ez az uralom szigorúbb és kegyet-

lenebb volna, mint a többi gyarmatosító népeké; s az alávetett népek culturelőhaladására és üdvére nézve mindenestre kedvezőbb volt, mint p. o. a spanyolok, portugálok vagy az oroszok uralma vagy mint maguké a francziáké is. Most ebben a vonatkozásban sok igazságtalan szemrehányást emeltek. Egészben véve nem igaz, hogy Anglia gyarmatpolitikája csak a saját hasznát szolgálja és az uralom alatt levő népeket tönkreteszi. Önként értetődik, hogy a saját hasznát is szolgálja; de a ki az angol gyarmatokon utazott, vagy az angol gyarmatbirodalmat tanulmányozta, tudja, hogy ezekben mily behatóan kezelik a bennszülöttek nemcsak anyagi, de szellemi culturájának problémáit is és hogy mily buzgón gondoskodnak az angol hivatalnokok a gondozásuk alatt lévők üdvéről. Indiában is sokat tett Anglia az éhínségek eltávolítására, a földművelés kifejlesztésére és javítására, az egészségügyre és az oktatásügyre nézve (habár talán visszás módon) és még többet is elért volna, ha nem annyira babonás és minden régi culturája daczára tompaelméjű néppel állott volna szemben. Azt hiszem, hogy a spanyolok jóakarátát is, gyarmataik népességével szemben, gyakran lebecsülték; ezzel nem akarom azt mondani, hogy az angolok jobbindulatúak lettek volna, mint a többi gyarmatosító népek, de culturmódszerük — saját magasabb culturájuknak megfelelően — a népek jólétére és művelődésére nézve kedvező volt. Anglia uralmát egészben véve talán a XVIII. század jóakarátú absolutismusával hasonlíthatjuk össze. Miként ez, úgy bizonyos időre az is jó volt. De miként emez a növekedő műveltséggel s a népek szabadság-szükségleteivel történeti jogosultságát elvesztette, akként vesztette el amazt az angol uralom is. Legalább némely gyarmat, a

településből alakult gyarmatok és a régi culturájú országok lassankint megérnek a szabadságra s az angol uralom ezzel elveszti erkölcsi jogosultságát.

Egy harmadik kérdés az angol világuralom erkölcsi jogosultságára vonatkozik, szemben a többi cultur-népekkel, a melyeket fenyeget és a világ kincseiben való részesülésükben korlátoz. Ez az a kérdés, a mely most ránk nézve előtérben áll. Anglia, uralkodójogainak gyarmatain való gyakorlásában, más nemzettekkel szemben, kevésbbé kizárólagos és szívtelen, mint p. o. Franciaország eljárása; ezért könnyebben elviselhető. De a többi nemzetekre nézve mégis csak nagy károsodást foglal magában. A legjobb falatokat mindig magának tartja meg Anglia és csak illendőség-tudó gyermekek kapnak abból valamit. Mi többi népek Anglia belátásának és kegyének vagyunk alávetve. A nemzetek egy bizonyos egyenlőtlensége elkerülhetetlen és igazságos is; mert csak erejük és culturájuk szerint szabad különböző igények kielégítését kívánniok a sorstól. Ámde az angolok ezen előnye előttünk jogosulatlannak látszik. Csak a történelmi fejlődés kedvező következményének tartjuk, de nem a jelen idők nagyobb teljesítményei vagy szellemi és erkölcsi felsőbbség jutalmának. Abban a meggyőződésben vagyunk, hogy tulajdonságaink és teljesítményeink folytán mi ugyanazon, sőt még nagyobb igényt támaszthatunk, mint az angolok, a világra és kincseire. Nemcsak azt hisszük — miként az előző fejezetben kifejtettem —, hogy a viszonyok kedvezése, a melyek által Anglia nagygyá vált, most megszűnhet és Anglia világuralma ekként megtörhet, hanem azt is hisszük, hogy az angolok azt már többé meg nem érdemlik, minthogy általunk és más nemzetek által jóraavalóságban, munká-

ban és a hazáért való áldozatkészségben felülmulni engedték magukat, s hogy ennélfogva a világtörténelemben rejlő igazságnak felel meg, ha a világuralmat most elvesztik.

Egyetlen nép, vagy akár több különálló nép világuralma alatt elszegényedik az emberiség és culturája. Az angol cultura eddigelé egyike volt a legmagasabb culturáknak, bizonyára sokkal magasabb, mint az orosz cultura, a mely az övé mellett a legnagyobb területre terjed ki; de szerencsétlenség lenne az emberiségre nézve, ha az egész föld vagy annak csak túlnyomó része is angol uralom alá kerülne és ha az angol cultura még nagyobb túlsúlyt nyerne. Mi németek azt hisszük, hogy az emberiségnek sokat adhatunk, a mivel az angolok nem rendelkeznek s ezért igazságosnak tartjuk, hogy nekünk németeknek is, a német tevékenységnek és a német culturának is éppen úgy, mint más nemzetek tevékenységének és culturájának tér nyílják a földön.

4. A harcz és a jövőendő.

Ekként Anglia tényleg története döntő fordulópontján áll. Érezte saját gyengeségét és maga előtt látta a felvirágzó, felfelé törekvő Németországot. Választania kellett. Megegyezhetett volna békésen Németországgal; ámde az ilyen békés megegyezés előfeltétele az volt, hogy, ámbár világra szóló tevékenységének és világhatalmának nagy mértékét megtartja, de lemond a világuralomról, a melyért két évszázadig harczolt s a melyet azután egy évszázadig bírt, s hogy helyet ad nekünk is a nap alatt és elismeri vele egyenlő jogunkat a föld kincseinek használatára és

élvezésére s az egész földre irányuló hatalomra nézve. Vagy pedig háborúba bonyolódik velünk, megkísérli leverésünket, miként a korábbi évszázadokban Spanyolországot, Németalföldet és Franciaországot is leverte, hogy minket, mint gazdasági és politikai vetélytársakat ártalmatlanná tegyen és a második rangsorba vessen vissza. Háborúra határozta el magát. Igényeinkkel mindig és mindenütt szembehelyezkedett, minden népet szövetségbe toborzott ellenünk, úgy hogy minden oldalról be vagyunk kerítve; a háborút hosszú idő óta előkészítette és a midőn Oroszország ezt a háborút felidézte, habozás nélkül abban az erős reményben vetette bele magát, hogy célját minden túlzaggy erőfeszítés és áldozat nélkül eléri, kereskedelmünket és gazdasági tevékenységünket kint szétrombolja, iparunkat leköti, gyarmatainkat elnyeri, katonai és pénzügyi erőnket annyira meggyöngíti, hogy hosszú éveken át nem gondolhatunk flottánk újból való felépítésére és az Angliával való versenyre.

Ez az elhatározás subjective, vagyis az angolok gondolkozásából és érzelméből kiindulva érthető, mert senki sem ad túl örömet birtokán. A Németországgal való politikai megegyezés békés versenyt jelentett volna, tehát a munka szaporítását és a nyereség csökkenését, még lemondást is némely várt új szerzeményről. Mennyivel kényelmesebbnek látszott az ellenfelet erős ökölrel leütni, miként Anglia összes korábbi ellenfeleit leütötte.

Ámde tárgyilag tekintve, az elhatározás hibás volt, egészen figyelmen kívül hagyva a rettenetes erköcselenséget, a mely abban áll, hogy a békés versenytársat ellenfele agyonüti. Anglia éppen úgy csalódott saját erejének és szövetségestársai erejének megítélés-

sében, mint a mi erőnk és összetartásunk mérlegelésében. Katonai, pénzügyi és gazdasági erőnk is sokkal nagyobb, mint Anglia gondolta. Csalódott Ausztria-Magyarország erejében is, mely az összes elszakadásra irányuló törekvéseket gyorsan legyőzte, és csalódott Törökország magatartásában is, a mely a balkán-háborúban szenvedett vereségeiből meglepő gyorsan magához tért és telve bátorsággal fegyvert ragadott. Egy olyan életerős népnek, mint a német, nem lehet kioltani élete fáklyáját: ha ebben a háborúban legyőzetnénk, mert túlsok az ellenség, újra életrekelnénk a hamuból és a harczot létünkért újra elkezdenénk a végső győzelemig.

Ámde, daczára az újabb felhőknek, a melyek a szemhatáron tornyosulnak, biztosak lehetünk abban, hogy a háború nem végződik német vereséggel; csapataink úgy nyugaton, mint keleten ellenséges földön allanak és a hatalmas túlerő minden támadása visszapattant ezen az érczfalon; reméljük, hogy ekként életerén ragadjuk meg Angliát is, hogy kénytelen lesz a hüvelyébe dugni kardját és térdre esik. Ellenkező esetben később harczolni fogunk a végső győzelemig. Mert a német Michel, a ki oly hosszú ideig csak az Angliával való békére és barátságra gondolt, most a neki odadobott keztyűt felemelte; most tudja, mi forog szóban és minden erejét arra fogja szánni, hogy Anglia világuralmát letörje és magának az egész földre hasonló jogot szerezzen, s a nap alatt oly helyet biztosítson magának, a melyen érvényesülhet és hatalmas belső életerőit kifejlesztheti.

Nem szabad és nem is lehet még ma taglalni, hogy ebben a békekötésben milyen célokat kell magunk elé tűznünk és nem is látszik előttem szüksé-

gesnek, Angliával szemben való politikánk általános céljait még egyszer külön fejtegetni; erre nézve már az általános fejtegetés folyamán sok célzást tettem. Csupán politikánk általános gondolatát kell még egyszer hangsúlyoznunk. Német politikusok egy csoportja arról álmodik és beszél, hogy az angol világuralom helyére német világuralmat tegyen; de mi nem akarunk és nem is szabad arra törekednünk, a mit másoknál erkölcstelennek tartunk. Mi az angol uralmat le akarjuk törni nem azért, hogy helyébe a mienket tegyük, hanem azért, hogy a magunk és más népek számára szabadságot és Angliával egyenlő jogot nyerjünk. Az angolok politikai gondolkozása ebben a tételben csúcsosodik ki: angol világuralom, európai egyensúly mellett! A mi jelszavunk ellenben így hangzik: egyenlő jog Angliával és a tevékenység egyenlő szabadsága az egész világon!

De bele fog-e törődhetni Anglia világuralma elvesztésébe? Franciaország tragikuma az, hogy nem volt képes elfelejteni, hogy egykori nagyságától elesett és hogy az európai szárazföldön való túlnyomó uralma is elveszett; hogy szakadatlanul a Németbirodalom szétrombolása által megszerezhetőnek tartott régi nagysága helyreállítása után szalad s hogy Németország ellen való ezen örök ellenségeskedés által másokkal szemben mindinkább gyengíti politikai erejét és ellenállóképességét úgyannyira, hogy e miatt különösen a tengerentúli országokra nézve igen jelentékeny áldozatokat kellett hoznia és hogy most ebbe a háborúba is belevetette magát, a melyből összezúzott erővel fog kikerülni. Ámde a népek alkalmazkodóképessége különböző. Az angol nép most a háború folytán hysteriássá vált és komoly emberek úgy visel-

kednek, mint a suffragettek, a választójog angol asszonyai, a kiknek viselkedése szintén érthetetlen előttünk. A mi a hazugságokból és rágalmakból a fülünkbe jut, annyira becstelen és dőre egyszersmind, hogy mindig csudálkozva kérdezzük: hogyan képesek komoly emberek magukról ennyire megfélemlkezni. De néha úgy látszik, mintha változás készülne. A műveltek köreiben — nem a felső osztályokat, de a művelteket értem — és kiváltképen a munkások köreiben alkalmilag más okosabb és igazságosabb felfogást lehet észrevenni, a mely derültebb jövőt tár fel tekintetünk előtt. Talán arra is szabad számítanunk, hogy az angolok természetük szerint nem hajlandók arra, hogy képzelődések után fussanak, hanem gyakorlati emberek, kik világuralmukért erőteljesen és szívósan fognak harcolni mindaddig, a míg lehetőség van annak megőrzésére; de a lehetetlen után alig fognak futni, hanem inkább feláldozzák a világuralmat, ha maguknak nagyarányú világgraszoló tevékenységet és világhatalmat biztosíthatnak.

Nép és állam ilyetén átalakulása mindig nehéz. Az angolok élete és lelkülete a világuralomra van berendezve. Csekélyebb bevétellel kell majd megelégedniök, jólétüket korlátok közé kell szorítaniök és az erősebb munkához kell visszatérniök; tudomány és művészet — ez a folyamat bizonyára már a háború előtt megkezdődött — német mintára fognak átalakulni, még az állami véderőt is meg fogják nagyobbítani és talán német mintára az általános védkötelezettségre fogják felépíteni; röviden, az angol népnek bizonyos vonatkozásban más néppé kell válnia. Vakmerőség volna megjósolni, hogy mennyiben képes erre.

Hát képes tengeri hatalom nélkül Anglia egyáltalán fennállani? A brit birodalom csak a tengeren át képez összefüggő egészet; Anglia egész élete a tengerentúli kereskedelemre és árúcserére van építve; minden kivitelt, a mely élteti, a tengerentúl értékesít és ipara számára a nyersanyagoknak és élelmiszereknek legnagyobb részét tengerentúlról szerzi be. Ezen bevétel nélkül népessége csak az év kisebb része alatt élhetne, a bevétel elzárása esetén nyomorúságosan éhen veszne. Szabad mozgás a tengeren Anglia feltétlen életszükséglete. Dehát csak egyeduralom mellett van szabadság? nem nyugodhatik az másokkal való meg-egyezésen és szerződésen is? Anglia semmi esetre sem volna képes egy kiéheztetési háborút elviselni, miként azt mi elviseljük; ámde kikerülheti, ha maga nem visel az ellenség ellen kiéheztetési háborút. Tengerelattjáróink háborúját még csak megkezdték, mert Anglia bevételünket elzárta. A földkerekség minden népének be kell valami módon szerényen rendezkednie, hogy szomszédjával megférjen; miért lenne egyedül Anglia ez alól felmentve, miért ne kellene ezt neki megtenni és miért ne tudná megtenni? Anglia világuralmának elpusztítása nem jelenti Anglia megsemmisítését; a világuralomért vívott harc még nem jelenti Anglia számára a létért való harczot. Létének, hatalmának, jólétének, a világban való tevékenységének megmentéséért el fogja magát határozni világuralma feláldozására és a világuralom nélküli élethez való alkalmazkodásra.

Németország helyzete Angliával szemben Anglia állásfoglalásától függ. Mindaddig, a míg Anglia a világuralomra való igényét fenntartja és az övéhez hasonló jogunkat a földre vitássá teszi, mindaddig

ellenségünk, a mely ellen harczolnunk kell. Mihelyt azonban igényeivel fölhagy és jogunkat elismeri, politikailag megegyezhetünk vele. Három nagy szomszédunkkal nem élhetünk örökké ellenségeskedésben, hanem a békekötés után ismét össze kell kötnünk a szétszakadt szálakat és politikai megegyezésre kell törekednünk; nagy hiba volna, ha csak az egyik vagy a másik félre és nem mind a két félre nézve, Angliára éppen úgy, mint Oroszországra nézve, ne akar-nánk a megegyezés lehetőségét fenntartani. Míg Oroszország a mi európai szomszédunk, addig Angliával a föld minden részén érintkezünk. Mindennap merülnek fel kérdések, a melyek egyetértés mellett jobban megoldhatók és a mi érdekeink s Anglia érdekei — sok vonatkozásban — más államokkal, névszerint Oroszországgal, Japánnal, az Egyesült-Államokkal szemben hasonlóak.

Éppen az Angliával való háborúban semmisült meg kiváltképen sok culturérték és pusztult el kiváltképen sok személyes vonatkozás. Nem szabad magunkat a harag mai hangulatától olyan messzire ragadtatnunk, hogy ezt tagadjuk. Az angol cultura, daczára a nagy különbségeknek, inkább rokon a mieinkkel, mint a többi nagy nemzeteké, mint a francia és az orosz cultura, s éppen úgy a kereskedelem és az ipar, valamint a tudomány körében a tárgyilagos törekvések közössége gyakran vezetett személyes barátsághoz. Az angol néplélek ismerői lehetők tartják, hogy a háború után — végződjek bármiként — hajlandó lesz a régi vonatkozások helyreállítására. A háború az angolok előtt állítólag részint üzlet, részint sport; ellenünk való mostani alávaló magatartásuk részint harczy eszköz, részint pedig hysteriás izgalom. Ha

egyszer majd a háborún túl leszünk, az angol nép — mint bevégzett sportküzdelem után — talán felénk nyújtott kézzel jön majd elénk, miként az angol foglyok jöttek a német katonák elé. Ez előttünk, németek előtt, érthetetlen és nekünk lehetetlen. Nekünk a háború oly szent és oly rettenetes dolog, olyannyira behatolt a népélet mélyébe, oly sok családnak okoz súlyos veszteséget drága életekben, hogy azzal az ellenséggel, a mely ezt ránk háritotta és pedig — miként mi gondoljuk — léha módon és szükség nélkül és a mely ellenség a háborút a német nép ellen annyi hazugsággal és rágalommal s annyi kegyetlenséggel viselte, s egész létünket meg akarta semmisíteni, az ilyen ellenséggel ily hamar nem találkozhatunk a barátság útján. Szívélyes viszony az angolok és a most élő nemzedék között alig lesz ismét lehetséges. Az angol hadüzenet és hadviselés azért rendített meg és bősztített fel minket kiváltképen, mert a legszorosabb vonatkozások állottak fenn köztünk és mert szükségességét legkevesébbé láttuk be. Ennek daczára őrizkednünk kell, hogy túlnagy mértékben átadjuk magunkat az Anglia elleni gyűlöletnek, inkább, mint a francziák és oroszok elleni gyűlöletnek. A francziák és oroszok éppen oly sok rosszat okoztak nekünk és az ellenünk való gyűlölet — elfogulatlan megfigyelők ítélete szerint — sokkal inkább áthatja a francia népet, mint az angolt; közötté és közöttünk még sokkal mélyebb szakadék tátong. Nem jó, ha a halálos gyűlölet prédikálása által a kibékülés lehetőségét éppen Angliával örökre elzárjuk.

Amde ilyen elmélkedések még a messze távolban vannak. Még harczolni kell. Még minden gondolatunknak arra kell irányulnia, hogy ellenségeinket leverjük

és elsősorban arra, hogy az angoloktól a világuralmat elragadjuk, hogy magunknak a földön vele hasonló jogot biztosítsunk, a melyen fennmaradásunk lehetősége nyugszik. Az angol kéz még súlyosan nehezedik az egész földre; erős fogással kell azt megragadnunk, hogy elérse és hogy szabaddá legyen az egész föld, számunkra és más nemzetek számára.

TARTALOMJEGYZÉK.

	Lap
Bevezetés	1
I. Természetadta feltételek	15—31
1. Fekvés, szigetjelleg és a part alakulása	15
2. Domborzati alkotás és vízrendszer	23
3. Ásványtelepek	26
4. Éghajlat	28
5. Növény- és állatvilág	30
II. Nép és állam	32—51
1. Történeti fejlődés	32
2. Népjellem	36
3. Államterület	46
4. Alkotmány	49
III. A világalom kifejlődése	52—76
1. A kifejlődés phasisai	52
2. Az ország és nép átalakulása	65
3. A válság	73
IV. Angolszászok és angol nyelv az egész világon	77—90
1. Az angolok otthon	78
2. Angolszász tengerentúli telepes területek	80
3. Angolok és angol cultura az angol uralkodó gyarmatokon és idegen országokban	86
4. Az angolszász népség nagysága és állandósága	88

V. Brit gyarmatbirodalom	91—138
1. Eredete és gyarapodása	91
2. A gyarmatok sajátossága	99—118
a) Településből alakult gyarmatok	100
b) Az Indbirodalom és Egyiptom	106
c) Gazdasági gyarmatok	111
d) Állomások	116
3. A brit gyarmatbirodalom helyzete, kiterjedése és összefüggése	118
4. A Britbirodalom belső alkotmánya	135
VI. Anglia forgalmi hatalma	139—168
1. Hajózás és tengeri uralom	140
2. Kábel, szikratávírás és hírszolgálat	156
VII. Gazdasági világhelyzet	169—226
1. Az angol nemzetgazdaság berendezése	169
2. Egyes gazdasági ágak	175—201
a) Mezőgazdaság	175
b) Tengeri halászat	182
c) Bányászat	184
d) Ipar	187
e) Hajógazdaság és kereskedelem	196
f) Gazdasági munka a külföldön	201
3. Gazdasági mérleg	202
4. Gazdasági vonatkozások más népekhez	206—228
a) Anglia beszerzési területei, vagy szállítói	207
b) Értékesítő- és munkaterületek	216
c) Versenytársak	223
VIII. Politika és hadügy	227—270
1. Az angol politika útjai és céljai	227
2. Anglia hűbéresei és barátai	233
3. Anglia vetélytársai és ellenfelei	237
4. A véderő szervezete	253
5. A háború	264
IX. Harcz Anglia viláгурalmáért	271—301
1. Anglia viláгурalmának lényege	273
2. Anglia viláгурalmának okai	280
3. Erkölcsi ítélet	288
4. A harc és a jövő	293

NÉVMUTATÓ.

A.

Abesszinia 127, 128.
 Adelaide 159.
 Aden 96, 117, 148, 155, 158, 159.
 Afrika 7, 86, 87, 88, 94, 96, 97, 113, 120, 126, 128, 147, 148, 155, 161, 210, 238, 248, 266, 269.
 Afghanisztán 130, 237, 243.
 Agadir 154.
 Alb 176.
 Alexandria 96, 158.
 Alfréd 46.
 Algir 80.
 Alsó-Kanada 80.
 Alsó-Mississippi 81.
 Alsó-Rajna 34.
 Amerika 17, 55, 60, 78, 79, 80, 98, 99, 123, 153, 161, 170, 211, 230, 238.
 Amsterdam 200.
 Anglezea 184.
 Antillák 93.
 Antwerpen 143, 200.
 Aranypart 113, 126.
 Arábia 129.

Argentina 80, 153, 209, 210, 214, 237.
 Arkwright 62.
 Assam 107, 115.
 Ascension 95, 117, 147, 158.
 Atlanti-Oczeán 16, 17, 20, 45, 124, 142, 148, 153, 155, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 173, 188, 280, 285.
 Aukland 152.
 Ausztrália 51, 60, 80, 81, 84, 85, 89, 94, 96, 100, 103, 104, 105, 106, 124, 127, 132, 133, 134, 147, 148, 152, 153, 159, 160, 184, 209, 210, 211, 220, 238, 241, 254, 255, 290.
 Azorok 158, 161, 162, 163.
 Ázsia 60, 88, 123, 153, 242, 244.

B.

Bacon 42.
 Bangka 184.
 Banjuwangi 159.
 Barbados 92, 112, 153.
 Basra 151.
 Batávia 159.

Bathurst 159.
 Beludzsisztán 121, 129.
 Bengália 93, 108.
 Benue 113, 126.
 Berlin 20, 144, 164, 265.
 Bermudák 117, 153, 158.
 Billiton 184.
 Birma 107, 121, 129.
 Birmingham 144.
 Biserta 146.
 Bismarck 4, 247.
 Bolivia 184.
 Bombay 159.
 Borneo 96, 115, 131.
 Bosporus 147.
 Botany Bay 94.
 Brahama 113.
 Brazília 80, 210, 230.
 Bretagne 64, 183.
 Bréma 200.
 Brisbané 160.
 Bristol 27, 66, 143, 144.
 Brit-India 243.
 Brit-Kelet-Afrika 127.
 Brit-Nigeria 113.
 Brüssel 264.
 Buenos-Aires 158.
 Bülow 6, 251.

C.

Caesar 32.
 Calais 157, 167.
 Cant 41.
 Cardiff 186.
 Carlisle 27.
 Ceylon 94, 115, 147, 148, 151.
 210.
 J. Chamberlain 136.
 Chartered Company 121.

Chester 28.
 Chile 153, 158.
 Chisholm 169.
 Churchill 268.
 Clausewitz 253.
 Clive 93, 121.
 Cobden 95.
 Colombo 148.
 Common wealth of Australia
 132.
 Conception 160.
 Cornwall 26, 45, 158, 184.
 Cortez 44.
 Cromer 120.
 Cromwell 47.
 Csatorna 16, 19, 32, 35, 56,
 118, 143, 144, 149, 150, 157,
 163, 164, 265.
 Csendes-Oczeán 84, 123, 124,
 125, 133, 152, 153, 160, 161,
 238, 268.
 Cumberland 45, 186.
 Cumbri 27.
 Curzon 151, 265.
 Cyprus 96, 146, 147, 149.

D.

Dardanellák 146, 244.
 Darwin 43.
 Dawns 25.
 Devenport 258.
 Dél-Afrika 63, 80, 81, 85, 86,
 88, 89, 96, 100, 104, 105,
 106, 114, 119, 121, 127, 129,
 134, 148, 158, 210, 211, 254,
 255, 279.
 Dél-Amerika 81, 86, 88, 100,
 158, 160, 161, 210, 239.
 Dél-Arábia 130, 243.

Dél-Ázsia 88, 148, 238.

Dél-Chile 80.

Dél-Kína 117, 151.

Délnyugat-Afrika 255.

Dél-Perzsia 130.

Dél-Staffordshire 186.

Dominica 93.

Dover 16, 157, 167, 258.

E.

VII. Eduard 6, 251.

Egyesült-Államok 75, 77, 79,
80, 83, 89, 91, 94, 100, 102,
103, 106, 118, 123, 124, 125,
126, 132, 134, 141, 153, 158,
161, 163, 165, 166, 168, 172,
173, 190, 191, 192, 194, 201,
209, 210, 211, 212, 213, 214,
215, 218, 219, 220, 224, 233,
234, 235, 237, 238, 239, 240,
250, 257, 269, 274, 279, 287,
299.

Egyiptom 96, 97, 110, 111,
120, 127, 128, 130, 146, 149,
210, 213, 245, 270.

Elő-Ázsia 127,

Elő-India 92, 93, 95, 129, 147,
148, 149.

Elszász-Lotharingia 246, 267.

Emerson 42.

Eritrea 127.

Erzsébet 47.

Es-quimaul 153.

Észak-Afrika 100, 127, 161.

Északnyugati-Afrika 126.

Észak-Amerika 60, 81, 82, 88,
92, 153, 117, 125, 152, 157,

161, 165, 178, 181, 210, 257,
290.

Észak-Borneo 159.

Észak-Kína 152.

Északi-tenger 16, 18, 56, 117,
145, 183, 247, 258, 265.

Észak-Perzsia 130.

F.

Fasoda 245.

Falkland 153, 166.

Fanning 160.

Felső-Nilus 245.

Fidsi-sziget 115, 133, 152, 160.

Firth of Forth 24, 258.

Firth of Myde 24.

Flandria 16, 187.

Florida 93.

Fokföld 85, 95, 105, 117, 127,
128, 130, 230.

Fokváros 117, 147, 158, 159.

Földközi tenger 53, 96, 127,
146, 150, 158, 243, 246.

Frankfurt 28.

Freemantle 159.

Froude 61.

G.

Gallopagos 153.

Gambia 92, 113, 126.

Genua 146.

Georgetown 159.

Gibraltar 92, 117, 146, 147,
149, 155, 156, 158.

Gladstone 95.

Glasgow 143.

Grenada 93.

Grey 6, 251, 252, 266.

Guan 161.

Guayana 95, 113.

H.

Halifax 153.

Hamburg 143, 144, 200.

Hanza 47.

Harrington James 61.

Hastings 93.

Havre 200.

Hátsó-India 147, 148, 161.

Häberle Dávid 2.

Hebridák 45.

Helgoland 117, 145, 265.

II. Henrik 47.

Herbert Spencer 260.

Highlands 24.

Homer Lea 129, 240.

Honduras 112.

Hong-Kong 96, 117, 131, 151,
158, 160,

Hudson 92.

Humber 25.

I.

India 86, 87, 94, 96, 108, 109,

110, 111, 116, 121, 127, 129.

130, 131, 151, 153, 155, 158,

194, 209, 210, 213, 214, 220,

223, 234, 242, 243, 244, 254,

256, 265, 270, 290.

Indiai-Oczeán 127, 151, 153,
159, 160.

Irland 20, 21, 22, 23, 27, 28,

29, 31, 33, 34, 35, 45, 47, 48,

49, 64, 65, 68, 69, 78, 82,

118, 142, 157, 158, 176, 180,

181, 228.

Ir-tenger 16.

Iskenderum 243.

Izland 15.

J.

Jahde 247.

Jamaika 92, 112, 153, 158.

Jangtse 131, 152.

Japán 95, 104, 123, 130, 131,
132, 141, 142, 151, 152, 153,
161, 194, 219, 224, 233, 240,
241, 244, 245, 250, 251, 266,
299.

Jáva 95, 115, 131, 151, 159.

Jóremény-fok 147.

K.

Kairó 130.

Kalkutta 130.

Kamerun 127, 161, 165.

Kanada 83, 89, 92, 93, 100,
102, 103, 104, 105, 106, 124,
125, 126, 134, 152, 160, 209,
210, 220, 239, 254, 255, 257.

Kanton 96, 117, 151.

Kapp E. 282.

Kapváros 127.

Karnatik 93.

Kelet-Afrika 96, 113, 117, 127,
128, 148.

Kelet-Ázsia 87, 88, 123, 124,
127, 131, 132, 148, 152, 155,
160, 238, 241, 244.

Kelet-India 55, 93, 150, 170,
230.

Keleti-tenger 145, 247.

Kelet-Jáva 162.

Kent 180.

Kiautschau 132, 268.

Kína 131, 151, 161, 190, 237,
 241, 242, 290.
 Kitchener 243, 290.
 Kis-Antillák 92, 112.
 Kis-Ázsia 150, 243.
 Kjellén 273.
 Kokos 159.
 Kongo 96, 128.
 Konstantinápoly 242, 243.
 Korea 244.
 Koronagyarmatok 234.
 Koweit 151.
 Közép-Afrika 119.
 Közép-Amerika 88, 126, 153.
 Közép-Kína 131.
 Közép-tenger 127, 142, 145,
 146, 148, 149, 155, 158, 159,
 188, 189.
 Központi-Amerika 112.

L.

Labrador 102.
 Labuan 159.
 Lagos 96, 113.
 Lake District 24.
 Lancashire 196.
 Liautung 244.
 Libéria 161.
 Liverpool 66, 143, 144, 198.
 London 67, 79, 107, 143, 167,
 179, 186, 198, 199, 205.
 Louisiana 80, 92, 93, 123.
 Lourenso Marques 159.
 Lyell 43.

M.

Madagaskar 161.
 Made in Germany 195, 215,
 Madeira 158, 162.

Madras 159.
 Magna Charta 49, 50.
 Magellán 153.
 Majna 25.
 Malakka 95, 97, 111, 115, 117,
 131, 148, 151, 184, 210, 211.
 Mall Mária 2.
 Malta 95, 117, 146, 147, 149,
 155, 156.
 Malthus 69.
 Manchester 198.
 Mandzsuria 244.
 Manila 160.
 Man-sziget 34.
 Marchand 245.
 Marconi 165.
 Mareks Erik 229.
 Mark 47.
 Marokkó 6, 246.
 Massachusetts 92.
 Mauritius 95, 115, 147, 159.
 Mayflower 92.
 Mendelssohn 13, 281.
 Merry old England 41, 66.
 Mezopotámia 150, 151, 243.
 Mexiko 237, 339.
 Michel Ernest 2.
 Miland 27.
 Mississippi 93, 123.
 Moltke 3.
 Monroe 238.
 Mosel 25.
 Mozambique 128, 159.

N.

Nagy-Antillák 112.
 Napoleon 94, 131, 231, 247,
 271.
 Natal 96, 105, 127, 128, 159.

Német-Délnyugat-Afrika 106.

Német-Kelet-Afrika 122.

New-Castle 186.

New-York 92.

Niger 96, 113, 126.

Nigeria 126.

Nilus 113, 127.

Njassa 96, 114, 128.

Norfolk 160, 187.

Norman Angel 290.

Nubia 128.

Nyugat-Afrika 87, 96, 161.

Nyugat-India 86.

O.

Oczeán 130, 157, 194.

Oceánia 87.

P.

Panama 153, 158, 160, 239.

Panther 154.

Pará 159.

Peking 244.

Penang 94, 131, 159.

Perim 149.

Pernambuco 158.

Perth 159.

Perzsia 129, 131, 161, 237,
243

Philippini szig. 161, 230.

Pizarro 44.

Plymouth 143, 258.

Point de Galle 148.

Polynesia 88.

Port-Darwin 158, 159.

Port-Royal 153.

Port-Said 150.

Portsmouth 258.

Port-Stanley 153.

Portugália 162.

R.

Rajna 16.

Rathenau 192, 199.

Reuter 167.

Revillagigedos 153.

Rhodes Cecil 121.

Ritter Károly 281.

Roberts 259.

Roebuck-Bay 159.

Rosyth 258.

Rotten-Boroughs 67.

S.

Saigon 160.

Sanda 247.

Sanghai 152, 160.

Sanzibar 117, 145, 159.

Sárga-tenger 152, 244.

Schleswig-Holstein 180, 247.

Schmitthenner Henrik 2, 156.

Seeley 59, 98, 101, 109, 121,
129.

Severin 25.

Seychellek 95, 115, 117, 147,
159.

Shakespeare 37, 44.

Shannon 25.

Shetland 16, 28.

Shorbecke Ferencz 2,

Siam 237.

Sierra Leone 94, 113, 126, 147.

Singapore 95, 117, 131, 151,
158, 159, 160.

Sokotra 149.
 Southampton 143.
 Southern-Uplands 24.
 Stettin 20.

Stockholm 28.

Sudán 96, 113, 127, 128, 245.

Suffolk 187.

Sund 244.

Suwa 152, 160.

Sydney 94, 152, 160.

Szajna 16.

Szent-Ilona 92, 117, 147.

Szent-Kristóf 92.

Szent-Lőrincz 81, 83, 93, 123.

Szent-Vincent 93.

Szibéria 81, 101, 208.

Szomali-föld 127, 128.

Szuez-csatorna 96, 110, 127,
 146, 148, 149, 155, 159, 270,
 285.

T.

Tanganjika 114, 128.

Tasmánia 103, 132.

Teneriffa 161.

Themze 25, 183, 258.

Thünen 177.

Tibet 130, 243.

Tobago 93.

Togo 161, 268.

Tongo 115.

Toulon 146.

Trinidad 95, 113.

Tsad-tó 113.

Tshingtau 161.

Tsusima 243.

Tunis 80.

Tyne 186.

U.

Ulster 46, 48, 181.

Új-Foundland 92, 102, 157, 158.

Új-Guinea 115, 133.

Új-Skotland 92.

Új-Skóczia 158.

Új-Zeeland 51, 84, 89, 96, 100,
 105, 106, 132, 133, 134, 152,
 158, 160, 209, 210, 254, 255.

V.

Valentia 158.

Vancouver 153, 160.

Verdefok 147, 162.

Veres-tenger 127, 148, 149, 150,
 155, 158.

W

Wales 22, 24, 26, 45, 47, 67,
 78, 184, 186.

Warren Hastings 93, 121.

Weald 25, 30.

Wei-hai-wei 131.

Wellesley 93.

Wellington 152.

Wells 249.

Wilhelmshafen 247.

West-Riding 27, 187.

Wundt 120.

